

HÜSEYN CAVİD

ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

V CİLD

“LİDER NƏŞRİYYAT”
BAKİ-2005

*Bu kitab "Hüseyn Cavid. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild"
(Bakı, Yazıçı, 1985) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edəni:

Turan Cavid

Redaktoru:

Teymur Kərimli

894.3611 - dc 21

AZE

Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 288 səh.

Ədəbiyyatımızın ən böyük klassiklərindən biri kimi şöhrətlənmiş Hüseyn Cavid qələmə aldığı faciələrdə Şərq taleyinin müxtəlif ciddi problemlərini qaldırmış, türkçülük ideyalarını təbliğ etmiş, ümumbəşəri məsələləri yüksək humanizm mövqeyindən işıqlandırmışdır.

"Əsərləri"nin bu son cildinə sənətkarın "Xəyyam" (1935) və "İblisin intiqamı" (1936-1937) dramları daxil edilmişdir.

Bəlkə də ən poetik, ən şairanə pyesi olan "Xəyyam"da Cavid Şərqi qədim və ziddiyyətli keçmişini artıq bir şair-filosofun timsalında tərənnüm edir. Əsrinə sığmayan şairin həyat mübarizəsi əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Hüseyn Cavidin bütünlükdə bədii bioqrafiyasından qırmızı xətt kimi keçən İblis ideyası və obrazı öz qanunauyğun fəlsəfi-estetik və bədii yekununu dramaturqun son əsərində – faşizm əleyhinə çevrilən, müharibə məfkurəsinin təhlilinə həsr olunan "İblisin intiqamı"nda tapır.

Bu cildə mütəfəkkir sənətkarın eləcə də məqalə və məktubları toplanmışdır.

ISBN 9952-417-36-3

© "LİDER NƏŞRİYYAT", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

*Dram
assólvi*

XƏYYAM

Dram – 6 pərdə

Ə Ş X A S

X ə y y a m – məşhur filosof, şair
S e v d a – onun sevgilisi
X a c ə N i z a m – Nizamülmülk Əbülqasim – Xəyyamın həmdəsləri
S a b b a h – Həsən
R ə m z i –
X ə r a b a t i – Xəyyamın həmpiyalələri
V ə f a } – Rəmzi ilə Xərabatinin könüldaşları
S ə f a }
A l p A r s l a n – əsrin xaqanı
M ə l i k ş a h – xaqanın oğlu
Y u s i f – isyançı bir dəliqanlı
H a c i b – Xacə Nizamın qulamı
Ə b u T a h i r – Sabbahın xidmətçisi
S a q i y ə – gənc, yosma bir saraylı qız
M ü q t ə d i b i l l a h – Bağdad xəlifəsi
Ə b u Ş ü c a – onun vəziri
K ö y l ü e r m ə n i – şərabçı

Müfti, Saib, Naib, başqa tələbələr, müridlər, çadırdəşlər, çömləkçilər, alverçilər, müş-tərilər, rəqqasələr, hökumət mə'murları, qulamlar, yavərlər, məzarçılar, əskərlər, saray qızları, sair qızlar və dəliqanlılar.

İLK PƏRDƏ

Nişaburda mədrəsə yaşayışı... Tələbələrə məxsus bir oda. Ətraf taxçalarda kitablar, üstürlab və sair həndəsə alətləri, sağda qapı başqa bir odaya, solda qapı dışarı açılar. Qarşıda iri pərdələr asılmış. Xəyyam həmpiyalələri olan Rəmzi ilə Xərabati ilə bərabər şərab içərlər, hər üçü gəncdir. Birinci – ciddi, səmimi, kəskin baqışlı və coşğun, ikinci – arıq, həssas, üçüncü isə bir az dolğun, yağız çöhrəli və laübalidir. Qədəhlər boşalırken musiqi “Hicaz” çalar. Ətrafda isə minacət səsi yüksələr.

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şe'rü xəyal!
O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!?
Hər dəha çırpınaraq səndə arar feyzi-kəmal,
Yenə yoq kimsədə əsla səni idrakə məcal.

X ə y y a m

(heyvət və həyəcanla)

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, əcəba, kimsəyə vermişmi cəvab?
O dərinliklərə, boşluqlara uçduqca xəyal,
Sanki çırpınmada bir şəhpəri yanmış qartal.

X ə r a b a t i

(alaycı qəhqəhə ilə)

Hər gələni bir yeni əfsanə satar,
O qaranlıq dama hər kəs daş atar.
Sağın, aldırma, həmən zəvqinə baq,

(qədəhi göstərər)

Hər həqiqət buradan parlayacaq.

R ə m z i

Yoq deyildir o qaranlıqda işıq,
Bəşərin əczinə binlərcə yazıq.

(Xərabətinin uzatdığı qədəhi alıb içindəki şərabı süzərək)

İçəlim, iştə, bütün varlığımız,
Al şəfəqlərdə gülümsər yalnız.

X ə y y a m

“Xilqətin sirri müəmmadır, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz bin hikmət.
Burda cənnət yapalım badə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz cənnət”¹

¹ Xəyyamın dırnaq arasına alınmış rübailərini H.Cavid tərcümə etmişdir.

(İçərlər, hər üçü sərxoşca oqur)

H ə r ü ç ü

Saqi, aman, mey ver bana,
Doldur, pəyapey ver bana.
Bən abi-kövsər istəməm,
Mey ver bana, hey ver bana...
İçdikcə ruhum şad olur,
Hər qayğıdan azad olur.
Mey ver – gözəlsiz, nəş'əsisz,
Hər duyduğum fəryad olur.

Yenə qədəhlər dolur, bu zaman Xəyyamın oda arqadaşları Xacə Nizamülmülk
ilə S a b b a h gəlir, birinci – vüqarlı və həlim, ikinci isə titiz və qurnazdır.

S a b b a h

(Xəyyamı əzici baqışlarla süzərək)

İştə, seyr et, bu nə sapqınca oyun.

X ə y y a m

Buyurun siz də için...

S a b b a h

(qızğın və kinayəli)

Eşq olsun!..
Bir düşün, hiç sana layiqmi bu hal?

X ə y y a m

Gəl də sızlanma, otur, bir nəfəs al.

S a b b a h

Kimdi bunlar?

X ə y y a m

(laübalı gülüşlə birər-birər göstərər)

İki dostum – Rəmzi,
Şən Xərabati anıb gəldi bizi.
Qayğı bilməz, içərək əyləniriz,
Ayrı olsaq da həqiqətdə biriz.

X ə r a b a t i

(kinayəli qəhqəhə ilə)

Şimdi anlat, baqalım, bunlar kim?

X ə y y a m

İştə, bunlar da bənim həmdərsim;
Biri Sabbah, o biri Xacə Nizam.

R ə m z i

Sən nəsin?

X ə y y a m

Bən də sapıtmış Xəyyam.

(Gülüşürlər)

S a b b a h

(Rəmziyə)

Bu gülüşlər nə demək? Hey, sarsaq!..

X a c ə N i z a m

(bir kitab alaraq oqumaq üçün yan odaya keçərkən, Sabbaha)

Bəri gəl, onları asudə biraq.

S a b b a h

(Xəyyama)

Nə olur, böylə azıb getsə bəşər,
Səncə əfsanəmidir xeyr ilə şər?

X ə y y a m

Bizə gülməzsə həqayıqdəki sirr,
Sərxoş ol, ya ayıq ol, fərqi nədir?

S a b b a h

(coşaraq, Xərabatını göstərir)

Sana bir eşmi o divanə səfil?
Bir düşün, mədrəsə meyxanə deyil!

X ə y y a m

Kaş ki, olsaydı... İçib sən də bir az
İncəlirdin...

S a b b a h

Yetiştir... Sus, yaramaz!

X ə y y a m

Bumu zəvq əhlinə layiq ikram?

R ə m z i

Gedəlim, içdiyimiz oldu haram.

S a b b a h

Ramazan aqşamı, hər dildə niyaz,
Sizə iblis olur ancaq dəmsaz.

X ə r a b a t i

Bən ayıldım...

R ə m z i

Gedəlim, saçma yetər...

S a b b a h

(bağırır)

Sayğısız...

X ə y y a m

Həddini çox aşma, yetər...

X a c ə N i z a m

(gələr)

Dur, nə olmuş?

S a b b a h

(Rənzini göstərər)

Bəni təhqir eylər.

X ə y y a m

Nə yazıq...

R ə m z i

Gəl, gedəlim...

(Xərabati ilə bərabər çıxarlar)

S a b b a h

Haydı, yetər.

(İçəri girən xidmətçiyə şərab sürəhisini və qədəhi göstərir)

Durma, al, bunları rədd et buradan,
Al da qır həpsini...

Əbu Tahir çıxar.

X ə y y a m

(Sabbahı yan baqışla süzərək gülər)

Bədbaxt insan!..

X a c ə N i z a m

Çoq təəssüf, umulur şeymi bu hal?
Düşünün, hər ikiniz əql-kəmal.
Yaşadıq bunca zamandır gülərək,
Bu qırıqlıq, bu soyuqluq nə demək?

(əllərini bir-birinə verir)

Barışın, son gecəməizdir barışın,
Hər kimin yıldızı parlarsa yarın,
Arqa olsun da gərək bir-birinə,
Çıqalım bəlkə səadətli günə.
And içək!

X ə y y a m

Anda nə hacət, söz bir.

S a b b a h

Razıyım bən də, gözəl bir tədbir.

X a c ə N i z a m

Bunu vaxtilə sən açdın gerçək,
Yüksələn düşküne yardımçı gərək.

Ə b u T a h i r

(xızlı addımlarla girər)

Gəliniz, minbərə çıqmışdır imam,
Saray ərkanı bu gün burda tamam.

X a c ə N i z a m

Gedəlim camiyə.

X ə y y a m

Camidənsə,
Musiqi məclisi xoşdur bəncə.

(Bərabər çıxarlar)

S a b b a h

Biri vaiz, biri sazəndə arar,
Bən sükut istərim, ancaq bu qadar.

(Taxçadan bir şüşə alar, su töküb çalqar)

Ə b u T a h i r

O nədir?

S a b b a h

İştə, əcaib dərman,
Bir yudum içdimi bundan insan,
Bütün aləm görünür cənnət ona,
Bunu hind alimi öyrətdi bana.

Ə b u T a h i r

Cənnət istərsin əgər, camiyə var,
Çoq saray qızları gəlmiş...

S a b b a h

(*e'tinasız*)

Nə çıxar?..

Bu sırada qapı barmaq ucu ilə vurulur.

Baq, gələn kimdir?

Ə b u T a h i r

(*qapını açıb baqar, heyrətlə*)

O işvəli nur
Qız deyil, sanki şəfəq yavrusudur.

Çıqar, dalğın baqışlı S e v d a girər, öyilər.

Buyurun, kimsiniz?..

S e v d a

İsmim Sevda...

S a b b a h

Əmriniz?

S e v d a

Lütf edin, imkan varsa
Baqınız taleyimin yıldızına,
Açınız hər gələcək ömrü bana.

S a b b a h

(məmnun gülümsəyişlə)

Bəni hardan tanıyır heykəli-naz?

S e v d a

Şanlı Xəyyamı, əcəb, kim tanımaz.

S a b b a h

(ətrafə)

O nə həşmət, nə gözəl, şux əndam,
Şübhə yoqdur, bəni sanmış Xəyyam.

(taxçadan üstürlabı götürər)

Cəbrə, ya hikmətə vaqif bir adam,
Səncə bir falçımı ya?! Anlayamam.

S e v d a

Xayır, əsla!.. Bilirim, şairsin,
Elmi-hey'ətdə ki pək mahirsin.
Nə olur, göydəki yıldızlara baq,
Bir xəbər ver bana.

S a b b a h

Dur, etmə məraq.

S e v d a

O nədir?

S a b b a h

Aləti-kəşf, üstürlab,
Bizə yalnız bu verir bəlli cavab.

*(barmağı şaqəğında düşünür, ani bir hərəkətlə şüşədəki dərmandan
bir az qədəhə töküb Sevdaya verər)*

Hələ ilk öncə bu şərbətdən için.

S e v d a

Bu niçindir əcəba, söylə, niçin?

S a b b a h

Evliya türbəti var bunda, inan,
İçsə hər kim olur azad acıdan.
Dəyişər taleyi, iqbalı gülər.

S e v d a

İçəməm.

S a b b a h

(sinirli)

Hiç bu olur şeymi, yetər,
Varsa qəlbində bir az şübhə, niçin
Bu qadar vaxtımı aldın...

S e v d a

Lakin...

S a b b a h

Sana əyləncəmiyim bən, söylə?!

S e v d a

Pək gözəl, ver içəyim...

(Alıb içir. Sabbah məmnun qalır)

S a b b a h

Baq, öylə.

Bu sırada işıq azalır, ikinci pərdə qalqar, dönməkdə bulunan elektrik küresi vasitəsi ilə rəngarəng qıvılcımlar görülür. Sevdə gözlərini ovuşdurar.

S e v d a

Dəhşət, bu nə əfsanəli türbət,
Bilməm ki, alavdanmı bu şərbət?
Sarmış bəni atəşli böcəklər,
Bir baq, nə qıvılcımlı çiçəklər.

S a b b a h

Aldırma, keçər həpsi.

S e v d a

Xayır, baq,
Canlandı, dumanlandı su, topraq.

Başındakı ağ ipək örtünü bir yana atar, Sabbah onun üstündəki atlas urbani də alır, yalnız incə kömləkdə qalır. Dağınq, qumral saçları omuzları üzərinə dağılar.

S a b b a h

(gözlərini onun gözləri içərisinə dikərək)

Aldırma, sönər şimdi o zülmət,
Hər yanda gülümsər yeni cənnət.

Səhnənin işığı artar. Ətrafda iri çiçəklər və kələbəklər görülür.

S e v d a

(çocuqca sevinclə)

Ya Rəb, nə lətafət!

S a b b a h

Baq, doğdu günəş, güldü çiçəklər,
Seyr et, nə gözəl şən kələbəkələr.

S e v d a

Dur, rəqs edəcəklər.

Rəqs ahəngi başlanır. Çiçəklər və kələbəkələr pəri qiyafətli qızlar olub oynayaraq, qıvrılıaraq, süzülərək Sevdayı araya alırlar, Sevdada heyrət və həyəcan

S e v d a

Oh... Bən bu tamaşaya vuruldum,
Gəl, gəl bana, ruhum.

(qızlar onu oqşayaraq uzaqlaşırırlar. Sevda qollarını açaraq)

Dur, getmə, aman, köksümə yaslan,
Gəl, qaçma yanımdan.

S a b b a h

Baq, başladılar cümbüşə.

S e v d a

(əlilə)

Sakit...
Söylənmə, çəkil, get.

(qızlara tamaşa edərək söylədikləri şərqi dinlər. Bu sırada Sabbah onun yelpazəsini alaraq onu yellər)

Q ı z l a r

(Sevdaya yaqlaşarlar)

Ey sevgili afət! Bu nə halət, nə qiyafət?
Nərdən bu lətafət?

Dan yıldızı qoynunda böyütmüş səni guya,
Yoq bənzərin əsla!..
Bir busə dilər gözlər o süzgün baqışından,
Aləm sana heyran.
Hər yosmayı qışqandıracaq işvələrin var,
Xoş cüvələrin var.

S e v d a

(yerindən qalqaraq)

Heyrət!.. Nə gözəllik, nə şətarət,
Seyr et! O nə daşqınca bəkarət.

(qızlara)

Siz kimsiniz, ey qafiləyi-naz,
Olmaq dilərim bən sizə həmrəz.

(Sabbah yarımqəhqəhə ilə gülür)

Q ı z l a r

Bir rəng ilə ahəngə büründük,
Qarşında göründük,
Qoşduq da, aqışdıq sana bir an.
Gəl, nazına qurban!
Uç, gəl bizə, ey sevgili dilbər,
Gəl sən də bərabər.

Qızlar süzülərək uzaqlaşarlar. İkinci pərdə qapanar. S e v d a təlaşla ilərilər.

S e v d a

Ah, iştə qayıb, getdilər, eyvah!..

S a b b a h

(öpmək istər)

Gəl, gəl bana...

S e v d a

(geri çəkilər)

Etdim sana ikrah.

S a b b a h

Nazlanma, deyil könlüm oyuncaq.

(Qolları arasında sıqar)

S e v d a

Rədd ol, yetişir, sayğısız alçaq.

X a c ə N i z a m

(gələr)

Kimdir bu? Niçin, böylə sayıqlar?

S a b b a h

Bir qız ki, gəlib baxtını yoqlar.

(Sevdayı geyindirər)

Al, urbani gey, haydı, gələn var.

S e v d a

Onlar hanı? Ah, nerdədir onlar?

X a c ə N i z a m

Bir söylə saraydanmı o?

S a b b a h

Bilməm...

X a c ə N i z a m

(açıq qapıdan dıǟarını göstərər)

Gl, baq, onu izlər bütün alm.

S a b b a h

Dəhşət!.. Duramam burda...

(ıqar)

X a c ə N i z a m

kil, sus...

(Sevdayı diqqətlə szr, ətrafa)

Girmiş də bəşər cildinə tavus.

S e v d a

Ah, nərdə o dilbər kələbəklər,
Burdan süzülən canlı klr.

X a c ə N i z a m

Bilməm...

S e v d a

(sinirli)

Əcəba, sndmi sapqın?
Xəyyamı ğır, nərdə o pqn?

X a c ə N i z a m

Əfv et onu, pk sulu da olsa.

Bu sırada əskəri musiqi... H a c i b, eşikağası və hökumət mə'murları girərlər,
saray qızları da onları izlər.

S a r a y q ı z l a r ı

Sevda?! Bu nədir, Sevda?!
Etdin bizi sən rüsva.
Layiqmi adın gəzsin
Nifrətlə dodaqlarda...

S e v d a

Sevda pək uzaqdır ləkələrdən,
Ah, uydum o əfsunçuya birdən.

(qədəhi göstərər)

Şərbətdən içib sanki bayıldım,
Siz gəldiyiniz anda ayıldım.

H a c i b

(kinli)

Aydındır, əvət, mədrəsələr həp,
Hər kərpicisi altında bir əqrəb.

(Xacə Nizami yaqalar)

Gəl, xain, ədəbsiz, nə cəsərət?!

(Qolunu bağlayıb götürürlər)

S e v d a

Yoq, onda xayır, zərrə xəyanət.

S a r a y q ı z l a r ı

Sevda, gedəlim, Sevda,
Durmaq yaramaz burda.
Gəl, gəl, ulu xaqanın
Qalmış gözü yollarda.

Yoqdur bir eşin əsla
Ən şanlı saraylarda,
Bir yosma gövərçinsin,
Ardınca uçar dünya.

X ə y y a m gələr, onları tamaşa edib dinlər, coşğun bir ahənglə

X ə y y a m

Alqış, bu nə aləm, bu nə tufan?
Çarpışmada ahəng ilə əlvan.
Yıldızları göylərdə ararkən,
Hücrəmdə gülümsər bana birdən.

(Sevdayı süzərək)

Ah, sən, hələ sən... Başqa çiçəksin,
Bilməm, kimi xoşkam edəcəksin.
Bir tanrıya lazımsa tapınmaq,
Zevq əhli tapınsın sana birdən.

H a c i b

Divanəmi? Şairmisin?

X ə y y a m

Əsla!..
Peyğəmbər idim, ümmətim olsa.

H a c i b

Gəl, saçma bütün sözləri...

*(gedərlər, Sevda dönüb Xəyyamı vurğunca baqışlarla süzər,
Hacib isə qolundan tutaraq)*

Gəl, gəl...

S e v d a

(ətrafı)

Ox, hər kəs olur könlümə əngəl.

(*Sevda iki-üç adım yürür, təkrar dönüb baqır*)

X ə y y a m

Gəldin də, niçin pənbə bulutlar kibi aqдын,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqдын?
Şimşək kibi çaqдын da, niçin könlümü yaqдын,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqдын?

(*Sevda gülümsər və süzgün baqışlarla uzaqlaşar. Sevda getdiyi sırada
Xəyyam onu izləyərək*)

Sərpildi alev ruhuma süzgün baqışından,
Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-dəvran.
Gəl, gəl, olayım səndəki hər cəlvəyə qurban,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqдын?!

P ə r d ə

İKİNCİ PƏRDƏ

Bazar... Qarşıda çadırçı və çömləkçi dükənləri vardır. Taxçalarda hər dürlü çömlək və saqısı sürəhi qoyulmuş, işçilər bir yanda çadır toquyurlar, bir yanda çamurdan çömlək, sair saqısı qablar yoğurub yaparlar. Yaşıl dalları ətrafa sarqan iri püsküllü söyüd (*bidi-məcnun*) altında şərbətçi sıra isqəmlə üzərində oturan müştərilərinə şərbət verir. Orta-lıqda başqa şeylər də satılır. X o c a, tacir, köylü və sairə alış-verişlə məşğuldurlar.

B i r i n c i s a t ı c ı

(*məxsusi bir ahənglə*)

Sərin şərbət... Gəl iç, gül şərbətindən.

İ k i n c i s a t ı c ı

Gözəl halva, doyulmaz ləzzətindən.

Ü ç ü n c ü s a t ı c ı

Qızarmış tazə əkmək, tazə qaymaq,
Çabuq gəl, durma gəl, fürsətdir ancaq.

Neydə “dəşti” çalınar, gənc çadırçı eyni ahənglə oqur.

G ə n c ç a d ı r ç ı

Bahar olmuş dedim, xülyayə uydum,
Haman bir gözləri şəhlayə uydum.
Adım Məcnun deyilkən dərdə düşdüm,
Vəfasız, yosma bir Leylayə uydum.

Ç ö m l ə k ç i l ə r

(başqa ahənglə)

Çamurdan xəlq olunmuş derlər, insan,
Qədəh yapıq biz insan torpağından.
Sunub mey ta xərabat əhli ondan,
Unutsun dərdi, gülsün ömrü bir an.

X ə r a b a t i ilə R ə m z i bərabər gəlirlər.

X ə r a b a t i

(ortayaşlı, qarasaçlı çadırçıya)

Bana baq... Ey, bana baq, ustabaşı,
Gördüyün varmı bizim arqadaşı?

Ç a d ı r ç ı

Kimi?!

R ə m z i

Xəyyamı...

Ç a d ı r ç ı

Xayı, görməmişiz.

X ə r a b a t i

Bəlkə evdən buluruz.

(İki-üç adım yürür)

Ç a d ı r ç ı

Getməyiniz.

Köçmüş ordan, sataraq var-yoqunu,

Altı aydır ki, gören yoqdur onu.

R ə m z i

Görünür, ruhunu sıqmış bu diyar.

X ə r a b a t i

Başqa bir ölkəyə varsın, nə çıxar?!

Rəmzi ilə Xərabati yavaş adımlarla getmək üzrə ikən Xəyyam sarıqsız və əbasız olaraq, saçları dağınıq, arıq və solğun çöhrə ilə qarşidan çıxar. O tanınmayacaq dərəcədə dəyişilmişdir. Satış için əlində tutmuş olduğu kitabları uzadaraq onlara göstərir.

X ə y y a m

Alın, əsla ələ keçməz bu kitab.

X ə r a b a t i

O kitabdən eyidir bizcə şərab.

X ə y y a m

(kəskin)

Al dedim, al!.. Yeyəcək əkmək için
Para lazım...

X ə r a b a t i

(para verir)

Al da rədd ol, miskin!..

X ə y y a m

(almaz və qızğın)

Sana qalsın sədəqən.

X ə r a b a t i

(əli ilə rədd edər, usanmışcasına)

Haydı, yetər!

R ə m z i

Bağayım bir, nə kitabdır, göstər?

X ə y y a m

İbn Sinayı eşitdinsə, oqu,
İştə Şərfin o böyük feyləsofu.
Bağ, yaratmış nə böyük xariqələr,
Bir dəha nuri ki, daim parlar.

(kitabları birər-birər göstərir)

Bağ, şu “Məntiq”, bu da “Qanuni-şəfa”
Bunların qədrini anlar ürəfa.

R ə m z i

(şübhəli məraqla ətrafa)

Omul.. Gerçək omudur?.. Lütf ediniz,
Varmı Xəyyamə bir az nisbətiniz?

X ə y y a m

Doğmuşuz hər ikimiz bir anadan.

R ə m z i

(Xərabətiyə)

Şübhə yox, sevgili Xəyyamdır, inan.

(qucaqlayıb öpər)

Nə qiyafət bu, əzizim, bu nə hal?

X ə y y a m

Sorma, hiç sorma ki, oldum pamal,
Ac qalıb iştə qabıqdan çıxdım.
Bu uğursuz yaşayışdan bıxdım.

R ə m z i

Öncə bir çox tələbən vardı sənin?

X ə y y a m

Həpsi “azmış” deyərək, bəslədi kin,
Uğrayan olmadı bir kimsə bana,
Uyudum çox gecələr acqarına.

X ə r a b a t i

Sən ki, bir şair idin pək rəna,
O da bir fəidə verməzmi sana?

X ə y y a m

Şairmi? Saqın, duyduğum ilhamə uyan yoq,
Şe'rimdəki əsrarı duyan yoq.
Yoq oqşayacaq ruhumu bir nuri-səadət,
İzlər bəni hər dürlü fəlakət.
Elmimdəki nöqsan ilə cəhlimdəki irfan
Hər an doğurur bəndə bir isyan.
Uydum da xəyalatə, sanıb kəndimi bilgic,
Baqdim ki, yaqar beynimi bir hiç.
Bir hiç ki, bütün şübhəli hikmətlərə asi,
Uydurma fəzilətlərə asi.
Gənc ömrümü atəşli dikənlər gəmirirkən
Həp varlığa isyan edərim bən.
İsyan!.. Ölü adət və təriqətlərə isyan!
Yaldızlı həqiqətlərə isyan!

R ə m z i

Hiç mərəq etmə, keçər, həpsi keçər,
Əsrinin öksüzüdür dahilər.

X ə r a b a t i

(Xəyyamın qolundan tutar)

Haydı, gəl, etməyəlim ömrü hədər,
İçəlim badə, bütün qayğı gedər.

X ə y y a m

Qorqarım, bəndəki bədbin əhval
Sizə versin də mələl.

R ə m z i

Bil'əkis, səndəki xoş söhbətlər
Bizi dilşad eylər.

Ç a d ı r ç ı u s t a

(Xəyyama yaqlaşaraq)

Buna baq, halına, ətvvarına baq,
Sanki zəncirini qırmış dustaq.
Bizə yoldaşdı o rəhmətli baban,
Bir çadırçıydı o da.
Görmədik öylə təmiz bir insan,
Sən nəsin? Bir budala!..

Bazar xalqı çadırçı ustanın sözlərini dinləyərək sinirli və coşğun

B a z a r x a l q ı

Saqın, aldanmayınız, qanmayınız,
İpi qırmış şu hərif,
Saçmadır sözləri, yalınız, yalınız
Adı çıqmış arif.

Ç a d ı r ç ı u s t a

Başı boş, cibləri boş, qarnı da boş,
Kədərindən sərxoş...

Ç ö m l ə k ç i

O, nücum elminə vaqif kibidir.

B i r i n c i s a t ı c ı

Ya, təbabət də bilir.

İ k i n c i s a t ı c ı

(Xəyyamın omuzunu oqşayaraq əylənir)

Söylə bir göydəki yıldızlardan,
Süzülən qızlardan...

Ü ç ü n c ü s a t ı c ı

Yeri almış bir öküz buynuzuna,
Hiç inandınmı ona?

X ə y y a m

“Ülkər ismilə, diyor, göydə yaşarmış bir öküz,
Bu bir əfsanə, yer altında da varmış bir öküz.
Arif olsaq bu öküzlər arasından bişək
Görürüz bir yığın ipsiz və yonulmaz eşşək”.

B a z a r x a l q ı

Bir baqın, sayğısız abdal nə diyor,
Bizi təhqir ediyor.

(Rəmzi ilə Xərabatini göstərirlər)

Arqadaşdır ona həp əyyaşlar,
Dəli, azğın başlar.

Çömləkçi usta toqatlayıb yoğurduğu çamurla çömlək yaparaq, Xəyyama

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Yüksəlib arqadaşın Xacə Nizam,
Buldu parlaqca məqam.
Oldu Alp Arslana ən şanlı vəzir,
Sən nədən böylə fəqir?

X ə y y a m

Bir düşün, varsa əgər səndə bir az əqlü kəmal,
Bu çamur bir yığın insan ki, edərsin pamal.
O həqarətlə, toqatlarla yapılmış qablar,
Dünkü şahlar və vəzirlər ki, bu gün həpsi xəyal.

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Biz də az-çoq biliriz, etmə məraq,
Hər kəs er-gec yeyəcək böylə dayaq.

Xəyyam uzun boğazlı və qulplu bir sürahi alaraq diqqətlə süzər

X ə y y a m

“Görünür bən kimi olmuş bu da bir aşiqi-zar,
Bağlamışdır onu zəncirinə bir zülfi-nigar.
Gördüyün qulpu çamur parçası zənn etmə, saqın,
Bir gözəl boynuna keçmiş qola çoq bənzəri var!”

Bu sırada S a b b a h ilə əli heybəli Ə b u T a h i r yolçu qiyafətində gəlirlər və
Xəyyamın son sözlərini dinlərlər

Ə b u T a h i r

İştə, Xəyyam.

S a b b a h

Omu, gerçəkdən omu?!
Öylə bir şairin iqbali bumu?

(Xəyyamı qucaqlar)

X ə y y a m

Səni ürkütdü bu halım yoqsa.

S a b b a h

Nə səfalət, umulur şeymi bu ya?!
Baş vəzir işte bu gün Xacə Nizam,
Get də anlat, edər az-çoq ikram.

X ə y y a m

Qapısından keçər olsam, yaltaq,
Sivri dişlər vuruşub saldıracaq.

S a b b a h

Bəri gəl, bən bulurum çarə buna.

X ə r a b a t i

Dur, canım! Qalsın o işlər yarına.

(Ney çalınır)

R ə m z i

Gəl şu püsküllü söyüd kölgəsinə,
Könül uysün da bir az ney səsinə.

X ə y y a m

(heyrtlə)

İşləmiş ruhunu sən'ət və hünər.

X ə r a b a t i

Gəliniz.

(şərbətçiyə)

Ey, çabuc ol, şərbət ver.

Püsküllü söyüd altında oturub şərbət içərlər.

G ə n c ç a d ı r ç ı

(ney ilə bərabər oqur)

Keçənlərdən bizə əfsanə qaldı,
Sönüb Cəmşidi-Cəm, peymanə qaldı.

O parlaq, möhtəşəm kaşanələrdən,
Bu gün ıssızca bir viranə qaldı.

Çömləkçilər də eyni sözləri işçi ahəngilə təkrar edib çalışırlar.
Bu sırada Q u l a m əlində qırbac gəlir.

Q u l a m

Haydı, yoldan çəkilin, haydı...

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Nə var?

Q u l a m

Seyrə çıqmış da saraydan qızlar,
Haydı yüzlər divara!

X ə y y a m

Oldumu ya?!
Göz niçindir əcəba?

Q u l a m

Sus, budala!..

Qırbacla vurur. Sabbah yola baqar.

S a b b a h

(*təlaşla*)

İştə, Sevdə... Bəni birdən tanısa
Qızaraq verdirir əlbəttə cəza.

Sabbah çadırların arqasına keçər. Bu sırada S e v d a qara qulların daşığı təxt-rövanda
gələr, ətrafında saray qızları coşğun bir sevinclə şərqi söylərlər.

Q ı z l a r

Alqış təbiətə,
Alqış bu sən'ətə
Dönmüş də cənnətə,
Hər yer gülümsüyor.
Sərməst olub bahar,
Hər səmtə gül saçar,
Yüzlər gülümsüyor,
Yüzlərdə nəş'ə var.

Qızlar əllərindəki çiçəklərdən birər-birər ayırır Sevdanın ayaqlarına atırlar.
Xəyyam əskin baqışlarla onları süzər.

X ə y y a m

Bu gözəl yosmaların çiyənədiyi,
Hər çiçək bir gözəlin göz bəbəyi.

S e v d a

Bana munis kibidir işlə bu səs.

(Xəyyama)

Söylə, kimsin? Nəçisin?

X ə y y a m

Bir bikəs.

S e v d a

Hanki sən'ətlə məraq etdin sən?

X ə y y a m

İzlərim göydəki yıldızları bən,
Lakin onlar pək uzaqdan daha şən,
Daha dilbər və gözəldir, bilsən,
Bizə yaqlaşdımı, bəsbəlli, yaqar,
O alav səndəki gözlərdə də var.

S e v d a

(*nədimələrə*)

Bəni titrətdi bu coşqun sözlər.

X ə y y a m

(*ətrafa*)

Nə qadar işvəli, süzgün gözlər.

Q ı z l a r

Sevda, gedəlim, Sevda,
Xaqan darılır duysa.
Şaşqındır o divanə,
Gəl, gəl, oluruz rüsva.

S e v d a

Sus, onda fəzilət var,
Qüdrət və cəsarət var.
Çarpınmada, baq, könlüm,
Bilməm ki, nə hikmət var.

Sevda və qızlar gedərlər, Xəyyam onlar getdiyi tərəfə bəqaraq, coşğun.

X ə y y a m

Nədir, bilməm, günahım, məst ikən gözlər visalından,
Bənim məhrum olan, ey nazlı afət, gül cəmalından;
Dəmin ilham alırkən şe'rə bənzər hər məqalından,
Keçər yıllar, xəbər tutmam sevincindən, məlalından.
Könül sənsiz səfa duymaz şəfəqlərdən, çiçəklərdən,
Bütün ruhumda, vicdanımda sənsin, ah... yalnız sən...
Sənin eşqinlə ruhum çırpınırkən, sizlər, inlərkən,
Pərişan, xəstə halım hiç keçərmə bir xəyalından?!

Bu sıradə əskəri musiqi ətrafi çınlatır. S a b b a h çadırın arqasından çiqaraq yola baqar.

S a b b a h

Bu nə?

R ə m z i

Alp Arslan, o məğrur insan
Geri dönmüş sanırım Ceyhundan.
Orda etmişdi əhali isyan,
Görünür, susmuş o qızğın tufan.

X ə r a b a t i

(Rəmzinin qolundan tutub)

Nəmə lazım, baqalım keyfimizə, zevqimizə,

(Xəyyama)

Gedəlim, haydı!..

S a b b a h

Saqın, şimdi sizə
Verəməm sevgili Xəyyamı.

R ə m z i

Niçin?

S a b b a h

Çünki fürsət çıxar əldən.

H a c i b

(iki qulamla gələr)

Çəkilin!

Alp Arslan ətrafını saran saray ərkanı və ordu ilə bərabər gəlir.

Y a v ə r

Yaşasın qutlu, yenilməz xaqan!

C a m a a t

Yaşasın Alp Arslan!

Y a v ə r

Parlayıb bəxti, səadət bulsun!

C a m a a t

Yaşasın!..

Bu sırada qolları zəncirli Y u s i f adlı bir dəliqanlı arqadan gələrək nifrətlə bağırar.

Y u s i f

Rədd olsun!..

A l p A r s l a n

Susdurun! Kimdir o?

Y a v ə r

Yusif məl'un.

C a m a a t

Yaşasın!

Y u s i f

(daha kəskin)

Məhv olsun!

Y a v ə r

Səni Ceyhunda niçin asmadılar?

Y u s i f

Şimdi asdır!

A l p A r s l a n

Bu nə, miskin canavar!

(*Yavərə*)

İki gün sonra asılsın o dara!
İbrət olsun bütün isyançılara.

Gedirlər, Yusifi də bərabər aparırlar. Sabbah Xacə Nizama yaqlaşır.

S a b b a h

Yaşasın xaqan!

Q u l a m

Sus!

X a c ə N i z a m

O kimdir, əcəba?

S a b b a h

Möhtərəm Xacə, vəfa, əhdə vəfa.

X a c ə N i z a m

(*qulamlara*)

Çəkilin, haydı!

(*Sabbahın əlini sıqaraq*)

Əzizim Sabbah.

Nerdəsin?

S a b b a h

Bir qadar oldum səyyah.

X a c ə N i z a m

Nerdə Xəyyam? O, Nişaburdamı ya?

S a b b a h

(kənarında durmuş dalğın Xəyyamı göstərərək)

Sizi görmək diliyor iştə o da.

X a c ə N i z a m

Ah, o Xəyyammı? Nə pəjmürdə xəyal...

(qucaqlayıb öpər)

Bir böyük şairə layiqmi bu hal?!

X ə y y a m

Varlığım bir hiçə bənzər mübhəm,
“Hiç var olmaz, buna yoqdur şübhəm”.
Bana yan baqsa əgər anlamayan,
Sanma eylər buna ruhum isyan.
Anlayanlar belə yan gözlə süzər,
O baqışlar bəni üzdükcə üzər.

X a c ə N i z a m

Saqın, aldırma kor olsun da cihan,
Günəşin nuruna gəlməz nöqsan.
Sən küçülsən də böyüksün, hətta
Qopsa zülmət, yenə parlar o zəka!..

Pərdə

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Alp Arslan sarayında qəbul odası... Aqşamüstü, Hacib düşüncəyə dalmış. Bu sırada Xacə Nizam gəlir, Hacib baş əyər.

X a c ə N i z a m

Haydı, Sabbah ilə Xəyyamı çağır.

H a c i b

Bu saət.

(qapıya çıxar)

İştə, əfəndim, hazır.

Sabbah və Xəyyam kübarca geyinmiş və yüzləri tərəş edilmiş gəlirlər.

X a c ə N i z a m

(yer göstərir)

Buyurun, kimsə düşünməzdi ki, biz
Yenə bir gün görüşüb birləşiriz.

(Sabbaha)

Söylə, sən nerdə idin bunca zaman?

S a b b a h

Qaçaraq mədrəsədən qorqumdan,
İsfahan səmtini etdim məskən.
Bəni cəlb etdi Nişabur yenidən.

X a c ə N i z a m

Bən də bir xeyli üzöldüm o gecə,
Etdilər öncə bir az işgəncə.
Sonradan məhkəmə suçsuz buldu;
Gülərək taleyimiz yar oldu.

S a b b a h

O səadət günəşindən az-çoq
Parlarız biz də əminim...

X a c ə N i z a m

Söz yoq,
Edilən əhdimizi tutmalıyız.

(Xəyyamı hörmətlə süzər)

Şairindir sıra, anlat yalınız,
Hanki bir rütbəyə meylin varsa,
Hökmü bir anda olunsun icra.

X ə y y a m

Yaşamaqçin bana, mümkünsə əgər,
Bir əkin tarlası, bir bağça yetər.

X a c ə N i z a m

Bir də kaşanə gərək məsrəf için,
Hər nə lazımsa edərlər tə'min.

X ə y y a m

Çoq təşəkkür, bu səadət yetişir,
Bu da olmazsa yetər nan-pənim.

X a c ə N i z a m

(Sabbaha)

Sən nə istərsin, əzizim, söylə.

S a b b a h

Bir vəzifəylə sərəfraz eylə.

X a c ə N i z a m

Sana hər dürlü böyük rütbə yarar,
Bilirim, səndə siyasi başı var.

(Sabbahda sevinc)

S a b b a h

Dilim aciz, nə deyim bilməm ki,
Ah, diriltədin bəni.

X a c ə N i z a m

(ətrafa)

Qurnaz tilki.

Bu sırada pərdə arqasında incə bir musiqi çalınar.

X ə y y a m

O nə mahir, nə gözəl barmaqlar.

X a c ə N i z a m

Sarayın işte böyük aləmi var,
Şanlı bayramdır, əzizim, bu gecə.
Var ziyafətlə geniş əyləncə,
Bu gün Alp Arslan için xoş bir gün,
Qeysəri-Ruma o gəlmiş üstün.

Xacə Nizamın işarəti və Hacıbin toqunması ilə ortadakı pərdə qalqar, son dərəcə parlaq və süslü bir aləm görülür. Alp Arslan, saray ərkanı, saraylı xanımlar və yavərlər önlərində şərab qədəhləri olaraq zevqə dalmışlar. Musiqi dəyişər, qalqıb xaqanın şərəfinə içərlər.

M ə c l i s d ə k i l ər

Binlərcə yaşa, ey yılmaz,
Şevkətli, böyük xaqan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!

Qarşında aman bulmaz
Ən qorqulu bir düşman.
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!

X a c ə N i z a m

(*şaha*)

İştə Sabbah və şair Xəyyam.

A l p A r s l a n

(*yer göstərir*)

Oturun.

(*X a c ə N i z a m a*)

Bunlara lazım ikram.

X a c ə N i z a m

(*Xəyyama işarətlə*)

İştə, hikmətdə böyük qüdrəti var
Cəbrü-hey'ətdə də çox şöhrəti var.
İbn Sina kibi Şərqi yüksək
Bir dəhasından o almış örnək.
Yapacaq olsa rəsədxanə bizə,
Şan verir fənnilə tariximizə.

A l p A r s l a n

Burda yoq şübhə ki, Xəyyam ikidir,
Biri alim, biri parlaq şair.
Şimdi yalnız o böyük şairdən
İki söz dinləmək istərdim bən.

X ə y y a m

(coşğun qalxar)

“Bir böyük quş qonaraq bürcünə gördüm Tusun,
Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun;
Sanki söylərdi: hanı dünkü o həşmət, o cəlal?
Hanı keçmişdəki avazeyi-təblü kusun?”

A l p A r s l a n

Ah, bu sözlər nə qadar incə, dərin,
Böylə kəskinsə də, xoşdur şe’rin.

X ə y y a m

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,
Badə ibriqinə gördüm ki, yapar qulp, boğaz.
Baq, dedim, bunlar ölən şahü gəda ə’zası,
Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədalərdə niyaz”.

A l p A r s l a n

Pək həkimanə, əvət, sözləriniz.

X a c ə N i z a m

(Saqiyə Xəyyamı göstərir)

Ona mey sun.

S a b b a h

Bana şərbət veriniz.

A l p A r s l a n

Buyurun, xurma şərabından için,
Yeni bir nəş’ə verir şair için.

X ə y y a m

Bəncə Bağdadə Nişabur üstün,
Xurmadan fərqi böyükdür üzümün.

Saqiyə Xəyyama üzüm şərabı verir.

A l p A r s l a n

(qədəhini qaldırır)

İçəlim, iştə var olsun şair!

X a c ə N i z a m

Öylə şair sanırım pək nadir.

Hər kəs içərək Xəyyama qarşı öyilər. Bu sırada rəqs ahəngi başlar. Bir yığm tüllərə
və ipəklərə bürünmüş qızlar (Rum qızları) gəlir və oynarlar.

A l p A r s l a n

Baqınız, incə zəfər qönçələri,
İştə, Rum qeysərinin töhfələri.

Qızlar Rum ahənginə uyğun oqur və oynarlar.

Q ı z l a r

Bu bəlkə süslü bir yalan,
Diyorlar, iştə hər zaman
Çıqar Olimpə şadman,
Ən işvəkar ilahələr.
Gülər gülür, gülür gülər,
Həyat için səfa dilər.
Gəlincə rəqsə əl-ələ,
O incə nazlı qafilər
Aqıb coşan sevinc ilə
Həyat için səfa dilər.
Gülər gülür, gülür gülər
O bəxtiyar ilahələr.

Bu sırada Sevdə cariyələri ilə bərabər gələr. Rəqqasələr onu qarşılıyıb çıxarlar.

A l p A r s l a n

Sevda nə qadar nazlı bu aqşam,
Yalnız o verir şairə ilham.

(Sevdayı vurğunca baqışla süzər)

S e v d a

(oqur)

Bir vəhşi gövərçin kibi bən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb dağda, çəməndə,
Güldükcə günəş bən də gülərdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

A l p A r s l a n

Alqış o gözəl şe'rə ki, şair
Bir söz bulamaz vəsfinə dair.

S e v d a

(dəvam edər)

Qəlbimdə sönər incə həvəslər,
Dişlər bəni altınlı qəfəslər,
Ruhumda qopar ən acı səslər,
Bən bir quzu olsam da mələrdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

A l p A r s l a n

(həyəcanla yerindən qalqar)

Alqış sana, Ceyhun qızı, bəndən nə dilərsin?
Şaqraq dodağın susmasın, Allahı seversin.
Aç könlünü, layiq sana hər dürlü mükafat.
Sevda! Nə dilərsin, gözəlim, aç bana anlat?!

Ölkəmdə aqışmaqda bu gün Dəclə və Ceyhun,
Fərmanımı dinlər qoca Ümman ilə Quzğun.
Var iştə, xəzinəmdə yığınlarla cəvahir,
Hər hankisi parlaqsa, əmin ol ki, sənindir.

S e v d a

Yoq bir şeyə könlümdə məhəbbət.

A l p A r s l a n

Aç söylə, yetər fəzlə nəzakət.

S e v d a

Mümkünsüz olur bəlkə, nə hacət.

A l p A r s l a n

Bir söylə, nə istər gözəl afət?

S e v d a

Bir istəyəcək varsa da... lakin...

A l p A r s l a n

Aç könlünü, Sevda, nə dilərsin?!

S e v d a

Xəyyamı edin əmrinə tabi,
Zəncirlədiniz, iştə bu, kafî.

(Hər kəsdə heyrət)

A l p A r s l a n

Lakin suçu nəymiş, onu göstər?

S e v d a

Bilməm, könül ancaq bunu istər.

X ə y y a m

Xəyyamə nə lazımdı ki, zəncir,
Onsuz da küləndir, bu nə təhqir?

S e v d a

(Xəyyamə işarətlə)

Şair nə qadar olsa da mahir

(Sabbahı göstərir)

Məhv olmalıdır şimdi o sahir.

S a b b a h

(fəna halda sarsılır, ətrafa)

Yoq şübhə ki, sanmış bəni Xəyyam,
Əldən nə gəlir, etsə də e'dam?

A l p A r s l a n

Sevda, bunu gəl istəmə bəndən,
Xəyyamı bırağ, hər nə dilərsən,
Rədd etməyəcəkdir səni xaqan.

S e v d a

Rədd etsə?!

A l p A r s l a n

Xayır, yoq buna imkan,
Qırmam səni, aç söylə, nə dersin?

S e v d a

(Xəyyamı göstərir)

Şən könlünü şair bana versin.

A l p A r s l a n

Gerçəkmi?..

S e v d a

Əvət, bən ona vurğun,
Mə'şuqum ikən aşiqim olsun!

A l p A r s l a n

Heyhat, olamam rəddinə qadir.

S e v d a

Əmr et, bənim olsunmu o şair?

A l p A r s l a n

(bir qədər düşüncədən sonra)

Olsun!

(ətrafa)

Nə müəmmalı tamaşa...

(Sevdaya)

Zəncirlədirdin onu...

S e v d a

Haşa!..

Xəyyam dediyim işlə o qurnaz.

(Sabbahı göstərər)

S a b b a h

(*şaşqın*)

Sabbahdır adım.

S e v d a

Öyləmi?

(*ətrafə*)

Canbaz!..

A l p A r s l a n

Sevdayı, dilərdim, gedə Bağdadə hədiyyə,
Qismət bu imiş, oldu böyük şairə töhfə.

X a c ə N i z a m

Şən taleyi Xəyyamın, əvət, hər şeyə üstün,
Biz istərik ilhamı da Sevda kibi gülsün!

X ə y y a m

(*laübali və coşğun, yerindən qalqar*)

“Bən ömrümü sərməst olaraq şən dilərim, şən,
Bir dindəyim, azadə bütün küfr ilə dindən.

(*Sevdayı süzər*)

Sorduqda ki, mehrin nə? – Gülüb dəhrin ərusu,
Məhrim, dedi, şən könlünü yalnız bana versən”.

X a c ə N i z a m

(*Alp Arslana*)

Birləşdi, demək şe’r ilə şair.

A l p A r s l a n

Bir cift ki, haman eşləri nadir.

X a c ə N i z a m

(Hacibin gətirdiyi məktubu oquyub dərin sevinclə)

Aydın gözünüz, cümlə səadət bizə həmrəh,
Bağdadı atıb gəlməyə amadə Məlikşah.

A l p A r s l a n

Oğlummu!.. Vəliəh dimi görmək nə xoş iqbal,
Dolsun da qədəhlər, içəlim eşqinə dərhal!

(İçərlər)

M ə c l i s d ə k i l ə r

Urta!.. Yaşasın!

A l p A r s l a n

Baq, bunu olduqca bəyəndim.

(Hacibə)

Gəlsin şu ərəb qızları!

H a c i b

Hazırdır, əfəndim.

(Çıqar, Xəyyam qalqar)

X ə y y a m

Xaqana ricam var.

A l p A r s l a n

Nə imiş?

X ə y y a m

Dünkü əsirin
Əfv et, suçu olmuşsa da.

A l p A r s l a n

(*Yavərə*)

Get, söylə gətirsin.

Yavər təmənnə edib çıxar.

X ə y y a m

Binlərcə şəhər ya qala almaqdan, əmin ol,
Bir sadə çoban könlünü almaq daha məqbul.

Bu sırada ərəb ahəngi ilə çalğı başlar. Şux və işvəkar ərəb qızları gələr və xaqana əyilirlər.

A l p A r s l a n

Baq, töhfədir onlar bana, göndərdi xəlifə.

X ə y y a m

(*alaycı gülüşlə*)

Din pərdəsi altında nə xoş, incə lətifə.

Rəqqasə ərəb qızları oynar və ara-sıra oqurlar.

R ə q q a s ə l ə r

Doğduq günəşin busələrindən,
Al pəmbə şəfəqlərdə yıqandıq.
İçdikcə alav kasələrindən,
Hər yıldızı bir şəbpərə sandıq.

Nadir bulunur bizdə bulut, sis,
Şən ruhumuzun üfqü kədərsiz.
Atəşli dodaqlar bizə munis,
Atəşli könüllər diləriz biz.

Rəqs bitər, Y u s i f i gətirirlər.

A l p A r s l a n

Zəncirini açdır, ola azad,
Bayram günü ta etməyə fəryad.

Zəncirini açarlar, iki adım ilərilər.

Y u s i f

Əfvnlə sevinməz könül, əfsus,
Zalım yenə zalımdır.

S a b b a h

Aman, sus!

A l p A r s l a n

Sən həddini aşdın da, rəzalət!
Nərdən sana, bilməm, bu cəsarət?

Y u s i f

Sən iştə, zəhər kasələrindən səhər-aqşam
Sundun bizə badə.
Evlər təməlindən yıqılıb qalmadı bir dam,
Sən etdin iradə.
Var-yoq soyulub getdi o bayquş xüləfayə,
Qoydun bizə minnət.

(*acı qəhqəhə*)

Onlar nə verirlər sana: əfyunlu hədiyyə –
Zəm-zəm suyu, cənnət.

Yıprandı xurafat ilə başlarda beyinlər,
Sənsin buna rəhbər.
Xırsızlara olduq kölə, yetməzmi səfalet,
Yetməzmi bu zillət!

A l p A r s l a n

(çılğın)

Cəllad!.. Hanı cəllad?

(Hacib gedir)

S e v d a

(təlaşla)

Əfv et, ulu xaqan.

A l p A r s l a n

Yoq, yoq buna imkan!

X ə y y a m

Əfv etmə də bir dürlü cəzadır,
Qıymaq ona, əlbəttə, xətdir.
Layiqmi o bir mum kibi sönsün,
Hiçdən silinən kölgəyə dönsün?

A l p A r s l a n

Xaindir o, azğınlığı mə'lum.

(girən cəllada Yusifi göstərir)

Vur boynunu!

C ə l l a d

(dönüb şaşqınca və həyəcanla)

Oğlum! Əvət, oğlum!..

(silahı əlindən düşər)

Yıllarca qalıb bən sana həsrət,
Qürbətdə buluşduq, nə səadət.

(Qucaqlamaq istər)

Y u s i f

Rədd ol, deyilim bən sana evlad!

C ə l l a d

Yusif..

Y u s i f

Baba olmaz bana cəllad!

C ə l l a d

Pək suçlu isəm, görməli mə'zur,
Aclıq bəni etmiş buna məcbur.
Qatil deyilim, aləti-qətlim.

X ə y y a m

Məzlumdur, əvət, olsa da zalim.

A l p A r s l a n

(bağırır)

Vur boynunu!

C ə l l a d

(diz çökər)

Xaqan, ulu xaqan!
Əfv et onu, ver qətlimə fərman!

A l p A r s l a n

(Yavərə)

İlk öncə bunun boynu vurulsun!

C ə l l a d

(qalqar, köksünü açaraq)

Öldür də, qanın bəlkə durulsun.

Y u s i f

(acı qəhqəhə ilə)

Qansız yaşamaz sevgili xaqan,
Qan, saçdığı qan, içdiyi həp qan!

A l p A r s l a n

(Yavərə)

Susdur onu!..

Y a v ə r

Azğın, bu nə cür'ət!?

Y u s i f

(qoynunda saqladığı ufaq xəncəri xaqanın köksünə saplar)

Al, iştə gəbər!

A l p A r s l a n

Ah!..

(Deyə yıqılır)

S a b b a h

Bu nə dəhşət.

X a c ə N i z a m

Çıldırıldı, həməən susdurun!

S e v d a

Eyvah...

Təlaşla Xəyyamın qolları arasına sıqılır. Ara qarışar,
hər tərəfdən saldırıb Yusifi yaralarlar.

X ə y y a m

Çılğın bəşər iblis ilə həmrah.

C ə l l a d

Əfv et bəni, yavrum, bəni əfv et!

Y u s i f

Cəlladlara, zalımlara nifrət!..

(Ölür)

A l p A r s l a n

(uzaqlara işarətlə)

Oğlum, bəni məhv etdi bu ərzəl...

(Ölür)

X a c ə N i z a m

Məhv oldu o səndən daha əvvəl.

X ə y y a m

(*cənazələri süzərək*)

Bir anda sönlüb getdilər onlar,
Yoq artıq o kinlər, həyəcanlar.
Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,
İnsan nə qadar saçma həqiqət...

Pərdə

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

I SƏHNƏ

Xəyyamın iş odası... bir yanda hey'ət elminə aid rəsədxanə alətləri, bir yanda kütüb-xanə. İbn Sinanın əl məhsulu olan böyük rəsmi divardan asılmış. Tələbələr çalışır. Kimi pərgar ilə həndəsi şəkillər çəkir, kimi durbinlə yan pəncərədən günəşə bəqar, kimi üstürləblə və bə'ziləri də kitab oxumaqla məşğuldurlar. Birinci tələbə durbinə gözündən çəkərək.

B i r i n c i t ə l ə b ə

Nə tuhafdır bu günəş, baqdıqda
Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.
Ləkə varmış, – deyə Xəyyam onda
Yeni şeylər düşünür, doğrumudur?

İ k i n c i t ə l ə b ə

(*həndəsi rəsm cızır*)

Zevq alınmaz Günəşin seyrindən,
Gecə yıldızlara baqmaq daha xoş.

S a i b

(üçüncü tələbə)

Dün rəsədxanəyə varmışdım bən
Seyrə daldıqda olurdum sərxoş.

N a i b

(dördüncü tələbə əlindəki kitabları göstərir)

Bu cəbr, həndəsə, bilməm nə demək?
Uğraşan beynini incitmiş olur.
Cəbrə hər kim verəcək olsa əmək,
Sanırım nəfsinə cəbr etmiş olur.

S a i b

(kitabları Naibə verir)

Çoq yoruldunsa bırağ, bunlara baq,
İştə, ruh avlayacaq şeylər var.

N a i b

(alıb baqar)

İstəməm, bunlara yoq bəndə məraq,
Quru, boş fəlsəfələrdən nə çıxar?

S a i b

Biliriz, müftiyə naibsin, əvət,
Səni əyləndirəməz hər hikmət.

N a i b

Sən də Saibsin, inandıq, adına
Yaraşır fəlsəfə... Bir söylə bana.

(kitabları göstərir)

Nə imiş sanki Ərəstu, Sokrat?

S a i b

Yucadır hər biri bizdən bin qat.

Xəyyam qapı dalında dinlər.

İbn Sinaya qapılmış Xəyyam,
O da uymuş qoca yunanlılara;
Bizdə çoxdur sanırım fəzil adam.
Qalmamış gizli həqiqət əsla.

X ə y y a m

(girər)

“Fəzli, irfanı tanınmış neçə dahi başlar,
Ürəfa bəzminə fanus olaraq parladılar.
Birər əfsanə deyib getdilər, əfsus, əfsus,
Bu qaranlıq gecədən çıxmağa yol bulmadılar”.

“Kiminin fikrinə hakim görünür məzhəbü din,
Kiminin saplanaraq qaldığı hər şəkkü yəqin,
Ansızın bir də baqarsın ki, çıxar bir nadi,
Bağırır: Hey, nə odur yol, nə bu, qafil miskin!”

N a i b

(yerindən qalqaraq qızğın)

Dini təhqirə nə hacət, yetişir.

X ə y y a m

Bunca kəskin həyəcan yersizdir.

(Xəyyam arqadakı odaya keçər, Naib kitabları qoltuğuna vurur)

N a i b

Böylə boş sözlərə uymam, uymam,
Qılavuzdur bizə ancaq islam.

B i r i n c i t ə l ə b ə

(onun qolundan tutaraq)

Gəl, sinirlənmə, yetər.

İ k i n c i t ə l ə b ə

Kəndinə gəl.

(İç odada alçaqdan musiqi çalınar, içərini göstərüb kinayəli)

N a i b

Gədəlim, olmayalım ta əngəl,
Bəklilər şimdiki qədəhlərdə şərab,
Olacaq rəhbərimiz məstü xərab.

(Gedərlər)

P ə r d ə

II SƏHNƏ

Son dərəcə süslü və şairanə bir oda... Ortada ufaq və yuvarlaq masalar və sandalyalar. Ətrafda nimtaxtalar üzərində səccadələr, balışlar və döşəklər. Masa üzərində şərab dəstiləri, qədəhlər və məzələr, çini saqsılardakı dürlü çiçəklər gözlərə bədii zəvq verir. Xəyyam ayaqda gəzinir. Saqiyyə ötə-bərini düzəldir. Rəmzi ilə Xərabati iki çarşafli gənc qadınlarla gəlirlər. Birinci – Vəfa Rəmzinin... ikinci – Səfa isə Xərabatinin sevgilisidirlər. Saqiyyə çarşafı alıb bükər. Rəmzi ilə Xərabati əba ilə sarıqlarını bir tərəfə qoyar. Hər ikisinin saçını Xəyyamda olduğu kimi bir qədər uzadılmış.

X ə y y a m

Buyurun.

R ə m z i

Arzuladıq iştə səni.

X ə y y a m

Bu gəliş xeyli sevindirdi bəni.

V ə f a

Nerdə Sevda?

X ə y y a m

Oturun, şimdi gəlir.

S ə f a

Onu çox özləmişiz, Tanrı bilir.

(yan odaya baqar)

Gəldi, baq, iştə şətarət çiçəyi.

V ə f a

O, əvət, könlümüzün şən diləyi.

S e v d a

(gəlir, heyrat və sevinclə)

Nə səadət, yenə yad etdi Vəfa,
Yenə xoş gəldi Səfa, gəldi vəfa.

Hər ikisi ilə öpüşür. Hər qadın öz sevgilisinin yanında oturur.

X ə r a b a t i

(Xəyyama)

Yenə yorğun kibisin?

X ə y y a m

İşlər çoq.

R ə m z i

Çoq üzülməkdə də bir mə'na yoq.

X ə y y a m

Gəldiniz, bir qadar aldım da soluq,
Silinib getdi bütün yorğunluq.

Saqiyə qədəhləri doldurub paylar. Xərabati çalınan neyden coşaraq.

X ə r a b a t i

İştə mey, Saqiyə, süzgün gözlər,
Daha bilməm ki, könüllər nə dilər?

R ə m z i

Söylə, cənnətdəki əfsanəli Kövsərmi gözəl?
Bu gözəl Saqiyənin sunduğu sağərmi gözəl?

X ə y y a m

“Toz olurkən bən əcəl pəncəsi altında yarın,
Çamurumdan içilən badəyə peymanə yapın.
Doldurur bəlkə o peymanəyə zevq əhli şərab,
Dirilib bən olurum bəlkə xərabatə yaqın”.

X ə r a b a t i

İçəlim iştə, var olsun Sevda!

X ə y y a m

Yaşasın incə Vəfa, nazlı Səfa.

(İçərlər)

R ə m z i

Bizə bunlardır, əvət, türfə ənis.

X ə r a b a t i

Hiçdir, əlbəttə, qadinsız məclis.

X ə y y a m

Şən, gözəl bir qadın azadə gərək!
Əldə gül qönçəsi ya badə gərək.
Hanki məclisdə ki, yoq cinsi-lətif,
Nəş'ədən zevq alamaz bir arif.

S a q i y ə

(*gələr*)

Sizi görmək diləyir Xacə Nizam.

X ə y y a m

Pək gözəl.

S e v d a

(*Saqiyə ilə yan odaya keçərkən*)

Onlara lazım ikram.

(*Xəyyam, Xacə Nizamla Sabbahı qarşılar. Sabbah şimdi vəzir
qiyafətindədir*)

X ə y y a m

Nə əcəb sizdən, əzizim, nə əcəb?
Böylə bir lütfə nə hal oldu səbəb?

X a c ə N i z a m

Səni görmək dilədik.

X ə y y a m

Var olunuz.

Kaş ki, hər gün bizə düşsün yolunuz.

S a b b a h

Səni hər gün belə görmək azdır.

X ə y y a m

Bu gəliş doğru saraydanmı?

X a c ə N i z a m

Xayır...

Cümədir, iştə məzarlıqda idik.

Qəbri-xaqanı ziyarət etdik.

(başını sallayır)

Sanki yoqmuş o, nə səs var, nə səda.

S a b b a h

(Xəyyama)

Səni hiç görmədik, əfsus, orada.

X ə y y a m

(gülərək)

Uğrarım bir dəfə ancaq, eyi bil,

O da rə'yimlə, məraqımla deyil.

X a c ə N i z a m

(Rəmzi ilə Xərabatini süzər)

Əski dostlarmı?

X ə y y a m

Əvət, hər ikisi
Qayğısız könlümüzün sevgilisi.

(qadınları tanıtır)

O Vəfa, Rəmziyə munis dildar,
Bu Səfa, rind Xərabatiyə yar.
Çiyndik yıpramış adətləri biz,
Böylə azadə ömür sürmədəyiz.

X a c ə N i z a m

Ya, demək, keçdimi bədbin əhval?

X ə y y a m

Başqadır şimdi, əvət, bəndəki hal,
Bən təzad elçisiyim, hər qayğı
Bana saçmaqda səadət işığı.

X a c ə N i z a m

Nerdə Sevdə?

X ə y y a m

Baqınız gəldi.

S e v d a

(gələr)

Salam!
Bu gəliş bəncə umulmaz bayram.

X a c ə N i z a m

Keyfiniz?

S e v d a

Pək gözəl.

S a b b a h

(Xəyyamla Sevdayı göstərir)

Eşq olsun ona

Ki, yetişmiş bu səadət quşuna.

S e v d a

(Sabbahı süzüb yapma gülüslə)

Yapma Xəyyam onu sevdirdi bana.

X ə y y a m

(Sabbahı göstərir)

Baisim bən də onun varlığına.

Saqiyə iki dolu büllur qədəh gətirir. Sevdə birini Xacə Nizama,
digərini Sabbaha verir.

S e v d a

Bu şərabdır, bu da gül şərbətidir.

(Sabbaha)

Sana şərbət daha çox nəş'ə verir.

S a b b a h

Çoq təşəkkür.

(ətrafə)

Yenə kəskin tə'riz.

S e v d a

Bən eşitdim ki, sizin gözləriniz
Bir çox insanlara tə'sir eylər.
Daldırıb uyquya təsxir eylər.

S a b b a h

Saçma sözlər.

(ətrafə)

Gərək ölsün bu qadın!

(*Qədəhləri qaldırırlar*)

X ə y y a m

Var olun!

X a c ə N i z a m

(*Xəyyama*)

Parlasın aləmdə adın!

S a b b a h

Onu parlatdı böyük Xacə Nizam!
Kimsə bilməzdi ki, varmış Xəyyam.

X ə r a b a t i

(*Xəyyama*)

Hakim olduqca yer üstündə şərab,
Anacaqdır səni hər rindi-xərab.

R ə m z i

Əski yunanda müqim olsaydın,
Nəş'ə mə'budu tanınmışdı adın.

X ə y y a m

“Ayıq olsam uçaraq nəş'ə, çökər ruha duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağılıma az-çoq nöqsan.
İki halın arasından gülər ən xoş bir hal,
İştə, könlüm bayılır, zəvq alır ancaq ondan”.

İçərlər. Sevdə lirik musiqi ilə bərabər bir parça oqur.

S e v d a

Badə gözəldir, məzə həp naz ola!
Saqiyə dilbaz ola, tənnaz ola!
Gül sarılıb bülbülə, bülbül gülə,
Ney coşaraq onlara dəmsaz ola!

V ə f a, S e v d a, S ə f a

(hər üçü birlikdə)

Güldü bahar, oldu çəmən lələzar,
Avladı hər aşiqi bir işvəkar.
Hər gözəlin başqa bir ilhamı var,
Xoşdur o afət ki, xoşavaz ola!

X ə r a b a t i

(sərxoş bir ahənglə oquyub qadınları göstərir)

Olmaya dünyada amansız cəfa,
Çıqmaya bir ləhzə könlüdən Səfa,
Oqsaya hal əhlini Sevdə, Vəfa,
Hər üçü həmbəzm ola, həmraz ola!

X ə y y a m

(qədər qaldırar)

Əldə şəfəq dalğalı peymanələr,
Gülsə də xoşdur bizə divanələr.
Zahidin olsun quru əfsanələr,
Bəlkə o dünyada sərəfraz ola!

İçərlər. Bu sırada qara, gur saqallı bir sıra müridlər və xocalar içəri soqulurlar.

N a i b

(onların arasında, Müftinin qulağına kinayəli)

İştə, sevinc elçisi Xəyyam odur.

M ü f t i

(kinli)

Oh, nə səfalət, bu da bir yoldudur?

N a i b

(ətrafə)

Fürsət ikən tez savuşub getməli.

*(Haman geri çəkilib aradan çıxar. Qadınlar təlaşla
yan odaya keçərlər)*

X o c a l a r

(coşğun)

Xaini məhv etməli, qəhr etməli!

M ü f t i

Hər kəsi yoldan çıxarıb sayğısız,
Dini də əyləncə sayar, qayğısız!

X a c ə N i z a m

Coşma əfəndim, bu nə? Səbr eyləyin,
Hanki yel əsmiş sizə bir söyləyin?

M ü f t i

(Xəyyamı və qədəhləri göstərir)

İştə, rəzalət yeli, bid'ət yeli,
Anlatınız kimdir o bilgic dəli?!
Sərxoş olub aləmi sərsəmlətir,
Anlayamam bən, şu səfahət nədir?

X ə y y a m

(gülər)

“Həzrəti-müfti, sizə nisbətlə biz,
Həm ayıgız, həm deyiliz nəş'əsiz.
Biz içiriz badə, siz insan qanı,
Hankimiz, anlat, daha çox vəhşiyiz?”

M ü f t i

Sus, bu cəsarət nə, bu tüğyan nədir?!
Kimlərə uydun da, bu isyan nədir?!

X ə y y a m

Şeyx rəis, iştə, o parlaq dəha
Bizlərə hikmətdə böyük rəhnüma.
İçsə o, bir suçmu bizim içməmiş,
Qorqusu yoq, sən də gəl iç, ey əziz!

M ü f t i

Sus bə, şaşırdınmı, köpək sərsəri,
Azma, düşün bir gələcək günləri.
Burda həqiqət sana aydın deyil,
Bəlkə qiyamətdə olursun xəcil!

X ə y y a m

Xilqətin əsrarını bilsən əgər,
Bəlkə ölümdən də bilirdin xəbər.
Bən sağ ikən anlamadım haq nədir,
Bir ölü, bilməm ki, nə duymaq dilər?

R ə m z i

(gülərək Müftini göstərir)

Azmı bilir bağçamızın bülbülü,
İştə, həqiqətlərə vaqif ölü!

M ü f t i

(çılğın)

Sən dəmi, ah, sən dəmi güldün bana,
Tanrı cəhənnəmdə verir yer sana.

X ə r a b a t i

(qorqulu, yapma təlaşla)

Öyləmi, ah, öyləmi?

M ü f t i

Ya, öylə ya!
Yoqdur aman haqtanımaz qullara!
Zift ilə zəqqum içəcəklər tamam.

X ə r a b a t i

Bən dəmi, ah! Bən dəmi? Lütf et, xocam.

(qədəhi yerə atar)

Tevbələr olsun, daha içməm, yetər,
Bən bilirim orda nələr var, nələr?..

(Ağlayaraq Müftinin ayaqlarına qapanar)

R ə m z i

Nərdə, cəhənnəmdəmi?

M ü f t i

Ya, öylə ya!

X ə r a b a t i

Dün gecə, ah, dalmış idim uyquya,
Bir də nə gördüm ki, yanar kainat,
Hər yanımda atəş, bana yoqdur nicat.

(Hönkürtü ilə ağlar)

M ü f t i

Baq, hələ bu uyqu, həqiqət deyil,
Doğru cəhənnəm nə olur anla, bil!

X ə r a b a t i

Sardı bütün çevrəmi əqrəb, yılan,

(xocaları ayrı-ayrı süzərək)

Hər biri bir vəhşi öküzdən yaman.
Həpsi alav püskürüb, atəş saçır,
Onları div görsə uzaqdan qaçar.

M ü f t i

Söz yoq, azanlar bulacaqdır cəza.

X ə r a b a t i

Sonra haman gurladı bir əjdəha,
Ah... dilim-ağzım qurusun, söyləməm.

R ə m z i

Söylə, nədir?

X ə r a b a t i

Müftiyə bənzər desəm,
Çıldıracaq, saldıracaqdır bana.

M ü f t i

Sus, qəzəb etsin ulu Tanrım sana.

(xoca və müridlərə)

Oh, gedəlim, burda durulmaz daha,
Bunlara Xəliq verəcəkdir bəla!

X a c ə N i z a m

Son gediş olsun!..

M ü f t i

Daha gəlməm, xayır,
Duydum, əvət, haq sözü duymaz sağır.

(Çıqarlar)

X ə y y a m

(Xərabətiyə)

Müftini incitməməliydin, saqın,
Cənnətə əsla bizi qoymaz yaqın.

Q a d ı n l a r g ə l i r .

S e v d a

Ah, şu hərflər nə qadar sayğısız.

R ə m z i

(Xərabatini göstərir)

Onları susdurdu bizim qayğısız.

X ə y y a m

Versə də bayquşlar əgər səs-səsə,
Qayğı yaraşmaz bu gülər məclisə.

X a c ə N i z a m

Etməyiniz zərrə qadar e'tina!
Onların azğınlığı varmaz sona.

Saqiyə qədəhləri doldurur.

S e v d a

(çalınan lirik musiqi ilə bərabər oqur)

Durma, gülüm, Saqiyə! Sən badə ver,
Gözləri öpsün yenidən nəş'ələr.
Şairin ilhamı açıb balü pər
Yüksələ ta göylərə, pərvaz ola!

H ə r ü ç q a d ı n

Gülsə günəş, gülsə çəmən, laləzar,
Sanma könüllərdə şətərat doğar,
Arif odur gülsün içindən bahar,
Ta ona hər zümzümə bir saz ola!

Xərabati Sabbahın şərbət içdiyini görüncə Rəmziyə baqar.

X ə r a b a t i

Bəncə əbəsdir mey olan yerdə su,
Badə verir qəlbə səfa duyğusu.

(barmaqlarını şaqqlatır, gülərək)

Eşq ola bir xalqa ki, haq yolçusu
Həzrəti-müfti kibi canbaz ola!

Dışarıda əskəri musiqi eşidilir. “Urta” səsləri ətrafı çınlatır.

X a c ə N i z a m

(təlaş ilə içəri girən Hacibə)

Söylə, bu alqış nə?

H a c i b

Məlikşah gəlir.

Xacə Nizam Sabbahla bərabər qalqar, məclisdəkilər də onlarla bərabər qalqar

X a c ə N i z a m

Böylə xəbərsiz nə için?

S a b b a h

Kim bilir.

X a c ə N i z a m

Başqa siyasətmi, nədir? Anlamam!
Gəl baqalım, ta ola aydın məram.

S a b b a h

(Xəyyamın qolundan tutaraq)

Şairi əlsaq eyi olmazmı ya?

X a c ə N i z a m

Zevqinə baqsın, gedəlim.

(Çıqarlar)

X ə y y a m

Öylə ya!..

Xacə bənim halımı rə'na bilir.

(Onları yola salır)

R ə m z i

(Xərabətiyə)

Keyfinə baq, sanki bu dünya nədir?
Məskəni olmuş ulu xaqanların,
Mədfənidir qorqulu sultanların.

X ə r a b a t i

(alaycı qəhqəhə ilə)

Dün qara topraqda uyurkən biri,
İştə bu gün taxta çıxar digəri.

X ə y y a m

(geri dönər)

Yoq işimiz şah ilə, sərdar ilə,
Xoş keçər ancaq günümüz yar ilə.
Gülsə Vəfa, işvəli Sevda, Səfa,
Biz güləriz, batsa da şahlar yasa.
Birsə məzarında gəda, padşah,
Cami-Cəm olsun bizə ən son pənah!

Qədəhləri qaldırıb içərlər.

P ə r d ə

III SƏHNƏ

Sevda odasında geyinmiş olaraq taxtın üzərində uyumaqdadır. Aqşam mumlar yaqılmış.
Sabbah Əbu Tahirlə bərabər avçı qiyafətində gəlirlər.

S a b b a h

(Sevdayı öylə görünəcə heyrətlə)

Çocuq xəyalı, mələk ruhu, bir mayıs səhəri
Təcəssüm eyləyərək,
Gülər o çöhrədə şən xilqətin o şah sehri,
Qadınmıdır gerçək.

Sevda qımıldanır.

Ə b u T a h i r

İştə az qaldı oyansın, gedəlim.

S a b b a h

Sən uzaqlaş.

(Əbu Tahir çəkilir)

S e v d a

(gözlərini ovararaq)

Kim o?

S a b b a h

Əfv et, gözəlim,
Ansızın böylə izinsiz girməmə
Səni ürəkütməsin əsla.

S e v d a

(qalqaraq ətrafa)

Sərsəm!..

S a b b a h

Nerdə Xəyyam, onu tez görməliyim,
Acı bir sirri xəbər verməliyim.

S e v d a

Evdə yoqdur, gələcək, söylə bana,
Hanki dəhşətlə gəlir qorqu sana?

S a b b a h

Öylə dəhşət ki, çəkilməz, ancaq
Çarə Xəyyam ilə səndən olacaq.

S e v d a

Nə imiş söylə?!

S a b b a h

Məlikşah gələli
Parlayıb bən onun oldum sağ əli.
Bunu gördükdə qızıb Xacə Nizam
Eyliyor qətlimə hər ləhzə qiyam.
Diyor, Alp Arslanı öldürmək için
Sən də Yusiflə şeriksin.

S e v d a

Lakin...
Bunu isbat edəcək əldə nə var?

S a b b a h

Xacə yoqdan belə yüz hiylə yapar.

S e v d a

İştə, bir şübhə ki, uydurma, yalan,
O deyil hiç də fəna bir insan.

Səni qurtardı ölümdən Xacə,
Yoqsa məhv etdirəcəkdim o gecə.

S a b b a h

Şimdi məhv et, daha məs'ud olurum,
Duyduğum hər acıdan qurtulurum.

(ətrafə)

Ah, o gözlər bəni öldürdü, yetər!

Dışarıdan əskəri musiqi eşidilir. Ə b u T a h i r təlaşla içəri soqulur.

Ə b u T a h i r

Gəldilər, gizlənelim.

S a b b a h

(Sevdaya)

Bir yer ver.

S e v d a

Keçiniz!

(Yan odayı göstərir)

S a b b a h

Yalnız ümidim sanadır.

Aradan çıxarlar.

S e v d a

(gələn Saqiyyəyə)

Sən nə yaptın?

S a q i y ə

Nə dilərsin hazır.

Qarşıdakı pərdəyi bir yana çəkər. Çiçəkli yaşıl bağçanın döşənilmiş olduğu görülür. Süfrədə badə ibriqi yaxud dəsti-sürahi və boş qədəhlər, məzələr vardır. Ağaclardan fənərlər asılmış. Üfüqdə üçgecəlik ayla yıldızlar parlar. Xəyyam, Məlikşah və Xacə Nizam ilə bərabər gəlirlər. Xəyyamın saçı daranmış, saqalı bir az uzadılmışdır.

X ə y y a m

Buyurun.

(*Sevdaya*)

İştə, Məlikşah...

S e v d a

Əcəba,
Nərdə rast gəldiniz?

X ə y y a m

Əl'an yolda,
Baqdı ilk öncə rəsədxanəmizə,
Sonra lütf eylədi kaşanəmizə.

M ə l i k ş a h

(*Sevdaya*)

Halınız?

S e v d a

Siz var olun, çox eyidir.

X a c ə N i z a m

(*birdən köpürür*)

Nə xəyanət o? Nə cür'ət?

M ə l i k ş a h

(onu sükuta də'vət edər)

Yetiştir...

X ə y y a m

Yeni bir şeymi var?

X a c ə N i z a m

Azğın Sabbah

Şimdi avlaqda ikən biz, nagh

Pusaraq az qala qıymışdı bana.

X ə y y a m

Ehtimal, öylə görünmüş bu sana.

X a c ə N i z a m

Hər nə olmuşsa, bən etməmə təhrif,

Son zamanlarda sapıtmış o hərif.

Yeri gəldikdə, inan, çıldıracaq,

O da Yusif kibi bütlər qıracaq,

Sanma yalnız bəni izlər, hətta

Qıyacaqdır o şərəfsiz sana da,

Bəsliyor gizli fədin çətəsi,

Qıyacaq hər kəsə ta var nəfəsi.

Onca ərkanı-hökumət bir-bir

Yer üzündən silinib getməlidir.

M ə l i k ş a h

Baqarız, məhkəmə var, qanun var.

X a c ə N i z a m

Məhv edilməzsə o nankör canavar...

M ə l i k ş a h

(onun sözünü kəsərək)

Dur, bir az dinləyəlim şairi biz.

X ə y y a m

Ərzi-şükranə yetişməz dilimiz.

M ə l i k ş a h

Gəlməz oldun bu yaqınlarda bana.

S e v d a

Çoq zaman dostları həsrətdir ona.

X ə y y a m

Son zamanlarda başım pək qarışıq.

S e v d a

(kinayəli gülümsəyişlə)

Arayır çünki qaranlıqda işıq.

Saqiyə qədəhlərə şərab doldurur.

X ə y y a m

Buyurun, seçmə şərab.

M ə l i k ş a h

Siz içiniz.

X ə y y a m

Ya siz?

M ə l i k ş a h

Avlaqda ikən içdik biz.

(Saqiyəyə)

Bir qədər, varsa, limon şərbəti ver.

X ə y y a m

(yalnız içərək)

Var olun!..

M ə l i k ş a h

Nuş ola! Bilsən nə qadar
Özlədim şairi Bağdadda ikən.

X ə y y a m

Orda xoşdur yaşayış gerçəkdən.

M ə l i k ş a h

Səni sıqmazmı Nişabur, əcəba?
Səfər et, baq nə genişdir dünya...
Çoq olur feyzi xəyal aləminə,
Gedəlim bizlə Hicazə, Yəmənə,
Dəclə sahilləri bilsən nə gözəl,
Hələ məhtabı gözəldən də gözəl.
Bir rəsədxanə yaparsın orada,
Sanırım hiç sözüün olmaz burada.

X a c ə N i z a m

Sizi rədd etməz, əminim.

M ə l i k ş a h

Nə tuhaf..
Görünür, müftidə yoqmuş insaf.
Söylüyor, hər şeyi atmış Xəyyam,
Olmuş ən sərxoş, uğursuz bir adam.

X ə y y a m

Doğru, var içkiyə az-çoq meylim,
Söylənənlər kibi düşkün deyilim.
Çoq zaman özlədiyim neylə şərab
Fikri təbliğ için ahəngi-rübab.
Edərim əski xurafata hücum,
Yeni bir fəlsəfə izlər ruhum.
Xalqı gördükcə səfalətdə həmə
İçərək vaz keçərim kəndimdən.
İçərim həp sevərək, sevməyərek,
Uğramaz fikrimə keçmiş, gələcək.
Avutur könlümü ancaq Sevdə,
Versə yalnız o verir ruha qida.

Musiqi... Sevdə Xəyyama cavab olaraq bir parça oqur.

S e v d a

“Bilməz yarının sirrini bir kimsə cihanda,
Baq zevqinə tale sana yar olduğu anda.
Məhtabə çıxıb könlünü şad eylə ki, bir gün
Özlər də qəmər bizləri, bulmaz şu məkanda”.

(Həsəratli baqışla yeni doğmuş ayı göstərir)

M ə l i k ş a h

Söylə bir parça da, lütfən, nə olur?

X ə y y a m

Söylə, gəlsin bana eşqinlə qürur.

S e v d a

(oqur)

“Bir gün dedi gül bülbülə: bən böylə gözəlkən
Zevq almada hər kəs nə için əski-tərimdən?
Bülbül dedi: dünyada o kimdir gülə bir gün,
Yıllarca zəbun etməyə şən könlünü şivən!”

Bu sırada ağaclar arasında bir bülbül ötər.

M ə l i k ş a h

İştə, bülbülləri inlətdi səsin.

X a c ə N i z a m

Sözlərindən yenə Sevdə bədbin.

S e v d a

Söylənən şe’ri yaratmış Xəyyam,
Könlüm ancaq alır ondan ilham.

Saqiyə şərbət gətirir. Təpsini qapı yanında iskəmlə üzərində qoyub içəri girər, bir qədəh daha gətirər. Sabbah qapı arasında görünür, Xacə Nizamın qədəhinə zəhər qatar. Geri dönməyə Saqiyəyə

S a b b a h

Bu qədəh, söylə, kimindir əcəba?

S a q i y ə

Baş vəzirin... Niyə sordun?

S a b b a h

Olur a...

*(Şübhəli baqışla uzaqlaşan Saqiyyəni süzüb yanında
duran Əbu Tahirə)*

Dur, bizim Xacə bulur şimdi cəza.

Ə b u T a h i r

(şaşqın)

Nə imiş?

S a b b a h

Sonra duyarsın, sonra...

X a c ə N i z a m

(qədəhi alar)

Buzlu şərbətmi? Xayır, bən içməm.

S e v d a

(onunkunu alıb önündəki qədəhi ona verir)

Bunda buz yoq, alınız.

Onlar şərbət, Xəyyam şərab içər.

S a b b a h

(Sevdaya işarətlə)

Vay, sərsəm!..

Şimdi bir anda o gül yüz solacaq,

Solacaq, inləyərək məhv olacaq.

Ə b u T a h i r

Niçin, anlat?

S a b b a h

Var o şərbətdə zəhir.

Ə b u T a h i r

Ona qıyma qmı olur?

S a b b a h

Fərqi nədir?!

Bəni öldürdü onun işvələri,

O da olsun, bəri gəl, haydı bəri.

Çəkilib gedərlər, bu sırada yerdəki dəsti bir tərəfə yuvarlanıb qırılır. Xəyyam acı gülümsəyişlə göyə doğru.

X ə y y a m

“Badə ibriqimi qırdın, ya Rəb!

Dərdimi başdan aşırdın, ya Rəb!

Bən mey içdimsə, əcaib bir hal,

Məst olub sənmi şaşdırdın, ya Rəb”.

M ə l i k ş a h

(*Sevdaya*)

Dinləmək istiyoruz bir də səni.

Sevda ağır hallar keçirir, qədəhi alıb yoqlar.

S e v d a

Bu qədəh, iştə, xərab etdi bəni,

Gəmirir köksümü binlərcə bəcək

Həpsi atəşli zəhər püskürəcək...

Xəyyam Sevdanın başının əllərinə alır.

X ə y y a m

Ah, nədən söndü səadət günəşi.

X a c ə N i z a m

(ətrafə)

Bən əminim, bu da Sabbahın işi.

X ə y y a m

Nazlı Sevda! Sana kim qıydı, gülüm?
İlk baharında nə layiq bu ölüm?
Söylə, ey sevgili, eşsiz diləyim.
Kim zəhər qatdı gülər ömrünə, kim?!

(Ağlar)

S a q i y ə

Onlar... onlar...

X a c ə N i z a m

(təlaşla)

Nə dedin?

S a q i y ə

Ah, onlar...

(Yan odayı göstərirkən zəlzələ başlar, Saqiyyə yıqılır, bağça kənarında görünən çardağın bir qismi parçalanıb düşər)

M ə l i k ş a h

Bu nə dəhşət, köpürür tufanlar?!

(Ətrafda qarğışlıq və cığlıq qopar)

X a c ə N i z a m

İştə hər yanda böyük vəlvələ var.

Q o m ş u q ı z l a r

(*bağçada qaçışaraq*)

Ah, aman zəlzələ var, zəlzələ var.

Son sözlər təkrar olur, məclisə pərişanlıq gəlir.

X ə y y a m

(*kinli və acı fəryadla cənazəyə*)

Qalq, oyan!.. Ah, niyə susdun, gözəlüm?!

Həp təbiət, bəşəriyyət zalim...

Söylə, kimdən diləyim bən imdad?..

Həp təbiət, bəşəriyyət cəllad!..

P ə r d ə

BEŞİNCİ PƏRDƏ

I SƏHNƏ

Məzarlıq... İmamzadə günbədi... Onun yanında namaz qılınmağa məxsus bir oda. Ətrafda məzarlar, yeşil bir çinarla iki-üç sərv ağacı. Ötədə-bəridə vəhşi güllər. Daha iləridə yaşıl bir tərəcik. Buludlu səhər, uzaqdan həzin-həzin çoban düdüyü çalınır. İki məzarçı məzar qazımaqla məşğuldur. Birincisi – ixtiyar, ikincisi – gəncdir. Birinci məzarçı qalın səslə oqur.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Biri ölməzsə dirilməz birisi,
Hiçdir ömrün sonu yaxud gerisi.
Olsa qurnaz nə qadar bir tilki,
Boğazından çıxacaqdır dərisi.

(topraqdan çıxardığı qafa tasını süzərək bir yana atar)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

(bəzəkli bir məzarı birinci məzarçıya göstərərək)

Bu qəbir, söylə kimindir, əcəba?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Bu hərif varlı bir axmaqdı, xəsis,
Nazlı bir yosmaya olmuşdu ənis.
Yetişib var-yoqu oynaq qadına,
Yedirir hər gecə oynaşlarına.

(İkinci məzarçı qazdığı məzardan bir əyri sümük çıxarıb gülərək)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Bu çürük qozbelə baq bir, bu bunaq
Topraq altında da qozdur, sarsaq.

(Yandakı çuqura atır)

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Qomşumuzdur, o da bir rəngə girən,
Daima söz götürüb, söz gətirən
Bir uğursuz ki, bu gün susmuşdur.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

(ətrafa baqaraq)

Kimdir onlar?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

İki qızğın mə'mur.

İki əskəri mə'mur təlaş içində gəlir.

İ k i n c i m ə ' m u r

Bana baq! Ey!..

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Nə imiş? Əmr ediniz!

B i r i n c i m ə ' m u r

Söylə, Sabbahı, Əbu Tahiri siz
Burda görmüşmüsünüz?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Yoq, əsla!

B i r i n c i m ə ' m u r

(arqadaşına İmamzadə ilə namazgahı göstərir)

Haydı, sən durma, bu ətrafi ara.

(məzarçılara)

Öylə xainləri kim saqlarsa,
Görəcək ən qaba, dəhşətli cəza.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Onların məskənidir şimdiki məzar.

B i r i n c i m ə ' m u r

Nə məzar? Hənkəni məzar?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(ikinci məzarçının ətəyindən çəkərək)

Sus, murdar!..
Səna əyləncəmi bir cəngavər.

(ətrafda yeni suvanmış məzarı mə'mura göstərir)

Baqınız, burda gömülmüş ölülər.

B i r i n c i m ə' m u r

Kimə lazım ölülər, heyvana baq?!

İ k i n c i m ə' m u r

(gəlir)

Kimsələr yox.

B i r i n c i m ə' m u r

Gedəlim.

(iki-üç adım gedər, təkrar dönərək)

Ey bana baq!..

Yox o xainlər için qurtulacaq.

Kim tutub versə, mükafat alacaq.

Az deyil, iştə yüz altın... Düşünün,

Bunca sərvət ələ düşməz hər gün.

(Gedərlər)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Böylə fürsət ələ keçməz gerçək.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(onun başına bir yumruq vurur)

Sən öküzsün, buna yox bir deyəcək,

Bizə altınımı verirlər? Şaşqın!

Dağılıb cinləri xaqanımızın

Yenə Sabbahı bağışlar er-gec,

O zaman sən yaşamaqdan vaz keç.

S a b b a h

(Əbu Tahirə arqadakı boş məzardan)

Kimdir onlar?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

İki azğın mə'mur...

S a b b a h

Nə diyor?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Sizləri izlər də durur,
Söylüyor, onlara yoq qurtulacaq.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Görsələr məhv edəcəklər.

Ə b u T a h i r

Sarsaq...

S a b b a h

(hər birinə ikişər altın verər)

Al, saqın, kimsəyə bildirmə bizi.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Bu nə mümkün... Bilirik həddimizi.

Ə b u T a h i r

Gedəlim.

(Uzaqlaşır)

S a b b a h

Gəl, buradan qurtulsam,
Bəni haqqilə tanır Xacə Nizam.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(qafasını sallayaraq oqur)

Biri izlər, biri dəhşətlə qaçar,
Biri dovşan, biri qızmış canavar.
Üç qarış topraq ikən son yatağın,
Bu didişmək nəyə lazım bu qadar.

Pərişan qiyafətli, başı açıq, saçları dağınıq, yarım sərxoş,
Əlində bir dəsti – Xərabəti onlara yaqlaşır.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

İştə, bir səndələyən canlı məzar,
Hər gün etməkdə bizim səmtə güzar.
Qaldırıb dün o şərab dəstisini,
Sayğısız az qala vurmuşdu bəni.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Saqın, əsla ilişib durma, qızar,
Onda çılğınlığa bənzər hal var.

(Çalışırlar)

X ə r a b ə t i

(yeni məzarlara yaqlaşır)

İştə Rəmzi, bu da biçərə Vəfa,
İştə Sevdə, bu da nazəndə Səfa.
Beş gün əvvəl gülüşürkən xoşkam,
Susdular zəlzələdən bir aqşam.

(hər məzar üzərinə bir avuc şərab sərpər)

Bu sənin, baq, bu sənin, al, bu sənin,
Bu da Xəyyamın əməl qönçəsinin.

(bir avuc da ətrafdakı məzarlara sərpər)

Sizin olsun bu da, ey əhli-qübur!
Abi-Kövsər denilən badə budur!

(Bir qədər də özü içər)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Yenə sərxoşdur o, pozmuş qafayı.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Durma, qaç, gəldi cənazə alayı.

Müfti müridlərilə gəlir. Bir yanda durub Xərabatını dinlər. Cənazəyi namazgaha götürürlər. Xərabati avcunu şərabla doldurub göyə doğru sərpər, alaycı qəhqəhə ilə.

X ə r a b a t ı

Bu da göylərdə gülən sultanatın,
Sən də iç, bəlkə açılısın qanatın.
Uç fəzalarda, yorulsan bizə gəl,
Evdə küplər dolu, yoq bir əngəl.
Gəl, bərabər içəlim, nəş'əyə dal,
Verməsin könlünə hər qayğı məlal.
Sərxoş ol, bunca ağır faciələr
Səni ürkütməsin əsla!.. Desələr
Çökdü evlər, qırılıb ailələr,
Sən haman zəvqinə baq, etmə kədər.

M ü f t i

(kinli və sinirli)

Sus, yetər, sus, bu nə yersiz həzryan.

X ə r a b a t i
(*dəstiyi Müftiyə uzadır*)

Al bir az sən də iç.

M ü f t i
(*əsa ilə vurur*)

Azğın heyvan!

(*camaata*)

Qətli vacibdir, o tüğyan eylər,
Çıldırıb Tanrıya isyan eylər.

N a i b

Küfr edib dursa, əvət, məl'unlar,
Yağacaq zəlzələlər, taunlar.

M ü f t i

Böylə mürtəddi yaşatmaq yaramaz.

N a i b

Vurun ölsün!

Xərabatinin boğazını yaqalar.

X ə r a b a t i

Bıraq!..

C a m a a t

Alçaq, haylaz!

(*Vurub yandakı uçuruma düşürərlər*)

N a i b

(*yerdən bir daş alıb atar*)

İştə al!

C a m a a t

Sus da, gəbər!

M ü f t i

Oh, miskin!

Bu da az böylə ədəbsizlər için.

Namazgaha keçərlər, içəridə “Allahu əkbər” səsi yüksəlir.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(*arqadaşına*)

Haydı, gəl, gəl bəri, başlandı namaz.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Gedəlim, feyz alalım biz də bir az.

Əldəki qazmaları bıraqlıb onları izlərlər. Xəyyam dalgın bir halda Saiblə bərabər gəlir. Sevdanın mərmər daşlı məzarı qarşısında durur. Saib saqsıdakı yeni açmış “həmişəbahar”ı məzar üzərinə qoyub geri çəkilir.

X ə y y a m

(*ətrafı süzərək*)

İştə, ən sevgili şən dostlarımız
Qara topraqda uyur yarıpınız.
Gülməz artıq o gülümsər yüzələr,
Bizə küskündür o munis gözlər.
Hanı Sevdə, o bənim göz bəbəyim?
O bənim sevdiciyim, şən çiçəyim?

(fidandakı qönçələri oqşayaraq)

O yetişdirdi bu tər qönçələri,
Bunlar olmuş onun əyləncələri,
Bu çiçək solsa da bir gün güləcək,
Nazlı Sevdaya nə mümkün gələcək?!
Uyuyub qaldı, onun həsrəti çoq,
Bu amansız gecənin gündüzü yoq!
Parlayıb söndü qaranlıqlarda,
Bir xəyal oldu, nə səs var, nə səda.

S a i b

Pək gecikdik, gedəlim.

X ə y y a m

Azca dayan.

S a i b

Sizi üzməkdə təəssür, həyəcan.

X ə y y a m

Bəni üzmüşsə təəssür, həyəcan,
Onu didməkdə məzarında çiyan.

(göz yaşını silərək)

Bana göz yaşları işgəncə verir,
Onu əqrəb və yılanlar gəmirir.
Bəni boğmaqda qaranlıq bir hal...
Gəmirir beynimi bin dürlü xəyal.
Qaradır gördüyüm əlvan əşya...
Qara yer-göy, qaradır rəngi-ziya.
Of, qaranlıq şu bəyaz mərmər də,
Nazlı, məqbərdə yatan dilbər də.

(göyə bəqaraq)

Yaslı gəlməkdə bulutlar da bana,
Bənziyor sevgilimin saçlarına.
Baq, günəş daldı qaranlıqlarda,
Sanki məqbərdə gülümsər Sevda.
O fəzalar belə müzlim pərdə,
Bir ədəm dalğası var hər yerdə.
Həp qaranlıqdır, əvət, sirri-həyat.
Qoca Xaliq də qaranlıq, heyhat!..

Düşüncəyə dalar. Müfti yanındakılarla çıxar, dinlər.

M ü f t i

İştə, Xəyyam, o sapıtmış insan,
Püskürür göylərə nifrət, isyan.

N a i b

O da ölsünmü?

M ü f t i

Xayır, şimdi xayır...
Öncə Bağdad ilə uzlaşmalıdır.
Az deyil çünki tərəfdarı onun,
Həm Məlikşah ona az-çoq məftun.

N a i b

Böylə fürsət bulunur sanma, xocam.

M ü f t i

Dur, gələn vardır.

N a i b

(dönüb baqar)

Əvət, Xacə Nizam.

Uzaqda karvan çanları səslənir, bir taqım hökumət ərkanı ilə Xacə Nizam yaqlaşirlar.

X a c ə N i z a m

İştə Xəyyam, o xəzandidə bahar...

X ə y y a m

Çoq gecikdimmi?

X a c ə N i z a m

Əvət, şübhəmi var?
Bəklıyor çünki Məlikşah, əl'an,
Yola düşməkdə Hicazə karvan.

X ə y y a m

Gedəlim, bəncə bu təbdili-həva
Verəməz könlümə bir zərrə səfa.

(gələnlərin arasında Saqiyə də bulunur)

Əcəba sən niyə gəldin, çiçəyim?

S a q i y ə

Gəlmişim bən də bərabər gedəyim.

X ə y y a m

Yol uzaqdır, üzülürsün, yavrum.

S a q i y ə

Etməyin söhbətinizdən məhrum.

X ə y y a m

Evə dön, qayğıya yol vermə yenə,
Munis ol bağçamızın güllərinə.

Oqşa ən sevgili həmsirə kibi,
Yaşar onlarda da Sevda qəlbi.
Gözü yaşlar dolu hər tazə çiçək
Səni, yoq şübhə, salamlar gülərək.
Seç, bəyən hansına etdinsə mərəq,
Hər səhər incə dәмətlər yaparaq,
Bu yatan sevgili nakama gətir,
Söylə, öksüzlərinin töhfəsidir.

S a q i y ə

Öksüzüm bən də, qırılmış qanatım,
Getmə mümkünsə.

(Ağlar)

X ə y y a m

Aman, evladım!
Gözlərindən saçılan incilərin
Qalacaq izləri qəlbimdə dərin.

Ətrafda coşğun musiqi

X a c ə N i z a m

İştə, xaqan yola çıqmış, gedəlim.

X ə y y a m

(Saqiyənin alınından öpər)

Əlvida... Ağlama, yavrum, gözəlim!..

(Uzaqlaşırırlar)

P ə r d ə

II SƏHNƏ

Bağdadda xəlifə Müqtədidillah sarayında bir salon. Birinci qulam nevbət bəklər.
Əbu Şüca dalgın bir halda düşünər.

İ k i n c i q u l a m

(*girib əylər*)

Gəlmək istər hüzurə bir müfti.

Ə b u Ş ü c a

Söylə gəlsin.

İ k i n c i q u l a m

(*qapıya*)

Buyurun!

Ə b u Ş ü c a

(*birinci qulama*)

Çəkil, haydi!..

M ü f t i

(*girər*)

Əssəlamün əleyk, seyyidina.

Ə b u Ş ü c a

Və əleyküm səlam.

M ü f t i

(*heyətlə*)

Söyləyin,
Əcəba siz Əbu Şücamısınız?

Ə b u Ş ü c a

(*Müftini qucaqlar*)

Əski bir dost, əvət, şaşırmayınız,
Baş vəzirəm bu gün xəlifəyə bən.
Söylə nerdən xatırladın bizi sən?

M ü f t i

Olmasaydı o yolsuzun dərdi,
Bəni Bağdadə kim sürüklərdir?..

Ə b u Ş ü c a

Söylə kimdir o?

M ü f t i

Sayğısız Xəyyam,
Onu hiçdən şımartdı Xacə Nizam.

Ə b u Ş ü c a

O, Hicazdan dönüb, keçən aqşam
Vardı Bağdadə, görüb çox ikram.

M ü f t i

İki gün sonra, şübhəsiz gənclik
Olacaqdır onunla küfrə şərik.
Gəlmişim bən fəqət şikayət için,
Həbsə layiqdir öylə bir xain.

Dışarıdan gurultu və salavat səsləri gəlir.

Ə b u Ş ü c a

İştə, baq, gəldi şanlı rəhbərimiz,
Hiç məraq etmə, sonra dilləşiriz.

Musiqi... Xəlifə Müqtədibillah Məlikşahlə bərabər gəlir. Ərəb şeyxləri və Məlikşahın saray ərkanı onları izlər. Sabbah ilə Əbu Tahir də qiyafətlərini dəyişdirmiş olduqları halda arqa sırada görünürlər.

X ə l i f ə

(camaata)

Əyyuhənnas! Xəliqil-əqvam
Bəni qılmış xəlifətül-islam.

(əlini köksünə qoyar)

Rəhbər olduqca Müqtədibillah,
Sanmayın bir nəfər qalar gümrah.
Qavuşub haqqa getdi Alp Arslan,
Bizə yardımçıdır böyük xaqan.

(Məlikşahı göstərir)

O, xilafət lehində çarpışaraq
Qeysəri-Rumi əzdi pək parlaq.

Xəyyam gəlib yanda dinlər.

M ə l i k ş a h

(xəlifəyə cavabən)

Daima bən xilafət uğrunda
Hazırım cəngə...

X ə y y a m

(ətrafı)

Ən çocuqca xəta.

X ə l i f ə

(əlləri yuqarıda, Məlikşahçin dua edər)

Xəliqi-ləmyəzəl, böyük mə'bud.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Ulu xaqanı eyləsin məs'ud.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Tul ömr eyləsin kəramət ona.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Varsın iqbali, ehtişamı sona.

C a m a a t

Amin!

Yeşli bir ərəb də “amin”də iştirak edər, gülünc və tuhaf səsi mə'lum olur.

X ə l i f ə

Kamiyab etsin əhli-imanı.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Əhli-Turanı, əhli-İranı.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Bizi altın-gümüşlə ansınlar.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Dini-islamə arqalansınlar.

C a m a a t

Amin!

(Dua bitər, hər kəs əlini endirir)

X ə l i f ə

(Məlikşaha)

Ərəbistana bəzl edin sərvət,
Sizə Xaliq nəsib edər cənnət.

X ə y y a m

(yanındakı yavərə)

Nəqdi ver, nişyə al, nə abdallıq.

Y a v ə r

Dur, yetər.

X ə y y a m

Ah, yazıq, bu xalqa yazıq.

X ə l i f ə

(yenidən coşaraq)

Orda, cənnətdə başqa aləm var,
Nazlı hurilər oynayıb da coşar.
Zümrüd, elmas qədəhdə sizlər için
Ən nəfis içkilər sunar...

B ə d ə v i ə r ə b

(yersiz sevinclə)

Amin!

X ə l i f ə

Əvət, onlar, o incə afətlər
Sizi vurğun baqışları ilə süzər.

B ə d ə v i ə r ə b

(heyətlə)

Allah... Allah...

X ə l i f ə

Mələklər oynayaşaraq,
Sizə gülbusələr verir coşaraq.

B ə d ə v i ə r ə b

Nə səadət!

X ə y y a m

(ətrafı)

Nə tatlı mevhumat!..

B ə d ə v i ər ə b

Bana qismət olurmu öylə həyat?

X ə l i f ə

Niçin olmaz?

B ə d ə v i ər ə b

Yaşım bir az keçgin.

X ə l i f ə

Yenidən gəncləşirsin.

B ə d ə v i ər ə b

(dərin sevinclə)

Ah, amin!..

X ə l i f ə

Gənclik, əlbəttə, başqa ne'mətdir.

B ə d ə v i ər ə b

Ən umulmaz böyük səadətdir.

X ə l i f ə

(Xəyyama baqar)

Yeni bir şəxsə bənziyor o adam.

M ə l i k ş a h

Öylə ya! İştə, möhtərəm Xəyyam.
Həccə getmişdi...

X ə l i f ə

Pək gözəl, əcəba
Yeni şeylər nə gördünüz orada?

X ə y y a m

(mə'nalı ahənglə)

Dəvələr... Oynaşib qoşan dəvələr...
Dəvələr... Sadə hoplaşan dəvələr...
Dəvələr... Cift ayaqlı mərkəblər...

M ü f t i

Susdurun, gör nə saçmalar söylər.

X ə l i f ə

Bəlli, Xəyyamın e'tiqadında
Şübhələr yoq deyil...

M ə l i k ş a h

Əvət, onda...
Son zamanlar acıqlı bir hal var.
Titiz olmuş da, hər nə görsə qızar...
Bu səyahət də bir bəhanə idi,
Unutulsun dedik bir az dərdi,
Bil'əkis yaptı pək fəna tə'sir.

M ü f t i

O sapıtmış...

M ə l i k ş a h

(bağırır)

Saqın, yetər təhqir!
Hər sözün bir məqamı var.

M ü f t i

Nə məqam?!

X ə l i f ə

(yumşaq və qurnazca)

Bəlli, yoq yer yüzündə suçsuz adam.

M ə l i k ş a h

(əlini bögrünə qoyar)

Ah, aman, doğranıb durur cigərim...

X ə l i f ə

Bir səbəbsiz deyil, bu, zənn edərim.

M ə l i k ş a h

Soyuq aldım keçən gün avda ikən.

X ə l i f ə

(qulama)

Baş təbib nerdə? Durma, söylə həməən.

(camaata)

Toplayın siz də xalqı camidə,
Yalvarın haqqa, bəlkə yardım edə.
Eylərim bən də şimdİ razi-niyaz,
Onda bir zərrə xastalıq qalmaz.

M ə l i k ş a h

(əlini köksünə qoyar)

Gedəlim, çırpınıb durur qəlbim.

Əbu Şüca və yavərlər yardım edib aparırlar.

X ə l i f ə

Sana versin şəfa böyük Rəbbim.

Camaat məhzun və pərişan ahənglə “amin” deyə məclisi tərک edirlər. Xəlifə yan odaya keçər. Birinci qulam da bərabər çıxar. Sabbah ilə Əbu Tahir də bir guşədə saqlanır.

S a b b a h

O sönər şimdi, qaldı Xacə Nizam.

Ə b u T a h i r

Sağ bıraqmam, onun da ömrü tamam.

B i r i n c i q u l a m

(geri dönüb onları görüncə)

Bana baq, ey!

Ə b u T a h i r

(qulamı arqadan yaqalar)

Saqın, qımıldanma, dur!

B i r i n c i q u l a m

Sən də kimsin?

Ə b u T a h i r

(xəncərini onun köksünə dayayır)

Cavabın işlə budur!

B i r i n c i q u l a m

Coşma! Aciz qulun günahı nədir?

Ə b u T a h i r

Eyi baq, bən kimim?

B i r i n c i q u l a m

(sevinclə)

Əbu Tahir.

Ə b u T a h i r

Tanıdın? Afərin!..

(Bir-birinin əllərini sıqarlar)

B i r i n c i q u l a m

(Sabbahı göstərir)

O kim?

Ə b u T a h i r

Yoldaş...

B i r i n c i q u l a m

Gedəlim, istirahət eylə...

Ə b u T a h i r

Yavaş,
Bana anlat ki, nerdə Xacə Nizam?

B i r i n c i q u l a m

Biləməm.

Ə b u T a h i r

Bir baqın nə qafil adam.

(Sabbahı qulama göstərir)

O, Məlikşaha qarşı pək küskün,
Bəlkə, uzlaşdırır xəlifə bu gün?

B i r i n c i q u l a m

Vaqtı yoqdur xəlifənin əsla,
Eyliyor şanlı padşaha dua.

Bu sırada pərdə arqasında lirik musiqi çalınır.

S a b b a h

Nə gözəl musiqi... Fəqət, əcəba
Hiç görülmüşmü musiqilə dua?

Ə b u T a h i r

Burda, baq, pərdə arqasında.

(Pərdəyi açmaq istər, qulam bıraqmaz)

B i r i n c i q u l a m

Aman!
Bizi məhv etdirir xəlifə, inan.

Ə b u T a h i r

Əski dostuz, biraq da seyr edolim,
Sən bilirsən ki, boşboğaz deyilim.

B i r i n c i q u l a m

Söz verin, hər nə görsəniz, ancaq
Qalacaq qəlbinizdə, sirr olaraq.

Ə b u T a h i r

Aç! Çocuq sanma həmvilayətini.

B i r i n c i q u l a m

İştə, seyr et xəlifə cənnətini...

Birinci qulam pərdəyi açar. Səhnənin işığı çəkilir, bağça görünür. Xəlifə çiçəkli bağ-
çada, fəvvərəli bir havuz kənarında zəvq aləminə dalmış, yarımçıplaq qızlar rəqs edər,
onu öyləndirirlər.

S a b b a h

Nə rəzalət... Bu bir ibadətmi?
Nə səfalət... Bu bir xilafətmi?

Ə b u T a h i r

(kinayəli)

Buna baq, zəvqə baq, şətarətə baq!..

B i r i n c i q u l a m

Haydı, rədd ol!

(Pərdəyi qapamaq istər)

Ə b u T a h i r

Aman, bir az da bıraq...

B i r i n c i q u l a m

Hiç zərər yoq, doyunca baq, lakin
Saçma sözlər niçin? Lətifə niçin?

Ə b u T a h i r

Nə olur? Bilmədik.

B i r i n c i q u l a m

Bu hiç yaramaz...

S a b b a h

Bana, lütfən, bir az su.

B i r i n c i q u l a m

Bəklə bir az.

Yan odaya keçər. Qızlar rəqs edir və şərqi oqurlar.

Q ı z l a r

Uçaraq hər tərəfdə bir kələbək,
Yanaşır ən sevimli bir çiçəyə.
Öpüb oqşar, əmib doyar, gülərək,
Qapılır sonra başqa bir diləyə.
Bana gəl, uçma, dur, gözüm kələbək,
Sana var gizli bir sözüm kələbək.
Al çilənmiş qanatlarında sənin,
Rəngi solmuş çiçəklərin qanı var.

Üzmə şən bir həyatı sevgin için,
Şübhəsiz onların da bir canı var.
Bana gəl, qaçma, dur, gözüm kələbək,
Səni incitməsin sözüm, kələbək.

Əbu Tahir qapıya bəqarəq pərdəyi qapar. Səhnə bir az aydınlaşır.

Ə b u T a h i r

Dur, gələn var.

S a b b a h

Əvət o... Xacə Nizam.

Ə b u T a h i r

Sən çəkil!

S a b b a h

Pək gözəl.

(Yan odaya keçər)

Ə b u T a h i r

(ətrafı)

Gəl, iştə tamam.

X a c ə N i z a m gəlir.

Ə b u T a h i r

(ona yaqlaşaraq yalvarıcı baqışla)

Möhtərəm Xacə! Bizdən olsa xəta,
Sizdən əlbəttə, əskik olmaz əta.

X a c ə N i z a m

Söylə, kimsin?

Ə b u T a h i r

Qulun – Əbu Tahir.

X a c ə N i z a m

Nə dilərsin?

Ə b u T a h i r

(bir məktub verir)

Buyur da baq!

X a c ə N i z a m

Bu nədir?

Ə b u T a h i r

Name.

X a c ə N i z a m

Kim yazdı?

Ə b u T a h i r

Bildiyin Sabbah.

X a c ə N i z a m

(oqur)

Əvət.

Onun məktuba daldığını görünə Əbu Tahir xəncəri böyrünə soqar.

X a c ə N i z a m

(yıqular)

Ah...

Ə b u T a h i r

İştə sus, gəbər...

X a c ə N i z a m

Eyvah...

Ölür. Birinci qulam Sabbah ilə bərabər gələr.

B i r i n c i q u l a m

(şaşqın)

Sən nə yaptın?

Ə b u T a h i r

Budur cəzası onun.

S a b b a h

(içdiyi su qədəhini bir yana biraqaraq)

Gedəlim, haydı...

Ə b u T a h i r

Gəl, biraq uyusun...

(Çıqarlar)

B i r i n c i q u l a m

Bu nə dəhşətli hal, aman, ya Rəb!

(cənazəyi yoqlar)

Sönmüş artıq, bənəm bu qətlə səbəb.

İ k i n c i q u l a m

(gələ, təlaşla)

Bunu kim yaptı?

B i r i n c i q u l a m

Qanlı xırsızlar,
Şimdi burdan qaçan uğursuzlar.

İ k i n c i q u l a m

Bir cinayət ki, bunda sən məs'ul.

B i r i n c i q u l a m

Bən niçin? Bən niçin?

İ k i n c i q u l a m

Kim etdi qəbul?

B i r i n c i q u l a m

Sus, yetər!

İ k i n c i q u l a m

Ah, xəlifə görsə bunu,
Qaçırır həftələrcə uyqusunu.

Birinci qulam

Yardım et, sonra bir səbəb buluruz,
Bir yalan uydurub da qurtuluruz.

Cənazəyi yan odaya keçirirlər. Xəyyam gələr, musiqini dinlər.

Xəyyam

Kimsə yoq, bəklə burda.

(pərdəyi bir yana çəkər)

Eşq olsun!
Hər könül şən, nədənsə bən məhzun.
Çırpınır nəş'ə, musiqi inlər,
Oynaşır qayğısız gövərçinlər.

Qızlar havuzda hoplaşıb gülüşürlər. Xəlifə havuz kənarında qızlardan ikisini
yaqalamış, öpüb sıqışdırır.

Xəlifə

(birinci qumral qıza)

Sən gözəlsin, sevimli afətsin.

(ikinci sarışın qıza)

Sən isə bir içim lətafətsin.

(birincini qucaqlar)

Səndə var coşğun ehtiras alevi,
Yaqar atəşlərin sönük bir evi.

(qəhqəhələrlə gülən ikinci qıza)

Səni Tanrım yaratdı gülmək için,
Sadə gülmək deyil, öpülmək için.

(Öpər)

X ə y y a m

(ətrafə)

Əvət, onlar birər gülümsər naz,
Sən də şəhvət əsiri bir qurnaz.

B i r i n c i q u l a m

(gəlir, qızğın)

Çəkil ordan, nə sayğı bilməz adam.

X ə y y a m

Söylənib durma, nerdə Xacə Nizam?

B i r i n c i q u l a m

Burda yoq...

X ə y y a m

Burda.

B i r i n c i q u l a m

Gəlməmiş.

X ə y y a m

Gəlmiş!

B i r i n c i q u l a m

Sana əsla yaraşmayan kötü iş.

(yaqalamaq istər)

X ə y y a m

Çəkil, azğın!

Birinci qulam

(bağırır)

Şaşırma, haydı!

X ə l i f ə

(dönüb baqar. Xəyyama)

Bu nə?!

Sən qarışdın xilafət işlərinə...

Hər şeyin bir hüdudu var, əcəba

Sayğısızlıqda varmı bir mə'na?

Qızlar utanıb şaşırırlar.

X ə y y a m

(acı və alaycı gülüşlə)

Ey müqəddəs, sevimli rəhbərimiz!

Gülmək istər bizim də gözlərimiz.

Şairim, az da olsa ruhum var.

(qızları göstərir)

Bəni cəzb etdi, baq, o saqraqlar,

Gəldim alqışlayım məharətini,

Bəyənər Tanrı görsə cənnətini.

Yıqanır Kevsərində hurilər,

İştə, ürkək baqışlarilə gülər,

Görmədim böylə şairanə həyat,

Səndə varmı pək incə hissiyyat.

(ciddi və kəskin)

Etməsin sözlərim fəna tə'sir,

Sən deyilsin şərəfli bir tacir.

Xalqa cənnət verib o dünyadə,

Özün aludəsin bu dünyadə.

Səni aldatmasın o göz-qaşlar,
Bu səadətdə qanlı gözyaşı var.
Bataraq bir yığın alın tərinə,
Nəş'ə sərpər sənin diləklərinə.

Qızları ağacların ardında görər.

Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!
Sən də bir duyğusuz, quduz canavar.

X ə l i f ə

Nə cəsərət, nədir bu azğınlıq?!
Küfrün aydın, yetər, yetər artıq.

X ə y y a m

Verin e'dam için haman fərman.

X ə l i f ə

Dur, Məlikşahə söylərim əl'an.
Səni məhv etdirir.

Ə b u Ş ü c a

(gəlir, son sözləri dinləyərək)

Fəqət, heyhat...

X ə l i f ə

Nə xəbər var?

Ə b u Ş ü c a

O etdi tərki-həyat...

Pərdə

ALTINCI PƏRDƏ

Nişaburda ilk baharın coşğun və gözəl günü, bağçada yeşilliklər və çiçəklər. Bir tərəfdə sarmaşığıla sarılı bir qülbə. Qülbənin önündə bir taxt qoyulmuş. Saçları, saqalı ağarmış, ağ geyimli Xəyyam taxt üzərində oturub, əllərini və alnını əsaya dayayaraq düşünür. Kənardakı yol ilə taxt arasında iki sərvi ağacı və iki püsküllü söyüd vardır. Uzaqda İmamzadə günbədi və zəlzələdən xarab olmuş, bulutlara yüksələn möhtəşəm bir qəsr görünür. Ətrafı ney səsi inlətir. İki qonşu qız əllərində birər gül dəməti gəlirlər. Xəyyama yaqlaşırlar.

B i r i n c i q ı z

İştə Xəyyam uyuyur.

İ k i n c i q ı z

Sus, dalmış...

B i r i n c i q ı z

İxtiyardan quru bir can qalmış.
Ya, nə olsun bu çiçəklər?

İ k i n c i q ı z

Gəl də,
Bıraqlıb getməli taxt üstündə.

Dəmətləri yastıq üzərinə bıraqlıb səssiz adımlarla uzaqlaşırlar. Bət-bənizi solmuş, qiyafəsi dəyişmiş S a q ı y ə bir qədəh şərab götürür, taxtın yanındakı isikəmlə üzərinə biraqaraq, çəkilib gedən qızlara tamaşa edir. Xəyyam başını qaldırır, Saqiyəni süzər.

X ə y y a m

(mə'nalı bir ahənglə)

Hey fələk, keçdi zaman dalğa kibi,
Öylə bir dalğa ki, qorqunc, əsəbi.
Bir əsər qalmadı şən gənclikdən,
Kimsələr yoq, nə gələn var, nə gedən...

Pozulub eysü-tərəb, va əsəfa:
Nə Vəfa qaldı, nə Sevda, nə Səfa.
Söndülər həpsi keçən zəlzələdən,
Bir qalan biz, o küçük qafilədən.
Dəyişib soldu sənin gül yanağın,
Bən də bir atəşi sönmüş yanğın...

(uzaqdakı xərabə qəsri göstərir)

“O saraylar ki, bulutlarla öpüşməkdə bu gün,
Yüz sürərlərdi keçən şahlar onun xakinə dün,
İştə gördüm, qonaraq bürcünə bir qumru ötər,
Sanki der: hey gidi, hey! Nərdə o gün nərdə o gün?”

S a q i y ə

(qədəhi verir)

Badə iç, anmağa gəlməz keçəni.

X ə y y a m

Görünür, sözlərim incitdi səni.

S a q i y ə

Saqın, aldırma.

X ə y y a m

(içər, ətrafi heyətlə süzər)

Təbiət nə gözəl!..
İxtiyarlıq nə uğursuz əngəl.
Nə tuhaf, yetmişə gəlmiş də yaşım,
Zevqə düşgün yenə sevdalı başım,

(ətrafa baqar, dəmətləri görər)

Bu çiçəklər nə?

S a q i y ə

(alib qoqlayaraq Xəyyama verir)

Birər tazə dәмət.

X ə y y a m

Qomşu qızlarını gətirmişdir?

S a q i y ə

Әvət.

Bu sırada әtrafı musiqi dalğaları oqşar, gözəl geyinmiş qızlar
və dәliqanlılar taqımla yoldan keçәrlәр.

S a q i y ə

Nə şәtәrәtli bahar, iştә, baqın,
Sarmış әtrafı bәdii bir aqın...
Qalmamış kimsә bu gün evlәrdә,
Bir sevinc әlәmi var hәр yerdә.

(Qәdәhi alib içәri götürür)

X ə y y a m

Yenidән parladı qarşımda hәyat,
Anırım keçmiş, lakin...

(köks ötürür)

Heyhat...

Taxt yzәrindә uzanır, uyquya dalar. Bu sırada pәk ixtiyarlaşmış M ü f t i, qiyafәtini
dәyişmiş N a i b l ә bәrәbәр İmamzadә ziyarәtindән gәlirlәр.

M ü f t i

Ah, yorulдум.

N a i b

(yol üzərindəki iri daşı göstərir)

Bu daş üstündə otur.

M ü f t i

(oturaraq)

İxtiyarlıq ölümün qomşusudur.

Bu halda ortayaşlı köylü erməni yoldan keçər.

E r m ə n i

A xocam! Burda yaşarmış bir adam.

N a i b

(sözünü kəsər)

Nə adam? Kimdir o?

E r m ə n i

Şair Xəyyam.

M ü f t i

Nə içindir bu görüş?

E r m ə n i

Nəzrim var.

M ü f t i

(şaşqın və sinirli)

Nə qadar qafil imiş insanlar.

N a i b

(*erməniyə*)

O İmamzadə, bu müfti varkən
Nə umarsın o sönük bilgidən?
Varsa nəzrin, bizə ver.

E r m ə n i

(*əli ilə rədd edər*)

Lafı bıraç,
Nerdə Xəyyam? Onu göstər ancaq.

M ü f t i

(*sinirli*)

Ona yer vermədilər Bağdadda,
Üləma küfrünə vermiş fitva.

N a i b

Kimsə əl'an bu Nişaburda belə
Ona yaqlaşmaz, inan, hörmətlə.

E r m ə n i

Nəmə lazım, a gözüm.

N a i b

Sən kimsin?

E r m ə n i

Bağçı bir erməni.

M ü f t i

(qızaraq yerindən qalqar, Naibə)

Rədd et, getsin!

N a i b

Qızma, şeyxim, o da bir əhli-kitab,
Baqalım, nəzri nədir?

E r m ə n i

(torbadan ağzı qapalı bir dəsti göstərir)

İştə şərab.
Ən gözəl seçmə üzumdəndir bu,
Başqadır həm dadı, həm xoş qoqusu.

M ü f t i

Sus, yetər, oh, nə ədəbsiz!..

E r m ə n i

(mə'nalı baqışla)

Əcəba,
Sən nə sandın? Kötü bir töhfəmi ya?!

N a i b

O bir atəş ki, qiyamətdə səni
Yaqaraq məhv edəcək.

E r m ə n i

(gülümsər)

Dinlə bəni!

“Bir balıq qavrulub ördəklə yanarkən tavada,

Dedi: anlat, geri dönməzmi aqan sel əcəba?
Ah çəkib söylədi ördək: biz ölürkən birdir,
Bu cihan cümlə sərab olsa, ya tufan olsa”.

M ü f t i

Buna baq, bir buna baq, zəvzək adam.
Gör nələr saçmalıyor...

(Əsası ilə şərab dəstisini qırmaq istər)

E r m ə n i

(təlaşla)

Etmə, xocam.
Bəni vursan olur, amma bunu yoq,
Ehtiram et, bu şərabın yaşı çoq.

M ü f t i

(yənə əsasını qaldırıb bağırır)

Haydı, söylənmə, çəkil!

N a i b

(Müftiyə)

Gəl, bəri gəl!

(Gedərlər)

E r m ə n i

(qafasını oynatar)

Gör nə qurtdur ki, qaçar ondan əcəl.

(qülbədən çıxan Saqiyəyə)

A bacım, nerdə o Xəyyam?

S a q i y ə

(Xəyyamı göstərir)

Uyuyur.

E r m ə n i

(dəstiği verir)

Uyusun, al, bu onundur.

S a q i y ə

Gəl otur,
Gəl, rahatlan azacıq.

E r m ə n i

Getməliyim.

S a q i y ə

Sorsa kimdir gətirən? Bən nə deyim?

E r m ə n i

Nəyə lazım, a gözüm, söylə ki, bir
Əhli-hal erməninin töhfəsidir.

Gedər. Saqiyyə dəstiği içəri götürür. Bu sırada qaranlıq çökər, şimşəklər çaqar, rəngarəng qazlara bürünmüş rəqqasələr şən və incə gülüşlərlə Xəyyama yaqlaşır, rəqs edib oqurlar.

R ə q q a s ə l ə r

Gəldik sana, gəldik sana, ey piri-xərabat,
Yetməzmi xəyalat?
Keçmişləri özlər düşünürsün hər adımda,
Atmaz səni Sevdə.

Güldükcə təbiət, gülər azadə diləklər,
Hər kəs səni bəklər.
Sevda belə gəlmiş sana versin yeni ilham.
Ey sevgili Xəyyam!

Sevda gəlinlərə məxsus pəmbə tullər içində olaraq gəlir.

S e v d a

Vurğun sana bir tazə gəlin, yosma gövərçin,
Sevdim səni, sevdim səni, lakin
Oqşarmı gəlin ruhunu ağ saçlı bu aşiq?
Bir xarə bu gülqönçə nə layiq.

(Gedəcəkdir olur)

X ə y y a m

(sayıqlarkən)

Sevda!

B i r i n c i r ə q q a s ə

(Sevdaya)

O nə? Özlər səni Xəyyam,
Özlər səni, gözlər səni Xəyyam.

S e v d a

(Xəyyama)

Yalvarma, bənim gərdəyim, əfsus,
Pək dar və qaranlıq, bana məxsus.
Almaq dilərim qoynuma, lakin
İssiz və rütubətli səninçin.

(Uzaqlaşar)

B i r i n c i r ə q q a s ə

Dur getmə, səadət quşu, bir dur,
Bas bağrına mə'suqunu, susdur.

X ə y y a m

(uyquda olaraq titrək və yalvarıcı bir səslə)

Sevda?!

S e v d a

Bəni söylətmə, çəkil git!
Bir aşıq olur sevgidə sabit.
Sən nerdə bir afətlə görüşsən,
Ruhun bayılır cilvələrindən.

(dəmətləri göstərir)

Bir söylə, niçindir bu çiçəklər?
Hər qönçəsi bir busəni bəklər.
Bir busə ki, ta qəlbimə işlər,
Hər an bəni bir oq kibi dişlər.

X ə y y a m

(sayıqlar)

Sevda!..

B i r i n c i r ə q q a s ə

(alaycı gülüşlə)

At yüzdən ipək tülləri bir an,
Olsun o gözəl gözlərə heyran.

S e v d a

(üzündəki duvağı atar, qorqunc iskelet meydana çıxar)

Baq! İştə bənim hüsni-camalım.

X ə y y a m

(həzin fəryad ilə)

Dəhşət!..

S e v d a

Səni ürküdüümü halım?
Keçmişdə, xayır, böylə deyildim.
Bilsən nə gözəl, ah nə gözəldim...
Gözlər bəni həsrətlə arardı,
Hüsnümdə səhər cilvəsi vardı.
Birdən-birə soldum da, dəyişdim,
İssız, əbədi hiçliyə keçdim.
Cismim qarışıb toprağa, ondan
Güllər və dikənlər bitər əl'an.
Yemdir dəvələrçin o dikənlər,
Güllər də köküllərdə gülümsər.

(alaycı gülüslə)

Çirkinliyim etdirməsin ikrah
Könlüm səni öpmək dilər...

(Yaqlaşıb Xəyyamı öpər)

X ə y y a m

(usanc ilə)

Eyvah!!!

Birinci rəqqasə

Qısqandıq, aman busə, nə busə...

S e v d a

Baq, küsdü, inan.

R ə q q a s ə l ə r

Busə, nə busə!..

İncə qəhqəhələrlə uzaqlaşır. Bu sırada yağmur yağmağa başlar. Gəzintiyə çıxan qızlar geri dönüb qaçışaraq, gülüşərək ağacların altında və qülbə ətrafına toplaşarlar. Yağmur kəsildiyi kibi oynaq bir ahənglə şərqî söylərlər.

Qızların şərqisi

Səhər çəməndə lalələr,

Sunardı al piyalələr.

Gülərdi incə bir günəş,

Uçardı incə jalələr.

Sular başında hər böcək

Arardı tazə bir çiçək.

Gülərdi yavru quşların

Ötüşməsilə hər dilək.

X ə y y a m

(oyanıb qalqar)

Bu nə tale, o nə rö'ya, nə xəyal?!

Onların teyfimi bunlar? Bu nə hal?!

Bir az əvvəl çiçək gətirən qızlar Xəyyama yaqlaşır.

Birinci qız

(arqadaşına)

İştə, Xəyyam, o böyük şanlı baba.

İ k i n c i q ı z

Bən kimim, söylə o kimdir əcəba?

S a q i y ə

(onlara yaqlaşır)

İxtiyardır, sizi nerdən biləcək?

X ə y y a m

(diqqətlə süzərək)

Bir yığın canlı çiçək, şən kələbək.

(birinciyə)

Alagöz, bəlli, Vəfanın qızıdır.

(ikinciyə)

Bu da yoq şübhə, Səfa yıldızıdır.

B i r i n c i q ı z

Mane olduq babanın uşqusuna.

İ k i n c i q ı z

Qovdu yağmur bizi, gəldik də sana.

X ə y y a m

Pək gözəl, burda çalıb oynayınız,

Bu küçük bağçayı səhra sayınız.

Q ı z l a r

(birlikdə oqurlar)

Bulut, duman çökər həməən,

Susar o qayğısız çəmən.

Susar o şən təranelər,
Nə bir gələn, nə bir gedən.

Bir yığın dəliqanlı keçər. Xanəndə “dəşti” oqur.

X a n ə n d ə

Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,
Çırpınan ruhumu bir şö'lə yaqar.
Bəni oqşarkən o süzgün gözlər,
Yağdırıb göz yaşı qısqandı bahar.

Yol keçənlər arasında Saib də var. O, qiyafətini dəyişmiş,
yanındakılara bağçayı göstərir.

S a i b

İştə, Xəyyam, o böyük sən'ətkar!
Sarmış ətrafını şən yıldızlar.
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan.
Onu duymaz, duyamaz hər şaşqın,
Bir dəniz şişəyə sığmışımı? Saqın!
Suç deyildir bu günəşçin, yarasa
Ürkərək batsa qaranlıqda yasa.
Gün dəyişdikcə o həp gənc olacaq,
Şən köüllərdə pərəstiş bulacaq.

X ə y y a m

(əli ilə onları çağırır)

Gəliniz, yavrularım.

B i r i n c i q ı z

(təlaşla)

Biz gedəlim.

X ə y y a m

Bu olur şey deyil əsla, gözəlim.

B i r i n c i q ı z

Ayırır bizləri adət, qanun.

İ k i n c i q ı z

Gedəlim, tez gedəlim.

B i r i n c i q ı z

Haydı!

(getmək istərlər)

X ə y y a m

Durun!

(kəskin və coşğun)

Uydunuz bunca xurafata, yetər!
Bu həyat iştə ölümdən də betər.
Əlverir paslı, sönük adətlər!
Şən təbiət sizi azadə dilər.
Qarışıb birləşin, iffət də budur,
Şeyxin uydurduğu cənnət də budur.

(ətrafına toplaşurlar)

Dinləyin, bir də bulunmaz Xəyyam,
İştə, bəndən gələcək nəslə pəyam;
Xilqətin şənliyi, hər rəngi sizin,
Parlayıb gurlayan ahəngi sizin,
Gömməyin hiçliyə fürsət dəmini,
Xoş görün zəvqü səfa aləmini.

Dün bir əfsanə, yarındır xülya,
İki hiç... Hər biri müzlim rö'ya.
Geri dönməz bu şətarətli zaman,
Qıyaraq bir gün əcəl verməz aman.
Bir nəfəsdir bu sürəksizcə həyat,
Bir nəfəs!.. Getdimi? Gəlməz...

(əlini ürəyinin üstünə qoyaraq titrək səslə)

Heyhat!..

S a q i y ə

(yardım edib başını yastığa dayar, şaşqın)

Yenə qəlbinmi!

X ə y y a m

Təlaş etmə, gülüm.

S a q i y ə

(ətrafdakılara)

Xastadır.

X ə y y a m

(xanəndəyə)

Sən oqu, gülsün könlüm.

X a n ə n d ə

(Əbu-əta üzrə oqur)

Beş gün ömrün necə əfsanəsi var,
Eşqi var, badəsi, peymanəsi var.
Sonu həsrətlə bitərkən, əfsus,
Yenə dünya dolu pərvanəsi var.

X ə y y a m

Ah...

(Deyərək ansızın ölür)

S a q i y ə

Aman...

B i r i n c i q ı z

Soldu o, birdən soldu.

S a q i y ə

Nə fəlakət!..

(Ağlar)

İ k i n c i q ı z

Acı bir hal oldu.

Həzin bir musiqi başlar. Əllərdəki çiçəklər cənazə üzərinə qonulur.

S a i b

Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
Əbədi susdu o qüdrət, o dəha...
Söndü bir anda o sönməz atəş,
Fərqi yoq, batsa da parlaq o günəş!

P ə r d ə

SON

İBLİSİN İNTİQAMI

Dram – 5 pərdə

Ə Ş X A S

İ b l i s

A r i f – sülh aşiqi

R ə ' n a – onun rəfiqəsi

S i m a – sülh pərisi... Zərif bir qız...

T u n c ə r – tunc geyimli qəhrəman. (Spartak qiyafətli)

E m a – şəfqət bacısı, şən və oynaq qız... (ispaniyalı)

K a s t i l y o – Emanın nişanlısı... (ispaniyalı)

N a t e l l a – gənc, həssas qadın... (ispaniyalı)

X a l i d – mərəkeşli ərəb dəliqanlısı...

G e n e r a l M i a x a – xalq komandanı... (ispaniyalı)

G e n e r a l F r a n k o – faşist komandanı... (ispaniyalı)

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i – ...

Fransız, ingilis, italyan, yapon, alman nümayəndələri... Şeytanlar, qaraçılar, könüllü işçilər, şəfqət bacıları, yaralılar, İspaniya, Mərəkeş, İtaliya, Almaniya zabitləri və əskərləri...

Dürlü qiyafətli əməkçilər, rəqs edənlər, qara geyimlilər və başqaları...

İLK PƏRDƏ

Yanda bir köşk... Qarşıda gül, yasəmən fidanları, sərv ağacları... Ortada fəvvarəli bir havuz... Arif bir masa yanında əli alınmış uyquya dalmış. Gecə aydınlığı... Coşğun muzika... Şən və oynaq parçalar çalınır. Qızıl qiyafətli şeytanlar ağaclar arasından ortaya fırlar. Arifin çevrəsində gülüşərək, itişərək, çığırışıb bağırışaraq rəqs edirlər.

Bir az sonra ətrafda qorqunc gümbürtülər eşidilməyə başlar.

Birinci şeytan. (şaşqın və maymunca hoplayışla). Aman, bu nə gurultudur? Sanki yanar dağ patlıyor. Görünür İblis oyandı. Yenə hər yanı atəşlər, alavlar saracaqdır. (Hava tutulur, göy gürlər, şimşəklər çaqar)

İblis. (atəşli qiyafətli qarşısındakı təpəcikdən dışarı fırlar. Çılğın və qorqunc ahəng ilə). Eyvah, alavlar içində tutuşub yandım. Yenə ərzin mərkəzində yeni tufanlar, yeni yangınlar var. Aman durmayın! Ürəyim, beynim dəmirçi kürəsinə dönmüş. Şərab gətirin! Şərab!.. Şərab!.. Öylə şərab ki, könlümə yeni alavlar saçsın, qarşımda yeni-

yeni pəncərələr açsın. (*Şeytanlar altın piyalələrdə şərab gətirirlər. İblis içib piyalələri atar. Ətrafdakılar havada tutarlar*) Mənə Epikürləri, Xəyyamları coşduran şərab lazım deyil. Yalnız Atillaları, Neronları tutuşduran kəskin şərablardan istərəm. Əvət, öylə şərab istərəm ki, onu içərkən şair Dantenin sönməz cəhənnəmi gözlərimdə canlansın. Və o cəhənnəmdə yanıb qıvrılan böyük başlar, böyüklük düşgünü ulu dahilər yenidən qarşıma çıqsın. Həm də cümləsi alavlar içində çırpınaraq mənə sığsın. Öylə şərab istərəm ki, insan qanilə bəslənmiş olsun. Hər dalğasında yeni bir zəfər, yeni bir qalibyyət şö'ləsi parlansın və bütün cihanı qanlı tufanlara qərç etsin. (*Bir piyalə də içər*) Afərin! Afərin!.. Bu şərab daha meyxos, daha kəskindir. (*Piyaləni havaya fırlataraq*). Haydı, əski yunan və Roma ilahələri, Şərq pəriləri gəlsin. Rəqs edərək gözləri, könülləri oqşasın. Bəlkə dəhşət püskürən beynimdəki sislər, dumanlar silinsin.

B i r i n c i ş e y t a n. (*əylərək*). Şanlı və qüdrətli rəhbərimiz! Əsrimizdə pərilər və ilahələr, yaşamayır. Könlünüzü açmaq için yalnız gözəl aktrisələr və rəqqasələr var.

Bu sırada oynaq şərq və çalğı səsləri eşidilir.

İ b l i s. Söylənib durma, baq gör o nə səsdür?

B i r i n c i ş e y t a n. (*iləriləyib yola baqaraq*). Şən və gözəl qaraçılar! Bu tərəfə gəlirlər.

İ b l i s. Gəlsinlər, bir az dinləyəlim. (*Gəlib keçmək istəyən əlvən geyimli qaraçılara*) Durun, keçməyin, çalın, oynayın. Bizi əyləndirin!

B i r q a r a ç ı. Göz üstə, ba...ş üstə! (*Yoldaşlarına*) Haydı baqalım.

Hamısı bir yerdə şərq söylər, rəqs edərlər.

Ş ə r q i

İnsan ömrü dalğa kibi keçər, gedər,
Hər gələn bir sevgi yolu seçər, gedər.
Dərdi bıraç, zevqinə baq, unutma ki,
Hər kəs əcəl badəsini içər, gedər.

Biz sevdalı quşlar kibi güldən-gülə
Uçub qaçar, əylənərik sevinc ilə.
Əyilmədik hiç bir qanun qarşısında,
Bağlanmadıq hiç bir yurda, hiç bir elə.

İ b l i s. Nə şaqraq və sevimli qızlar!.. Nə çevik dəliqanlılar!.. Onların qara gözlərində mənim atəşimdən alınmış alav dalğacıqları parlayır. O süzgün baqışlar, o ədalətli gülüşlər könlümün incə tellərini oynatdı. Alqış təbiətin şən yavrularına! Haydı azadsınız.

Bir avuc altın atar, qaraçılar yerdən toplar. Sevinc ilə çalıb-oquyaraq uzaqlaşirlar.
Gəliş muzikası...

İ b l i s. Kimdir bu gələn?

B i r i n c i ş e y t a n. Yaponiya sularına gedən yoldaşlarımızdan biri!

İ k i n c i ş e y t a n (*yapon siyasi qılığında gəlir*). Səlam böyük rəisə, qocaman İblisə!..

İ b l i s. Xoş gəldin, hardaydın?

İ k i n c i ş e y t a n. Uzaq Şərqə vardım, imperatorlar və generallar mühitində dolaşdım, bütün gözlərə və beyinlərə kin və intiqam alavları saçdım.

İ b l i s. Nə gördünsə açıq söylə!

İ k i n c i ş e y t a n. Yapon diplomatları hər gün yeni fitnələr uydurub qonşu hökumətlərə rahatlıq verməyir. Bir yandan Mancuriya ilə Moğolstana soqulur, bir yandan Çini parça-parça bölməyə çalışirlar. Minlərcə, yüz minlərcə insan qanı aqır, kimsə səsinə çıxarmayır. Xalqın var-yoqu yarıb kül olur da, tüstüsü, dumanı çıqmayır.

İ b l i s. Nə demək!? Hiç dumansız yangın olurmu? Buna başqa hökumətlər nə deyir?

İ k i n c i ş e y t a n. Nə deyəcək, oğru oğrunun ayağını basarmı? Hamısı paylaşmaqda, av bölüşməkdə şərikdirlər. Yalnız ayaq altında əzilənlər, çörək yerinə torpaq yeyənlər, əlsiz-ayaqsız qadınlar və uşaqlar ara yerdə məhv olub gedirlər.

İ b l i s. Onun zərəri yoq, daha nələr var?

İ k i n c i ş e y t a n. Mənim tədbirlərim baş tutarsa, o yerləri daha qorqunc yangınlar və tufanlar saracaqdır.

İ b l i s. Afərin, sən hər mükafata layiqsən.

Gəliş muzikası...

O kimdir?

B i r i n c i ş e y t a n. İtaliya və Həbəş diyarına gedən yoldaşımız!..

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*İtaliya qıyafətində gəlir, əyilir*). Səlam şanlı komandana!

İ b l i s. Anlat səndə nə xəbərlər var?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Mən sosializm qabığından çıqmış faşizm beşiyinə vardım, Roma generallarına qoşuldum, pərəstişkarınız Mus-solini ilə görüşdüm. Müqəddəs Papa ilə kral beynində yuva yaptım, bir kibritlə bütün başları alavlandırıdım. Hamısı qan-qan deyə cahan-girlik xülyasilə, əzəmət sevdasilə müharibəyə girişdilər, atəşli maki-nalarilə yerdən-göydən Həbəş ölkəsini yaqıb yıqdılar. Zəhərli qazlar ilə hər tərəfi dəhşətlər içində bıraqdılar. Yalnız insanlar deyil, bəcək-lər, quşlar, nəhrlərdəki timsahlar belə zəhərlənmiş, havalarda və sularla tələf oldular.

İ b l i s. Həbəşlər nə yaptılar? Durub baqdırlarmı?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Xayır, bütün qadın-erkək silaha sarıldılar, İtaliyanın azğın ordusilə qəhrəmanca vuruşdular. Lakin... çox sürmədi ki...

İ b l i s. Nələr oldu? Söylə!

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Son texnikaya qarşı bütün cəsərlər qırıldı, bütün cəbhələr yarıldı. Ərəb mücahidləri al qanlar içində can çəkişir-kən Həbəş hökmdarı ölkəyi bıraqıb qaçdı.

İ b l i s. Çoq gözəl, sonra?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Əlimdən gələn budur. Zəhmətim az olsa da, tökülən qanlar çoqdur.

İ b l i s. Afərin! Hər ikinizdən məmnun oldum. *(İkinci ilə üçüncünün çiyinlərinə əl çəkər, birinci ilə ətrafdakılara)* Əcəba sizlər nə yaptınız? *(Qızıışaraq)* Oh, içi boş dəyənlər!.. Arsız köpəklər!.. Burada əsnəyə-əsnəyə yatıb uyquyama qaldınız? Yeyib-içərək cün-büşəmi daldınız?

B i r i n c i ş e y t a n. Nə etməli. Bizdə günah yoq, bugünkü diplomatlar hiç də köhnələrə bənzəmir. Keçmişdə ufaq bir qıvılcım, küçük bir cinayət bütün cihanı bir-birinə qatardı, indi isə əksinədir. Hökumətlər hər söz ilə yerindən oynamaz. Hər kəs boş tufəng daşıyan adamlar kibi həm özündən, həm özgəsindən qorqar. Diplomatlar bazar dəllalları kibi söz güləşdirməkdən zevq alırlar. Hər ölkə öz başını qorumaq istər, hər devlət öz gələcəyindən şübhə edər.

İ b l i s *(qızıb bağırir)*. Yetər, başımı ağrıtmı! Bir yığın bəcəriksiz hoppalarsınız. Böylə boş laqırtılardansa iş görməli, hər gün yeni fitnələr düşünüb yeni fırtınalar qoparmalı!.. Yoqsa cümləniz xain köpəklər kibi işdən qovulacaqsınız. Mənim səltənətim qansız yaramaz. Haydı,

rədd olun, dağılın! Kimsəyə aman verməyin! Yaqın, yıqın! Yer yüzünü başdan-başa yangın yerinə çevirin!

Ş e y t a n l a r. İtaət (*Deyə əyilib dağılmaq istərlər. Gəliş muzikası...*)

İ b l i s. Bu kimdir?

B i r i n c i ş e y t a n (*yola baqar*). Yeni bir yolçu!

İ b l i s. Baqalım bu nə deyir?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n (*İspaniya faşistləri qılığında gəlir, əyilir*).
Böyük ustaya müjdələr!

İ b l i s. Söylə nə var, nə xəbər?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. İspaniya getdikcə qarışır. Hər könlüdə kin və dəhşət, hər ağızda qan qoqusu var. Ölkə və xalq ikiyə bölünmüş. Bir yanda cümhuriyyətçilər ilə inqilabçılar, bir yanda faşizm generalları ilə qiyamçılar!.. (*Öksürdükdən sonra*) Lakin...

İ b l i s (*qızğın*). Lakin!.. Lakin!.. O nə deməkdir?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Biz faşistlərə yardım etməsək yangın tez sönəcək. Getdikcə artan xalq ordusu üstün gələcəkdir.

İ b l i s. Sus, başariqsız yaramaz! Ona bir çarə bulunmadımı?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Əlimdən gələni əsirgəmədim. Tək əldən səs çıqmaz.

İ b l i s (*şat!* – *deyə yüzünə bir sillə vurur*). Al iştə baq, çıxarmı? Çıqmazmı?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Uf yüzüm yandı, gözlərim alavlandı. Sanki bu da bir mükafatmı?

İ b l i s. Mükafat ancaq yenilməz və dönməzlər içindir.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n (*titrək səslə*). Əvət haqlısınız.

İ b l i s (*birinci şeytanın qulağından çəkərək*). Bəhey! Sərsəm!

B i r i n c i ş e y t a n (*bağırır hoplar*). Vay aman!

İ b l i s. Məni dinlə! Böylə boş-boşuna baqıb durmaq yaramaz. Haydı sən alman toprağına var. (*Üçüncüyə*) Sən də İtaliyaya dön! Hər ikiniz siyasi dairələri ayaqlandırın. (*Dördüncü şeytani göstərir*) Həm də bu şaşqın tənbelə yardım edin.

H ə r i k i s i. İtaət! (*Deyə yoldaşları ilə bərabər uzaqlaşır*)

İ b l i s. Unutmayın ki, yaramaz və gevşəklərin yeri cəhənnəmin dib bucağıdır.

A r i i (*ayılır. Əlini alnından çəkər. Ağaclar arqasında saqlanan İblisi görməyərk həyəcanlar içində yerindən qalqar*). Uf, ey mənim alavlı beynim! Sən vulkanlar içindəmi bəsləndin? Ey yaralı quş kibi çırpınan qəlbim! Sən qızıl mərmərdənmi yapıldın? Ey mənim həssas

sinirlərim! Ey həyatımın incə telləri! Siz nə qadar qatı və duyğusuz-sunuz. Əcəba sizi dəmirdənmi, poladdanmı yaratdılar? Uuf, bilməm ki mən bu cihana niçin gəldim?

Göz yaşlarını silmək üçünmi? Yanğınları söndürmək üçünmi?

Oh, nə alçaq mühit, nə qorqunc əsr!.. Əcəba mədəniyyət maskasında gizlənən vəhşilər nə zaman qan içməkdən doyacaqlar? Çin və Həbəşistan fəlakətləri bitməmişkən İspaniya dəhşətləri başlayır. Diplomatlər zəhər püskürən ilanlar kibi ölkədən-ölkəyə soqulur. İnsan qanı aqıtmaq için hər gün yeni bəhanələr, yeni fitnələr uydurulur. Daimi sülhü özləyə-özləyə hər gün hərbi zavodlar tikilir. Suçsuz və dinc əhaliyi qırmaq için hər gün yeni planlar çəkilir.

İ b l i s (*ağaclıqdan çıxar. Kinayəli qəhqəhə ilə*). Arif! Zavallı Arif! Sən yenəmi uslanmadın?! Yenəmi hissiyyata qapıldın? Unutma ki, insanları yeniləşdirib canlandıran ancaq müharibədir.

A r i f. Yalan!.. Bu vəsvəsələr faşizm düşüncələrində parlayan qara şimşəklərdir.

İ b l i s. Saqın, coşub-daşma! Daimi sülh arzusu yaldızlı xülyadan başqa bir şey deyil. İsa devri çoqdan keçmiş. Mərhəmət fəlsəfəsi bu gün için büsbütün yıpranmış və çürümüşdür.

A r i f. Mən qan içənlərə nifrət bəslərəm.

İ b l i s. Halbuki qan aqması hər zaman insanlara zərər verməz. Bə'zən də səhhət və şəfa vasitəsi olur.

A r i f. Çəkil önümdən! Sən xain və alçaq bir məxluqsun.

İ b l i s. Sən də mühakiməsiz və şaşqın bir filosofsun.

A r i f. Öylə isə al, bu qurşunun aqıdacağı qan sənə də şəfa versin. (*Revolverlə ona atəş açarsa da dəyməz*)

İ b l i s. Zavallı!.. Baq, cılız bir qurşun da sənə itaət etməyir. Həm də nə çocuqca sayğısızlıq!? Sən vulkanı qıvılcıqlamı söndürmək istəyirsən? (*Qoltuğundan çıxardığı ufaq bir makinadan Arifin üzərinə dumanlı alav püskürür*) Al, bu bəndən sana bir dərs olsun.

A r i f. Ah nə dəhşət!.. (*Bayılıb havuz kənarındakı sıra üzərinə yıqılır*)

İ b l i s. Saqın, bir də həddini aşma! İmdi bayılsan bir də qiyamətdə ayılacaqsın. (*Uzaqlaşır*)

Köşkdə həzin və şikayətli musiqi çalınır. Bu halda gözəl qiyafətli, munis baqışlı S i m a izindən ayrılmayan tunc geyimli, yağız çöhrəli T u n c ə r l ə bərabər ağaclıqdan çıxar. Tələş ilə yaqlaşır.

S i m a. O nə?.. Aman Tuncər! Durma, su ver! Adamcığaz bayılmışdır. (*Arifin burnuna dərman qoqlatıb su sərparlər*)

A r i f (*gözlərini açaraq*). Ah, mənə nə oldu? Rə'yamı görəəm?

S i m a (*onun qolundan tutub qaldırır*). Əvət, həyat bir rə'ya, insanlar da rə'yada parlayıb sönən kölgələrdir.

A r i f. Sənin kim olduğunu bilmək məraqsız deyildir.

S i m a. Bən məhtablı mayıs gecələrinin ilıq busələrindən yaratılmış bir qızcığazım!..

A r i f. Əvət yüzündəki saflıq mayıs səhərindən tatlı və sevimlidir. Gözlərindəki süzgülük və cazibə sevdalı gecələr kibi munisdir. Səsindəki lətif ahəng hər musiqidən gözəldir. Səndəki bu vüqar və əzəmət, bu incəlik və şətarət ən böyük sən'ətkarların ilhamını süsləyə bilir. Rica edərim, sən kimsin?

S i m a. Mən bir çox şairlərin, filosofların könlünü avlayan, ən yüksək və dərin düşüncələrdə qanat çalan bir dilək pərisiyim.

A r i f. Adın nədir?

S i m a. Sima!

A r i f. Sən əski zamanlarda gəlsəydin, sevgi və gözəllik tanrıları qarşında diz çökərlərdi.

S i m a. İmdi insanlar tanrılara inanmadıqları üçün səcdə etmək də istəməzlər.

A r i f. Səni dünyada ən çox məraqlandıran nədir?

S i m a. Yalnız sülh və məhəbbət!.. Mən bəşəriyyət üçün çırpınan, qan izlərini silməyə çalışan sülh pərisiyim. (*Munis və gülümsər baqış-la uzaqlaşmaq istər*)

A r i f. Aman dur! Ta çocuqluqdan bəri könlüm sənin həsrətinlə çırpınır. Yalnız ayıqlıqda deyil, rə'yalarım da belə səndən ilham almaqdayım.

S i m a. Təşəkkür edərim. (*Yanıdakı cəngavərə*) Tuncər, gedəlim.

A r i f (*heyətlə*). Gerçəkdən Tuncərimi? Mən onu çoxdan tanıyıram. (*Tuncərin əlini sıqar*) Söylə, imdiyə qədər haralarda idin?

T u n c ə r. Başıma gələnlər uzundur. Bir zaman tarlalarda, fabrikalarda çalışan əməkçilərə qoşuldum, bir zaman da cihangirlərə qarşı duran inqilabçılara yardımçı oldum. Lakin bu cəsəretim əfv olunmadı. İstibdad jandarmaları məni zəncirlədilər, kirli zindanlara atdılar. Nəhayət qarşıdakı parlaq sima məni ağır üzüntülərdən qurtardı. İmdi izlədiyim yalnız bu gözəl pərinin diləkləridir.

A r i f. Nə böyük səadət!.. Nə uğurlu inqilab!..

S i m a (*Tuncərə*). Gedəlim.

A r i f. Xayır getmə, sənin eşqinlə çarpan könlümü öksüz bıraqla!

S i m a. Məni sevən izimdən ayrılmaz. (*Uzaqlaşır*)

A r i f (*heyvətli baqışlardan sonra*). Ah, o bir yıldız kibi aqıb getdi. Bir xəyal kibi, bir rə'ya kibi süzülüb getdi. Xayır, mən onsuz yaşamam, onsuz yaşamam. (*Sımayı izləmək istər*)

R ə' n a (*uzun saçları omuzlarına dağılmış olduğu halda gecə kömləyində gəlir*). Arif! Sana nə olmuş? Bu sözlər kimin içindir?

A r i f. Hiç sorma.

R ə' n a. Gecə yarından keçmiş, niçin gəlib uyumayırsan?

A r i f. Məni yalnız biraq!

R ə' n a. Rə'naya qarşı bu soyuqluq nədir? Yenə gözlərinə kimlər göründü? Söylə, könlünü çalan hanki afətdir? Söylə!

A r i f. O yosma bir qız, sevimli bir idealdır. Mən ona heyran oldum, ondakı yüksəkliyə vuruldum. (*Sür'ətli adımlarla gedər*)

R ə' n a (*həyəcanlı*). Nə sayğısızlıq!.. Məni yalnız biraqdı, öksüz və kimsəsiz biraqdı. Xayır, o məni atsa da mən onu təkbaşına biraqmam. (*İzlər*)

İ b l i s (*yandan çıxaraq*). Şaşırma dur! Sən gecə kömləyilə onu izləyəcəmsin. Yolda soyuq alıb məhv olursın.

R ə' n a. Zərər yoq, onlar da məhv olmalıdır, mən də.

İ b l i s. Bu həyəcanlar yersizdir.

R ə' n a. Xayır, bu sayğısızlıq, xəyanət intiqamsız qalmaz.

İ b l i s. Əvət, intiqam ən müqəddəs bir vəzifədir. Gəl, mən bu yolda hiç bir yardımı səndən əsirgəməm. (*Rə'nayı ridasının qanatları altına alır, qaranlıq çökər*)

P ə r d ə

İKİNCİ PƏRDƏ

Madridə yüksək və möhtəşəm bir yapı... Sağda başqa evlər, solda güzlük ağaclar... İkinci çağı, bulutlu hava... Göy gürlər, şimşəklər çaqar... İblis ixtiyar professor qiyafətində – yağmurluğa bürünmüş olduğu halda – Rə'n a ilə bərabər gəlir.

Ara-sıra əli silahlı qadın, erkəklər yoldan keçər.

R ə' n a. Aman, nə dəhşətli səfər!/? Biz haraya gəldik, bura hansı şəhərdir?

İ b l i s. Biz Madriddəyik, İspaniya paytaxtındayıq. Baq, bu qocaman, möhtəşəm yapı ən böyük universitet, ən parlaq mədəniyyət ocağıdır.

R ə' n a. Xayır, baqsana orada yataqlar və şəfqət bacıları var.

İ b l i s. Görünür, müharibədə yaralı düşənlər çox olduğundan universiteti xəstəxanaya çevirmişlər.

Hava aydınlaşır. Bir yığın silahlı-silahsız ispanyol qızları və dəliqanlıları şaqraq və oynaq bir çalğı ilə gəlib keçərlər. İki qızla iki dəliqanlı da rəqs edər. Bu sırada uzun, ağ kömləkdə şux, gözəl bir ispanyol qızı Ema şəfqət bacıları ilə bərabər xəstəxanədən çıxar, tamaşa edərlər. Sonra Ema yoldan keçən tüfəngli, patrondaşlı bir dəliqanlıyı yumşaq və zərif ahəng ilə səslər.

E m a. Kastilyo!.. (*Qapı arqasında gizlədir*)

K a s t i l y o (*dönüb baqar, heyrətlə*). Kim o? Mənimi çağırıdılar!? Bu, gözəl Emanın səsinə bənzəyir. (*Bir də düşündükdən sonra*) Xayır, onun burada nə işi? (*Uzaqlaşmaq istər*)

E m a (*çıxar, yenə səslər*). Kastilyo!.. Kastilyo!..

K a s t i l y o (*dönər, sevinc ilə*). Ema, sən burdamısın?

E m a. Əvət, xəstələrə baqıram. Sən haraya?

K a s t i l y o. Aşağıda köprü başında gecə növbətçisiyim.

E m a. Sənidəmi əskəriyə aldılar?

K a s t i l y o. Xayır, könüllü yazıldım.

E m a. Yaşa, var ol! Bilsən nə qadar sevindim. Gəl!.. Gəl!.. Səni... (*Qucaqlayıb öpər*) baq böylə!..

K a s t i l y o. Qız! Şaşırdınmı? Kənardan baqıb görürlər.

E m a (*incə qəhqəhəylə*). Görsünlər, nə olur? (*Bir daha öpər*)

R ə' n a (*İblisə*). Aman, nə sayğısızlıq, nə utanmazlıq!?

İ b l i s. Bunlar sizlərə bənzəməz. Avropalıların sevişib-öpüşmələri daha azaddır.

Bu sırada tüfəngli X a l i d, mərikeşli ə r ə b yoldan keçər. Onların öpüşdüklərini görür.

X a l i d. Kastilyo! Kastilyo! Gecikmiyəlim.

E m a (*diksinərək*). Uf, əsmər ilan! Bu haradan çıxdı?

K a s t i l y o. Saqın, Xaliddən ürkmə, o, çox namuslu adamdır. Başqa ərəblər yurdumuzu taladıqları halda o, faşistləri bıraqdı, bizim tərəfə keçdi. Həm də bu saat mənimlə bərabər növbətə duracaq.

E m a. İnanma, yabançılar xain olur.

K a s t i l y o. Xayır, onun könlü bizimlədir. (*Dönərək*) Xalid gedəlimmi?

X a l i d. Gedəlim. (*Kastilyonun qulağına*) Ee gördüm, öpüşdü-yünüzü gördüm.

K a s t i l y o. Necədir? Bəyəndinmi?

X a l i d. Barəkallah! Maşallah! Oynaqdır, şaqraqdır.

K a s t i l y o. Başqası deyil, nişanlımdır. Bu yaqınlarda evlənəcəyik.

X a l i d (*Emaya gülümsəyərək*). Çoq mübarək, gözəl qızıdır. İşvəlidir, nəş'əlidir.

K a s t i l y o. Öz aramızdır, Emayı bir az diksindiridin.

X a l i d. Niçin? Mən adam yeyən deyilim.

E m a. Necə? Adam yeyənmi? (*Şaqraq gülüslə...*)

X a l i d. Sözlərim tuhafmı göründü? Bütün dünya bir-birini yeməyirmi?

E m a. Əvət haqsız deyilsiniz.

K a s t i l y o. Xalid çoq incə adam!.. O, gözəl ud çalar, gözəl şərqi də söylər.

E m a. Hanya, mən görmədim.

K a s t i l y o. Haydı, bir-iki ağız söyləsənə!

X a l i d. Ba...ş üstünə (*ərəb ahəngilə oqur*)

Səni ürküdüümü halım, çiçəyim!
Öylə yan baqma, aman sevdicəyim!
O baqışlar, o duruşlar, o ədə
Qoparır fırtınalar ruhumda.

Gözlərin qoymadı taqət məndə,
Bir daş olsam da gözüm var səndə.
Edəməm könlümü əsla məcbur,
Səni kim görse xəbərsiz vurulur.

K a s t i l y o (*əlilə onun omuzunu oqşayaraq*). Bravo!.. Bravo!.. Haydı sən yavaş-yavaş yürü, mən də gəlirim.

X a l i d (*başını oynadıb gülümsər*). Əvət, məsələ mə'lum! (*Qulağına*) İş vaqıtı öpüş yasaqdır. Gecikmə, tez gəl! (*Uzaqlaşır*)

K a s t i l y o. Bu saət əzizim, bu saət.

E m a (*əlilə nişanlısını itələr, darğın*). Get, get, sən də bərabər get!

K a s t i l y o. Ema! Yetər, aradan nələr keçdi? Nə oldu sana?
 E m a. Nə olacaq? Qarayı gördün də ağı unutdun. Anlat görüm üç gündür haradasın?
 K a s t i l y o. Gecə-gündüz qışlada məşq edirik.
 E m a. Olsun, bir gəlib aramaq, sormağ yoxmu?
 K a s t i l y o. Sən bilirsən ki, vətən eşqi və vətən qurtuluşu hər şeydən yüksək və müqəddəsdir.
 E m a. Olsun, mən də vətənin bir üzvü, bir parçası, bir yavrusu deyilmiyim?
 K a s t i l y o. Vətən anadır. Bütün sevgilər ana məhəbbəti qarşısında sönük qalır.
 E m a. Bilirəm, məndən soğumuşsun. (*Əlilə itər*) Get, get, yolundan qalma!
 R ə ' n a. Nə tuhaf!.. Həm sevişir, həm çəkişirlər.
 İ b l i s. Baqma, çəkişmək də sevişmənin bir nevidir. (*Ağac dibindəki sıra üzərində oturlar*)
 K a s t i l y o (*xəstəxanaya girmək istəyən Emaya*). Getmə, dur!
 E m a (*nazlanır*). İstəməm, xayı.
 K a s t i l y o (*qolundan tutaraq*). Bəri gəl! Çocuqluq, dəlilik yetər!
 E m a (*cibindən kiçik bir revolver çıxarır*). Sus, bir də böylə təhqir etsən, özümü öldürürəm. Bilirsən ki, imdi insanların bir qurşun qadar dəyəri yoqdur.
 K a s t i l y o. Anladım, əvət, anladım. Çocuq da mənim, dəli də, oldumu?
 E m a (*şən və oynaq*). Baq böylə!.. Bu cəvab xoşuma getdi.
 K a s t i l y o (*onun əlini sıqaraq*). Bağışla, çox gecikdim. (*Getmək istər*)
 E m a. Dur, sözüm daha bitmədi. Nevbətdən sonra anamın yanına uğrarsın, saqın unutma!
 K a s t i l y o. Niçin? Gərəkli bir işmi var?
 E m a. Səninlə toy haqqında danışacaqdır.
 K a s t i l y o. Bilirsən ki, yerimiz dardır, geniş oda bulayım da sonra.
 E m a. Lazım deyil, bizə köçərsin, bu günlərdə evlənməliyik, vəssalam!
 K a s t i l y o. Nə olmuş canım, dünya dağılmadı ki!?
 E m a (*ayağını yerə vuraraq*). Mən öylə istərəm, eşitdinmi? Anam kimsəsizdir, tək başına biraqmaq olmaz.

K a s t i l y o. Çoq gözəl, haydi gəl səni bir daha qollarım arasına alayım. (*Qucaqlayıb öpür. Xızlı adımlarla uzaqlaşır*)

Bu sırada qucaqları – kağızlara sarılmış konserv, şəkər, çay, bisküvi və başqa şeylərlə dolu bir yığın qadın, erkək qarşısındakı evdən çıxırlar.

E m a. Natella!.. Natella!.. (*Deyə, onların arasındakı gənc qadına doğru qoşar, öpüşürlər*)

N a t e l l a. Ema! Necəsin, gülüm?

E m a. Yağışyım, sənin keyfin?

N a t e l l a. Çoq şükür.

E m a (*uzaqlaşan nişanlısını çağırır*). Kastilyo, Kastilyo!

K a s t i l y o (*geri dönər*). Nə var, Ema?

E m a. Yolunuz birdir, Natellaya yardım et!

N a t e l l a. İstəməz, zəhmət çəkməyin.

K a s t i l y o. Ver, ver! Hiç bir zəhməti yoq. (*Şeylərin yarısını alır*)
Ee... e nə bolluq canım!? Bunları sizə kim paylayır?

E m a. Kim paylayacaq?.. Bizimkilər!

K a s t i l y o. Yənə müəmma söyləyirsən.

N a t e l l a. Xayır, müəmma deyil. Bu şeylər cihan proletarları tərəfindən bizə hədiyyədir. Həm də çoq qismi böyük Sovetlər İttifaqından göndərilmiş.

E m a (*şən və öyünürəcəsinə*). Əvət biz yardımsız və kimsəsiz deyilik. (*Natellaya*) Bağışla, unuttum. Çocuq hanı? Evdə yalnızımı biraqdın?

N a t e l l a. Xayır, yalnız deyil, anamla xəstə qardaşım bizdədir.

K a s t i l y o. Ərin harda?

N a t e l l a. Madrid altında pulemyot başında.

İ b l i s. Acıyın bizə, Allah eşqinə yardım edin.

E m a. Siz kimsiniz?

İ b l i s. Talesiz bir professor!.. Gözlərim zəhərli qaz və başqa kimya təcrübələrində kor olmuş.

N a t e l l a. Uf, bilməm bu alimlər zəhərli qazlarilə, yaqıcı makinalarıyla insanlardan nə istəyirlər.

K a s t i l y o. Onların bir çoq kəşfiyyatı bəşəriyyəti umulmaz vəhşiliyə, qorqunc fəlakətlərə sürükləyir.

İ b l i s (*dərindən ah çəkərək*). Əvət, yavrum, bizim elmimiz cəhalət qadar iyrenc və uğursuzdur. Ona görə də Allah məni öz əlimlə cəzalandırdı. Uf, lə'nətlər olsun mənim taleyimə!

N a t e l l a. Keçmiş artıq, üzülmək yersizdir. (*Rə'nayı göstərir*) Bu kimdir?

İ b l i s. Qızımdır. Bizə sığınacaq yer verin.

K a s t i l y o (*gülərək*). Yerimiz olsaydı toyumuzu beş gün əvvəl yapardıq.

E m a (*sinirli*). Sözü çeynəmə, dedim a, bizə köçərsin, vəssəlam!

N a t e l l a. Gedəlim, çocuq acdır.

K a s t i l y o. Haydi, haydi! (*Sür'ətli adımlarla uzaqlaşır*)

E m a. Uğurlar olsun! (*Əlini dodaqlarına götürür*) Natella! Unutma, körpəciyəzi mənim yerimə də öpərsin.

N a t e l l a. Yaqşı, gülüm, yaqşı.

R ə ' n a. Uf, səbrim tükəndi, Arif harda?

İ b l i s. Üzülmə, bu saat gəlib çıxar.

E m a (*beş-altı adım yürür, yana*). Bəlkə bunlar acdır. (*Dönüb yaqınlaşır*) Professor! Yeyib-içməyə ehtiyacınız yoxmu?

İ b l i s. Xayır. (*Rə'naya*) Bəlkə sən bir şey istərsin.

R ə ' n a. Bir parça əkmək olsaydı...

E m a (*onu xəstəxanəyə götürür*). Gəliniz, yaqşıca makaron şorbası da var.

İ b l i s. Get, qızım, mən burdayam. (*Gedərlər*)

Birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü şeytan ortaya fırlayaraq İblisə qarşı əyilirlər.

H a m ı s ı b i r d ə n. Salam böyük ustamıza!

İ b l i s (*qıvılcımlar saçan gözlərini açaraq*). Nə var, nə xəbər?

B i r i n c i ş e y t a n (*alman tipli*). Ən parlaq müjdələr!.. Mən Hitler Almaniyanı dolaşdım, özümüzə bir çox məsləkdaş qazandırdım. Oradakı əməkçilərdən başqa hər kəs qan-qan – deyə qızmış canavar kibi dünyaya meydan oquyurlar.

İ b l i s. Alqış sana, alqış səndəki baş-qulağa!

B i r i n c i ş e y t a n. Halbuki sən mənə başariqsız, yaramaz deyirdin.

İ b l i s. İncimə, quzum, pişik balasını sevdiyindən dişlər.

B i r i n c i ş e y t a n (*əyilir*). Təşəkkür edirəm. Çoq lütfkarsınız.

İ b l i s. Haydi, sən yenə Almaniya tərəflərinə dön, hiç bir zaman iş başından ayrılma!

B i r i n c i ş e y t a n. Göz üstə, baş üstə! (*Hoplayaraq uzaqlaşır*)

İ b l i s (*yapon qılıqlı ikinci şeytana*). Ehe, sən burada nə gəzirsən?

İ k i n c i ş e y t a n. Təcrübəmi artırmaq istəyirəm.

İ b l i s. Nə sarsaqlıq!? Niçin Mancuriya və Çin tərəflərini bıraqlıb gəldin? Oralarda az işmi var?

İ k i n c i ş e y t a n. Məraqlənmə, oradakı yapon generalları, yapon diplomatları fitnəkarlıqda bizdən daha açıqgözlü və mahirdirlər. Hər gün yeni bir fırıldaqçı çinliləri bir-biri üzərinə saldırlar. Hər gün yeni qırğınlar törədir soyğunçuluqdan, qan içməkdən doymayırlar.

İ b l i s. Saqın, o cəbhəyi unutmaq olmaz. Həmə oraya uçmalı! Həm də radio kibi, elektrik kibi, eşitdinmi? (*Ayağını yerə vurur*)
Haydı, rədd ol!

İ k i n c i ş e y t a n. Bu saat. (*Əyilib gedər*)

İ b l i s (*italyan tipli üçüncü şeytana*). İndi sən söylə!

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Mən İtaliyada girib çıqmamış bir yer bıraqlamadım. Ordakı başçılar sizin iltifat və mükafatınıza layiq insanlardır. Onlar gecə-gündüz almanlarla bərabər tanklar, aeroplanlar, zəhərli qazlar, yaqıcı bombalar göndərib İspaniya faşistlərinə yardım edirlər

İ b l i s. Çoq gözəl. (*İspanyol tipli dördüncü şeytana*) Səndə nə xəbərlər var?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Hər şey yerində. Bütün faşizm çetələri general Frankoya, o da mənim göstərişlərimə tabedir. Bu saat Madrid üç tərəfdən araya alınmış. Xalq ordusu, milis və işçi alayları qorqu altındadır. (*Uzaqda iki-üç top patlar. Təyyarə uçuşları eşidilir*)

İ b l i s. Bu nə?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. General Franko gecə hücumuna başlayır.

İ b l i s. Daha durmaq yaramaz. Siz də onlara yardımçı olun! Hər tərəfdən bombalar, güllələr yağdırılsın, gözəl paytaxt yangın yerlərinə dönsün.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Əmin ol, daş daş üstündə qalmayacaq.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Gedəlim. (*Qoşaraq gedərlər, səhnə işıqlanır*)

R ə ' n a (*gəlir*). Nə oldu Arif? Gəlib çıqmadımı?

İ b l i s (*qarşıda görünən əli sarılı Ariflə həmsirə qiyafətli Simayı göstərir*). İştə yeni vurulduğu Sima ilə bərabər!

R ə ' n a (*sinirli*). Uf, bütün vücudum sarsılmağa başladı. Məndə qüdrət olsaydı, hər ikisini əlimlə parçalardım.

İ b l i s. Səbirsiz olma, yeri gəldikdə hər ikisindən intiqam alarsın. (*Bir yana çəkilib görünməz olur*)

R ə' n a (*Simayı qısqanc və kinli baqışla süzərək*). Ah, nə qadar nazlı və məğrur!.. O, Püsküllü yıldız qadar zəhərli və şairanədir. (*Kəskin adımlarla ona yaqlaşaraq*) Gözəl qız! Məni dinlə!.. Sən kimsin? Şeytanmısın? Pərimisin? Cəlladmısın?.. Söylə, məndən nə istəyirsən?

A r i f (*şaşqın*). Rə'na! Səni buraya kim gətirdi? Hansı duyğular sürüklədi.

R ə' n a (*nifrətlə*). Söylətmə məni, çəkil! (*Simayı yaqalar*) Ah, sən məndən nə istəyirsən? Söylə, mənim suçum nədir ki, zəhərli dırnaqlarınla könlümü parçalayırsın?

S i m a. Bil'əks, mən yaralı gönüllərə hörmət bəslərəm, kimsəsiz və öksüzləri sevindirmək istərəm.

A r i f. Əvət, o, insan üzüntülərinə şəfqət nuru sərpen yüksək və nəcib bir simadır.

R ə' n a. Sən sus, yaralarımı yenidən qanatma!

S i m a. Rə'na! Könlünü mənə açsaydın, bəlkə bir təsəlli, bir çarə bulurdum.

R ə' n a. İstəməm. Mən mərhəmət dilənçisi deyilim.

A r i f. Saqın! Yersiz şübhələrə qapılma! Sima insaniyyət sevgisi ilə, mərhəmət duyğusuyla çırpınan bir xilqətdir. Yalnız deyil mən, hər vicdan sahibi, hətta hissiyata qapılan Rə'na belə, bir çocuq kibi ona sarılmalıdır. Sən bugünkü İspaniyanı başdan-başa gəzib görsəydin, bizim nə acılar, nə üzüntülər çəkdiyimizi anlardın. (*Bu sırada sədyələr üzərində universiteyə daşınan yaralıları göstərir*) İştə, gözlərini aç da seyr et! Bu ölkədə yüz minlərcə yaralı döyüşçülər, yoqsulluq içində çırpınan xəstə qadınlar, kimsəsiz çocuqlar qəhr olub getməkdədir. Onlara yardım əlini uzatmaq bir günah isə, gerçəkdən Sima da, mən də suçluyuq. Niçin düşünməyirsən? Bütün dünya əməkçiləri hər yerdən, hər diyardan buraya yeyəcək, geyəcək göndərirlər. Hər yandan yığın-yığın könnüllülər kömək için aqışrlar. Yalnız bizmi bu yüksək duyğulardan məhrum olacayıq? Yalnız bizmi amansız qırğınlara seyrçi qalacayıq?

S i m a (*kömləyinin qolunu yuqarı çəkərək sarılı yeri göstərir*). Baqšana! Bu mənim qolum, o da Arifin əli!.. İştə bizim mükafat! Qanlı faşistlərdən aldığımız mükafat!..

R ə' n a (*ah çəkər*). Əvət hqlısınız, mən xain İblisə uydum. (*İblisi göstərmək için arqaya baqaraq*) O mənim yüksək duyğularımı zəhərlədi, həm də bir anda hiçliklərə gömülüb yoq oldu.

S i m a (*onun əlini əlləri içinə alaraq*). Hiç zərər yoq, keçən yanlışlar için üzülmə! Bir həqiqət gec anlaşılsa da, yenə həqiqətdir.

Gəl sən də, mən də bir həmsirə kibi uca diləklər uğrunda çalışalım. Baq bütün evlər başdan-başa yaralıdır. Gəl, o fədakar qəhrəmanlara, onların xəstəlik və aclıq pəncəsində qıvrılan ailələrinə yardım edəlim. (*Qoltuğundakı ağ, uzun kömləyi ona geydirir*) Al, bu da sənin. Baq, nə gözəl yaraşır.

R ə ' n a. Təşəkkür edirəm.

S i m a. Gəliniz, Rə'na bir az rahtlansın. (*İçəri girərlər*)

Muzika. Silahlanmış zabidlər, əskərlər, işçi qadınlar və erkəklər, dürlü qiyafətli avropalı gönüllülər Tuncərlə bərabər gəlir.

E m a (*şəfqət bacıları ilə bir yerdə tamaşaya çıxar, ən sonra gələnləri əlilə göstərir*). Baqsana, o zabidlərlə gələn baş komandan general Miaxadır. (*Yanıdakılara*) Dinləyəlim. Görünür, nitq söyləyəcək.

M i a x a (*kəskin və kinli ahəng ilə*). Vətəndaşlar! İsyancı faşizm ordusu getdikcə azmağa başlayır. Gecə-gündüz vəhşi hücumlardan vaz keçmirlər. İnkvizisiyon cəlladları kimi önlərinə gələni yaqıb-yıqmaqdan çəkinmirlər. Universitetlər, muzeylər, xəstəxanələr tiyatrolar top güllələrilə dağılır. Bütün mədəniyyət ocaqları alman və italyan bombaları ilə yanıb külləri göylərə savrulur. Vaqtilə keçmiş ərəblər Tariq ibn Ziyad ordusilə bu ölkəyi sardılar. Lakin mevhumatçı papaslar quyruğunda sürünən xalqımızı tənbellik və cəhalət uyqusundan diksindirdilər. Onların göstərişilə sən'ət və əkin işlərimiz ilərilədi. Tibb və fəlsəfə fakültələrimiz yüksəldi. Halbuki, imdiki məraqlilərlə faşistlərə uyaraq qadın və uşaq tanımayırlar. Yaqıb-yıqmaqdan başqa bir şey bilməyirlər.

T u n c ə r. Qəhr olsun oğrular, quldurlar!

C a m a t (*yumruqlarını havada sallayaraq*). Qəhr olsun!

M i a x a. Almanlar, italyanlar hüququmuzu ayaqlar altında çignəyir. Biz bu vicdansız, bu amansız soyğunçuları ölkəmizdən qovmalıyıq.

T u n c ə r. Rədd olsun qanlı cihangirlər!

C a m a t. Rədd olsun!

M i a x a. Asi generallar ölkəyi achiqdan qırmaq istəyirlər.

C a m a t. Məhv olsun!

N a t e l l a (*saçları dağınıq, başı alavlı, köksü yaralı olduğu halda gələrk dəhşət və həyəcanlar içində bağırır*). Ah, eyvah! Onlar bizi qəhr etdilər. Yurdumuzu, yuvamızı dağıtdılar. Onlar!.. O yırtıcı haydutlar evimizə benzin səpib atəşlədilər. General Miaxanın əsir düşmüş ailəsini məhv etdilər.

M i a x a (*yana*). Oh... Alçaqlar!.. Rəzillər!

N a t e l l a. Onlar mənim ağsaçlı anamı, xəstə qardaşımı süngü altında parçaladılar. Südəmər çocuğum, o mə'sum yavrucuğum beşikdə qaldı, alavlar içində külü havaya savruldu. (*Çılğınca fəryad ilə*) Ah, yavrum! Talesiz yavrum!.. (*Hıçqırıqlar içində bayılıb düşər, alıb içəri götürürlər*)

Bu sırada pulemyot və təyyarə səsləri eşidilir. Ətrafda bombalar patlar, alav dalğaları yüksəlir.

M i a x a. Vətəndaşlar! Erkək-qadın, sosialist-bitərəf, bütün cümhuriyyətçilər bilməlidir ki, mənim həlak olmuş ailəmin acı sərgüzəşti vətən fəlakətləri qarşısında hiçdir. Hər kəs ölkə müdafiəsi uğrunda, hüquq və hürriyyət yolunda birləşməli, İspaniya faşizm məzarı olmalı, haydi, arş iləri!

C a m a a t. Ya zəfər, ya ölüm!

Coşğun musika... Kinli adımlarla savaş meydanına doğru hərəkət edirlər.

İ b l i s (*qızıl qiyafətdə görünür, daşqın sevinc ilə*). Aman, nə dəhşətli yangınlar! Nə parlaq mənzərələr!.. Artıq qəsvətli qaranlıqlardan əsər yox. Gecə-gündüzdən seçilməyir. İki dəniz, iki tufan bir-birilə çarpışır. İki aqın, iki sinif qarşı-qarşıya gəlmiş. Oğul babayı, qardaş qardaşı tanımayı. Bir yanda əmək qəhrəmanları, bir yanda faşizm cəngavərləri bir-birini boğazlayır. Kimsə kimsəyə aman verməyir, kimsə kimsəyə acımayır. Neron sağ olsaydı bu parlaq mənzərəyə məftun olurdu. Həm də özünü yeni əsrin neronları yanında pək kiçik bulurdu.

Gurultu və çarpışmalar getdikcə qızışır, top güllələri bir-birinin ardınca patlar. Ətrafdakı pəncərələrdən, divarlardan bir neçəsi devrilir. Üçüncü və dördüncü şeytan qoşaraq gəlir, İblisə qarşı əyilirlər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Aman, nə qorqulu döyüşlər!..

İ b l i s. Cümhuriyyət ordusu nə halda?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Dəhşət!.. İçlərində öylə qəhrəmanlar var ki, tanklar üzərinə atılmaqdan çəkinməyirlər.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Buna baqmayaraq, faşistlər bu saat onları geri püskürtdülər.

İ b l i s. Niçin? Bu olur şeymi?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Onlar texnika və silahca daha güclüdür. (*Əlilə göstərir*) Baqsana, xalq alayları geri çəkilməkdədir.

İ b l i s (*iləriləyib baqar*). Əvət, doğru, haydi bir yana çəkiləlim
(*Uzaqlaşrlar*)

Xalq ordusu və gönüllülər çarpışa-çarpışa səhnəyə çəkilir. Vuruşan erkək və qadınlardan yaralanıb düşənlər olur.

B i r i n c i y a r a l ı (*qadın... yıqılaraq*). Ah, xainlər, alçaqlar!
İ k i n c i y a r a l ı. Hər şey bitdi, gözəl vətən ayaqlar altında çig-
nənib getdi.

M i a x a. Haydi geriye, nizam ilə geriye!.. Düşmanı hər tərəfdən
araya almalı, daha kəskin və ağır zərbə endirməli!..

Səhnədən çəkilirlər. İspanyol, mərəkeşli, alman və italyan qiyafətli qiyamçılar atışaraq
ilərilər. General F r a n k o da onların arasında görünür.

B i r i s p a n y o l. Çəkilin, yol verin!

M ə r a k e ş l i. O kimdir?

İ s p a n y o l (*əlilə göstərir*). Baş komandan general Franko!

F r a n k o (*gəlir*). Qəhrəman silahdaşlar! Xalqı sosializmə və
kommunizmə doğru sürükləyənlər əzildi. Tanrının yardımilə cüm-
huriyyətçilərə üstün gəldik. Ordumuzdakı almanlar və italyanlar böyük
cəsarət göstərdilər. Yigit mərəkeşlilər də qaqlan kibi çarpışdılar.

B i r a l m a n z a b i t i. Yaşasın birlik və yenilməz qüvvət!

F r a n k o. Yaşasın müzəffər ordumuz!

T u n c ə r (*kənardə durub dinlədikdən sonra sərt və kəskin*). Xayır,
bu zəfərlər sizi öyündürməsin. Bu sərxoşluq və sevinciniz çox sürməz.
Sizin yardımınız bir yığın cihangirlərsə, bizim arqamızda bütün cihan
əməkçiləri durmuş.

F r a n k o. Bu nə azgınlıq, bu nə cəsarət?

A l m a n z a b i t i. Onun gözlərində kin və xəyanət dalğalanır.

T u n c ə r. Sizə xain olsam da sınıfdaşlarıma xain deyilim.

F r a n k o (*qızğın*). Sən kimsin?

T u n c ə r. Mən əmək dünyasının yenilməz bir əskəri, inqilab
cəbhəsinin sarsılmaz bir nəfəriyəm. Mən qabarlı əllərin, tərli alınların
yılmaz bir rəmzi, sarsılmaz bir nümayəndəsiyəm.

F r a n k o. Bu hərif susdurulsun.

Ə t r a f d a k ı l a r. Oh!.. (*Deyə hücum edərlər*)

T u n c ə r. Durun! Mənə qulaq verin. Əcəba sərxoşmusunuz,
kormusunuz? Xain generallara uyub da qardaş qanına susamaqda bir

şərəfmi var? Niçin ana-bacılarımızı, qadın və uşaqlarımızı düşünməyirsiniz? Əcəba siz də bizim kibi əmək yavruları deyilmisiniz? Qırıb-çatdığınız qurbanlar öz yurtdaşlarımız deyilmi? Yaqıb-yıqduğunuz bu gözəl vətən sizin deyilmi?

F r a n k o. Bizimdir. Lakin bıraqları ki, hər baldırı çıplaq bu ölkədə itilal çıxarsın, hər gün yeni bir tufan qoparsın. Biz yalnız vətənin səadət və istiqlalını istəyirik.

N a t e l l a (*xəstəxanədən çıxar, son sözləri eşidərək çılğınca ahəng ilə*). Aman o xaini dinləməyin! Onu izləyən cəlladlara qulaq verməyin! Onlar taundan, vəbadan qorqulu, qıtlıqdan və ölümdən dəhşətlidir.

İ t a l y a n z a b i t i. Sus, bir cılız qurşun səni susdurur. (*Revolverini çıxarır, atarkən açılmaz*)

N a t e l l a (*önə atılaraq xəncərlə onu köksündən yaralar*). Haydı gəbər! Xain canavar!.. (*Natellayı boğazından yaqalar*)

T u n c ə r. Bıraqları, şərəfsiz (*Revolverlə atəş açar*)

İ t a l y a n z a b i t i. Ax, axx... (*deyə yıqlır*)

T u n c ə r. Qardaşlar! Bu qanlı cənazələrdən ibrət alın! O vəhşi komandanlardan, o vicdansız qatillərdən uzaqlaşın!

F r a n k o. Yetər, bu xain cəzasına yetirilsin.

B i r d ə l i q a n l ı (*faşist zabiti*). Xayır, o xain deyil.

B i r b ö l ü k (*Zabitin əskərləri*). Xayır, o xain deyil.

F r a n k o. Sapqın sənsin!..

D ə l i q a n l ı. Yetər, biz bundan sonra hər alçağa qul olmayacağıq.

B ö l ü k. Biz cəllad deyilik. (*Dəliqanlı ilə bərabər Tuncər tərəfinə keçərlər*)

D ə l i q a n l ı. Biz qardaş qanı aqıtmayacağıq. Vətən xainlərinə uymayacağıq.

B ö l ü k. Yaşasın vətən! Yaşasın istiqlal!

Bu sırada S i m a ilə R ə' n a xəstəxanədən çıxar, onları dinlərlər.

F r a n k o (*yanındakı əskərlərə*). Gözləriniz kormu? Qulaqlarınız sağırımı? Haydı, yaylım atəş!.. (*Tüfənglər nişan alır*)

S i m a. Durun, siz dəli olmuşsunuz. Siz insanlıq şərəfini ayaq altında çignəyən vəhşilərsiniz. Sizde vicdan yoqsa, düşüncə dəmi yoqdur?

A l m a n z a b i t i. Al, bu sana ən parlaq cəvab (*Revolver patlar*)

S i m a (*yaralamb düşər*). Ah, alçaq!

T u n c ə r. Barbarlar! Vicdansızlar!

R ə' n a. Onlar çıldırdılar.
N a t e l l a. Yardım et, içəri götürək.

Simayı qaldırıb xətəxanəyə götürürlər.

T u n c ə r (*böyüklə bərabər silaha sarılaraq*). Rədd olsun cəlladlar!
B ö l ü k. Rədd olsun!
F r a n k o. Haydı atəş!..

Hər iki tərəf hücum keçərək atışılar, coşğun muzika...

M i a x a (*gur səslə*). Xırsızlar!.. Uğursuzlar!..

Deyə xalq alayları və könüllülərlə bərabər arqadan hücum edər. K a s t i l y o ilə X a l i d
də onların arasında görünür. Faşistlərdən bir neçəsi yaralanıb düşər.

B i r i n c i y a r a l ı. Ah, dəhşət!.. Məhv olduq.
İ k i n c i y a r a l ı. Bizi aldatdılar. Xəyanət bizi məhv etdi.

Bu sırada qaçanlardan biri Kastilyoyu qurşunla köksündən yaralar.

K a s t i l y o (*yıqılaraq*). Ah, namərd! Məni namurad qoydun.
Ona... Sevgili Emaya... Həsret qaldım.

E m a (*çıqıb onun vurulduğunu görür. Söylədiyi sözlərdən mütləssir olaraq yaqınlaşır. Yaralı fəryad ilə*). Ah, Kastilyo! Məni yalnız biraqma!
Mən sənsiz yaşayamam. (*Onun başını qolları arasına alıb hönkür-hönkür ağlar*)

K a s t i l y o. Xayı, sən yaşa!.. Düşmanlardan mənim... qanımlı...
al. Ema!.. Ağlama!.. (*Ölür*)

E m a. Ah, o susdu, bir şam kibi parlayıb söndü. (*Kinli*) Xayı, Kas-
tilyo, xayı, mən daha ağlamayacam. (*Kastilyonun tüfəngini qaparaq*)
Sənin qanımlı öz silahınla alacağam.

M i a x a. Haydı vətəndaşlar! Bu qız sizə örnək olsun! Hücum!..
İləriyə hücum!..

Coşğun muzika...

H ə r t ə r ə f d ə n. Urta, urta, urta!..

Deyə Emayı izləyərək qaçanları qovurlar.

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Belçikada sülh qurultayı... Salonun sağ tərəfində rəyasət hey'ətinə məxsus masa və qoltuqlar qoyulmuş. Hey'ət ə'zaları dürlü millətlərə mənsubdur. Yanlarda mühərrirlər və katiblər yerləşmiş. Ortadan sola doğru nümayəndələr oturmuşlar.

S ə d r (*ingiliz lordu ayağa qalqaraq*). Həzərat! Mən Avropanın mərkəzində qurulan böyük sülh qurultayını açıq e'lan edirəm. Buraya hər dövlətdən nümayəndələr gəlmiş, hər kəsin mə'lumu olduğu üzrə son zamanlardakı müharibə qorqusu 1914-cü ilə görə daha ağır, daha dəhşətlidir. Biz sülh uğrunda yaqşı mübarizə etmək için millətlər məclisinə tə'sir göstərməliyik və beynəlxalq tərk-silah məqsədilə tərtib olunmuş plan əsasında hərəkət etməliyik. İndi hörmətli Sovet nümayəndəsinə söz verilir.

Alqışlar.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*xitabət kürsüsünə çıxaraq*). Möhtərəm cənablar! Bizə aydındır ki, yer yüzündə sülh istəyənlər müharibə tərəfdarlarından qüvvətlidir. Çünki onların arqasında hər bə qarşı kin və nifrət bəsləyən xalqlar durmuşdur. Lakin bu yetərmi?.. Xayır. İçimizdə öylə hökumətlər var ki, yeni əsrə qan və dəmir əsri – deyəq dodaq gəmirməkdədirlər.

B ə ' z i n ü m a y ə n d ə l ə r (*yerlərindən*). Rədd olsunlar.

İ b l i s (*kibar qiyafətli, ortayaşlı, qurnaz baqışlı bir papas... Papa vəkili rolunda olaraq, yanında oturan nümayəndə qılıqlı üçüncü, dördüncü şeytana*). Bu təcavüzdür.

Ü ç ü n c ü v ə d ö r d ü n c ü ş e y t a n (*yüksəkdən*). Bu təcavüzdür.

B i r i n c i a l m a n n ü m a y ə n d ə s i (*yerindən qalqaraq*). Əvət, təcavüz!.. Başqalarının hüququna təcavüz!..

A r i f (*yerindən*). Xayır, deyil.

S ə d r (*zilə basaraq məclisdəkilərə*). Oturun! (*Natiqə*) Sözüünüzə dəvam edin!

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Əvət, “qan! qan!” deyən bu hərbcular imdiyə qadar millətlər cəmiyyəti tərəfindən ciddi bir qarşılıq görmədi. Öylə hökumətlər var ki, bu zəifliyə qarşı susmaq istəyir. Bu isə acınacaq bir haldır. Biz keçmiş cihan müharibəsinin qanlı qurbanlarını və

doğurduğu millətlər ayrılığını unutmamışıq. Bə'zi dövlətlər Şərqdə və Qərbdə yeni fitnələr törətməkdən çəkinmirlər. Hər gün sülhə tərəfdar olduqlarını söyləyərək, yeni hücumlar hazırlayırlar.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*yerindən*). Kimdir onlar? Kimdir onlar?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Açıq söylə, kimdir onlar?

Ç i n n ü m a y ə n d ə s i. Çin ölkəsini parçalayan quldurlar!..

H ə b ə ş n ü m a y ə n d ə s i. Həbəşistanı yaqıb-yıqan azğınlar!..

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i (*diplomat... qalqaraq*). Bu kinayələr yersizdir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Nətiq susdurulsun!

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. O yenə təcavüzə başlayır.

S ə d r (*zilə basaraq*). Həzərat!.. Sükut!.. Hər kəs öz sırasında söylər. (*Sovet nümayəndəsinə*) Buyurun!

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Əvət, bir çoqları təhlükəsizlikdən bəhs etdikləri halda, gecə-gündüz silahlanırlar. Dünyanın hər bucağına ədavət toxumu səpməkdən utanmırlar. Biz buna baqmayaraq daha sarsılmaz bir qüvvətlə çalışmalıyıq. Bütün ölkələrə, bütün insanlara qurtuluş yolları göstərməliyik. O yol da ancaq işçi sınıflarının, dünya əməkçilərinin birləşməsilə olur. Yaşasın həqiqi sülh və əmək birliyi!.. (*Gurultulu alqışlar altında xitabət kürsüsündən çəkilir*)

S ə d r (*sol tərəfi göstərir*). Həzərat! Gözləriniz aydın! Sülh pərisi gözəl Sima məclisimizi şərəfləndirdi.

A r i f (*qalqar, əl çalaraq ilərilər*). Alqış sevgi və dilək pərisinə!

N ü m a y ə n d ə l ə r. Yaşa, var ol! Yaşa, var ol!

Deyə hər yandan Simayı alqışlayaraq sədrin yanına qadar gətirirlər. T u n c ə r də onun ardınca gəlir. Qollarını köksündə çapraz edərək bir yanda durur.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Ona söz verilsin.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. İspaniya haqqında Simaya söz verilsin.

N ü m a y ə n d ə l ə r. Söz verilsin.

S ə d r. Buyurun, sizi dinləmək istəyirlər.

S i m a. Nə söyləyim mən? İspaniyadakı qan fırtınalarını, dəhşət yanğınlarını təsvirə sözmü bulunur? Bu bədbaxt ölkə fəlakət pəncəsində qıvrılıaraq hər gün yeni-yeni faciələrə şahid olmaqdadır. Yurtsuz qadınlar, ac və kimsəsiz çocuqlar ayaqlar altında çignənib getməkdədir.

Faşizm çəlladları şübhələndikləri işçilərə, onların öz əllərilə məzar qazdırırlar, sonra yüzlərcə, minlərcə yaylım atəşi altında məhv edirlər. İndi o gözəl diyar bir xərabəzardan başqa bir şey deyildir. (*Göz yaşını silərək, titrək səslə*) Ah, ispanlar çox alçaldılar, çox alçaldılar. Sizlər bəxtiyarsınız ki, o vəhşiləri görmədiniz. Uf, kaş ki, mən də görməyeydim, mən də!.. (*Hönkür-hönkür ağlayaraq yerindən çəkilib. Hey'ətə məxsus sandalyələrdən birinə oturur*)

A r i f. Gözəl Sima! Ağlama! Bəşəriyyəti hiç bir zaman göz yaşları qurtarmamışdır.

İ b l i s. Mənə söz veriniz, lütfən söz veriniz.

Ş e y t a n l a r. Ona söz verilsin.

S ə d r. (*zılə basar, sükutdan sonra, İblisə*). Buyurun. (*Nümayəndələrə*) Bu cənab Roma papası tərəfindən göndərilmişdir.

A r i f. (yana). Əvət, bu da müqəddəs bir tilki!.. Baqalım nələr söyləyəcək.

İ b l i s. (*xitabət kürsüsünə çıxaraq Simaya*). Alqış sana yavrum, alqış səndəki həzin çırpınıslara! Alqış gözlərindən saçılan inci yaşlara. (*Nümayəndələrə*) İştə həzrət-İsa yolunu izləyən şəfqətli və mərhəmətli bir mələk!.. Mən hər kəsin bu könüldə olmasını dilərdim. İncilixərif bizləri sülhə çağırmış, hiç bir fənalığa qarşı qoyulmamasını göstərmişdir.

A r i f. (*yerindən*). Sən bu sözləri bizə deyil, kilisə divarlarına söylə.

İ b l i s. Mən bu acı kinayəni bağışlayıram. Cənab Haq bağışlayanları sevər. Siz məni dinlərsəniz, zalimlərə qarşı durmazsınız.

A r i f. Yetər, hədyan dinləməyə vaxtımız yoxdur.

İ b l i s. Mən sənə bu qaba çıxışlarını cəvabsız bıraqlamaq istəyirəm.

S ə d r. Sözlünüzə davam edin.

İ b l i s. Ulu Tanrı insanları sevgi üçün yaratmışdır. Vəqta ki, Adəm evladı doğru yoldan sapar, onlara umulmaz bir bəla müsəllət olur.

A r i f. (yana). Sonra!?

İ b l i s. Vəqta ki, İspaniya xalqı kilisələrə və din rəhbərlərinə xor baqdılar, göylər səltənəti onları cəzasız bıraqladı. Mən əminəm ki, dinsizlər yer yüzündən qaldırılmadıqca sülh arzusu yersizdir.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. (*yerindən*). Doğrudur.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Əvət, doğrudur.

A r i f. (*İblisə*). Əcəba bu yüksək ilhamları sana hanki “dahi” verdi?

İ b l i s. Təbii, papa həzrətləri!.. O bəni buraya qarışdırmaq üçün deyil, barışdırmaq üçün göndərmiş. Hər kəs bilir ki, papa yer yüzündə ən şanlı və müqəddəs bir rəhbərdir.

A r i f. Əvət, öylə müqəddəs rəhbər ki, bir yanında qanlı Musso-lini, bir yanında cihangir kral!.. Sən də onların püskürtdüyü yangınlara neft sərpen müqəddəs bir dəllal!..

İ b l i s. Hiç zərər yoq. Mən bu təhqirlərə dayanıram. Sağ yanağı-ma sillə vursalar, solunu çevirməyə hazırım.

S ə d r. Vaqt azdır, məsələyə keçəlim.

İ b l i s. Biz əgər ümumi və daimi sülh istəyirsək, yalnız iki yol var: əvvəla hiç bir yerdə inqilabi hərəkata yol verməmək, ikinci müharibə qızıxdıranlar ilə yumşaq rəftar etmək...

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*qızğın*). Xayır, bizə əl uzadanların dişləri qırılacaqdır.

S ə d r (*zilə basaraq*). Rica olunur, nətiqi kəsməyəsiniz! (*İblisə*) Cənab, bitirin!

İ b l i s. Daha nə söyləyim? Anlayanlar üçün bu qadar kafidir. (*Mə'yus adımlarla yerinə keçər*)

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Ah, onu incitdilər.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Bu mədəniyyətsizlikdir.

S ə d r (*zilə basaraq*). İndi söz Almaniya nümayəndəsinindir.

Nümayəndə xitabət yerinə keçər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*yanında oturan İblisə*). Bu nə? Sən dəmi sülh istəyənlər sırasına keçdin? Sən dəmi hissiyyata qapıldın?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Öküz! Sən o incəliyi anlamazsın.

İ b l i s. Əvət, öylə tərs adamlar var ki, sülhə çağırısan hər b istər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Bağışla, imdi anladım.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Göz dəyməsin, baş var ha!..

İ b l i s. Susunuz!

B i r i n c i a l m a n (*məğrur və sərt bir ahəng ilə*). Həzərat! Hər kəs kibi Almaniya xalqının da sülhə böyük ehtiyacı var. Lakin bizim ölkədə yaşayış getdikcə ağırlaşır. Bu acı həqiqəti bilməyən yoqdur. Burada sevgidən, mərhəmətdən bəhs etdilər. Bu bir xəstəlikdir. Həqiqi sülhü əldə etmək üçün hər kəsin haqqı tə'min olunmalıdır. Bizə hüquq və topraq verilmədikcə, barışıqdan söz açmaq yersizdir.

B i r i n c i i t a l y a n. Doğrudur, doğrudur.

İ k i n c i i t a l y a n (*işçi*). Hiç də öylə deyil.

B i r i n c i y a p o n. Natiq yanılmayır. Hər ölkənin ehtiyacı ödənilməlidir.

İ k i n c i y a p o n (*işçi*). Fəqət başqasına təcavüz edilməməli!

S ə d r (*zilə basaraq*). Yerinizdən söyləməyin.

B i r i n c i a l m a n. Biz tə'min olunmadıqca, Avropa divlətləri sülh və əmniyyət görəməyəcək. Kommünizm qorqusu, inqilab hərəkəti hər ölkəyi titrədəcək, hər kəsi düşündürəcəkdir.

İ k i n c i a l m a n (*işçi... yerindən*). Xayır, səni qorqudan bu üzüntülər, alman əməkçilərini qorqutmayır. Onların kimi işsizlikdən bunalmış, kimi zəncirlər altında inləyir.

B i r i n c i a l m a n. Boşboğazlıq yetər. Almanlıq şərəfini itirənlərlə mənim işim yoqdur.

İ k i n c i a l m a n. Mən də hitlerçilər izilə sürünməkdə hiç bir şərəf görməyirəm.

B i r i n c i a l m a n. Bu cəsəət sənə ucuz oturmaz.

İ k i n c i a l m a n (*ortaya fırlar, yumruğunu sıqaraq*). Biz kimsədən qorqmayırıq.

S ə d r (*zilə basaraq*). Həzərat! Harada olduğunuzu düşünməlisiniz.

B i r i n c i a l m a n. Mən düşünürəm. Yalnız ipsizlər, sayğısızlar düşünə bilməyir.

İ k i n c i a l m a n. Sayğısız olsam da cəllad deyilim.

S ə d r (*zilə basaraq*). Mən kimsəyə söz verməyirəm. İntizamı pozanlar məclisdən çıxarılacaqdır.

B i r i n c i a l m a n. Onsuz da mən çıxmaq istəyirəm. Burada durmaq qan qaraltmaqdan başqa bir şeyə yaramaz.

B i r i n c i i t a l y a n (*yerindən qalqar*). Əvət, sıra-sayğısı olmayan məclisdə oturulmaz.

B i r i n c i y a p o n (*qalqar*). Haydı, mən də sizinlə bərabər.

Hər üçü kinli baqışlarla çıxıb gedər.

S ə d r. Cənablar! İclası bitirmədən əvvəl sizə bildirməliyim ki, bu yersiz çıxışlar təəssüfə layiqdir.

A r i f. Onlar buraya sülh için deyil, çəkişmək için gəlmişlər.

F r a n s ı z s o s y a l ı s t. Bu çəkişmələrin önü alınmazsa, bütün ölkələr üzərində qara bulutlar oynasa, milyonlarca insanlar qan və ölüm tufanında qol-qanat çalacaqdır.

S i m a (*qalqaraq*). Vəhşi heyvanlar belə sevgi və mərhəmətdən anarkən, niçin insanlar bu qədər alçalır?

İ b l i s. Çünki vəhşilərdən də vəhşidirlər. Həqiqi insan hər fənalığı əfv etməlidir.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*kinayəli və qızgın*). Əvət, əgər hər kəs insanlıq şərafətini anlasaydı! Anlaya bilsəydi!? Halbuki, faşizm cəlladları insan kəməkləri üzərində özlərinə heykəl yaddırmaq istəyirlər. Əcəba, quduz bir canavar, şahə qalqmış bir ilan əfv layiqmi?.. Xayır, əsla!.. Nə olursa-olsun o canavarların dişləri qırılmalı, o ilanların başları qoparılmalıdır.

P ə r d ə

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

İsveçrədə parlaq və möhtəşəm bir salon... Səhnədə üstü içki və məzələrlə dolu üç masa görünür. İçəridə daha geniş salon, masalar və dans yerləri var. Sol masada Ariflə Rə'nə... Sağda alman, italyan və yapon nümayəndələri... Ortada ingiliz lordu yalnız oturmuşdur.

A r i f. Nə məraqlı bir səyahət! Gör təsadüf bizi haralara gətirib çıqardı. Bir yandan İspaniya faciələrini seyr etdik, bir yandan sülh qurultayını dinlədik. İmdi İsveçrənin parlaq salonlarındaıyıq. (*İçəriyi göstərir*) Baqsana, onların çoqu cəmiyyəti-əqvam ə'zalarıdır.

R ə ' n ə. Təəssüf ki, bu adamlar sülh için az iş görmüşlər.

A r i f. Məncə bu cəmiyyətə diplomatlar birjası demək daha doğrudur. (*Qapıya baqaraq*) İştə Sovet və fransız nümayəndələri!.. (*Galənlərə yer göstərir*) Buyurun, bərabər oturalım.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Rahatsız olmayın.

A r i f. Rica edirəm.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. Çoq gözəl. (*Əl verib oturlurlar*)

İ b l i s (*gəlir, ingiliz lorduna yaqlaşır*). Müsaidə buyurulurmu?

L o r d. Sizinlə görüşmək böyük səadətdir.

İ b l i s. Düşüncəlisiniz, gözlərinizdən intizarlıya bənzəyirsiniz.

L o r d. Gözəl Simayı bəkləyirəm.

İ b l i s. Möhtərəm lord! Siz dəmi ona vuruldunuz?

L o r d. Təbii deyilmi a?

İ b l i s (*kinayəli gülüşlə*). Əvət, anlayıram.

L o r d. Söylə baqalım, siyasət aləmində nələr var?

İ b l i s. Dünya getdikcə qarışmaq üzrədir. Hər halda ayıq davranmalısınız.

L o r d. Məraq etmə, ingilizlər hiç bir zaman siyasi müvazinəyi gözdən qaçırmaz.

İ b l i s. İnanıram cənab lord! Sizdəki zəka bəllidir.

L o r d (*soğuq gülüşlə*). Biz gərək sülh, gərək hər b zamanlarında fürsətdən istifadə edilməsini gözəl bilirik. (*Qədəhləri konyakla doldurur*) Şərəfinizə!

İ b l i s. Təşəkkür. (*İçərlər*)

S i m a T u n c ə r l ə b ər a b ər g ə l i r

L o r d. İştə gözəl Sima! Onun hər duruşu, hər baqışı, hər süzülüşü, hər qıvrılışı gönlümdə dərin izlər bıraqr. Lakin, bu Tuncər dedikləri əsla məni açmayır.

İ b l i s. Əvət, o sanki inqilab mə'nasını təcəssüm etdirən bir heykəldir.

L o r d (*Simaya qarşı əyilərək yer göstərir*). Buyursunlar.

S i m a. Xayır, biz ayrı oturmaq istərik.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*yaqlaşır*). Bizimlə oturun.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. Lütfən...

A r i f. Rica edirik.

S i m a. Çoq gözəl. (*Əl verib oturlar*)

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. İsveçrə mühiti sizdə nə kibi tə'sirat biraqdı?

S i m a. Burada az-çoq gönlüm açılmağa başladı. Bu ölkənin gözəlliyi və sülhpərvərliyi məraqsız deyildir.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. O halda bizim Sovet mühitini daha çoq seversiniz, çünki orada sizi sevənlər çoqdur.

S i m a. Təşəkkür edirəm.

A r i f (*xüsusi*). Sən bir günəşsin ki, səmimi könüllər ancaq sənin kölgəndə ısına bilir.

S i m a. Çoq lütfkarsınız.

A r i f. Daha doğrusu pərəstişkarım.

R ə' n a (*yana*). Oh, mənə qarşı nə sayğısızlıq!.. Yaralı gönlümü yenidən qanatmaq istəyir. (*Qalqır, yanındakılara*) Bağışlayın, sizdən ayrılmalıyım.

S i m a. Nə oldu? Kefsizmisin?

R ə' n a. İstirahətə ehtiyacım var.

A r i f. Yalnız gedə bilirmisin?

R ə' n a (*soyuq*). Əvət.

T u n c ə r. Müsəidənizlə mən də bərabər gəlirim.

R ə' n a. Zəhmət etməyiniz.

T u n c ə r. Hiç bir zəhməti yoq. (*Gedərlər*).

Muzika... Salonun hər tərəfindən erkəklər, qadınlar rəqs etməyə başlar.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i (*Simayı rəqsə də'vət edər*). Rica edirəm.

S i m a. Bağışlayın!

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i (*yaqlaşır*). Lütfən!

S i m a. Xayır, oynayamam.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i (*əyilərək*). Təbii məni rədd etməz-siniz.

S i m a. Çoq yorğunum.

Hər üçü iç salona keçib başqa xanımlarla rəqs edərlər.

L o r d (*İblisə*). Məğrur qız, hər üçünü rədd etdi.

İ b l i s. Zənnimcə sizi rədd etməz.

L o r d. Kim bilir!?! (*Doldurduğu qədəhi qaldırır*) Yaşasın gözəllik və sülh pərisi!

İ b l i s. Xayır, hər b ilahının şərəfinə içəlim.

L o r d. E'tiraz yoq.

İçərlər. Getdikcə muzikanın səsi alçalır, qaranlıqlar içində rəngarəng qıvılcımlar uçuşmağa başlar.

İ b l i s (*yerindən qalqaraq yüzünə düşən qızıl alav parıltısı altında, coşğun və sərxoşca ahəng ilə*).

Alqış sevda gecələrini oqşayan qaranlıqlara!
Alqış qaranlıqlar içində süzülən sevimli işıqlara!
Alqış ipəklər içində qıvrılan qanatsız quşlara!
Alqış oynaq və incə ayaqlardakı nazlı uçuşlara!
Alqış vurğun gönülləri avlayan süzgün elmaslara!
Alqış qönçə dodaqlardakı meyxos ehtiraslara!
Alqış sevinc dalğalarında qopan gizli tufanlara!
Alqış tatlı busələrdə çırpınan dəli həycanlara!
Alqış odlü küməslərə sığınan bayğın tavuslara!
Alqış incə bellərə sarılan çılğın kabuslara!
Alqış yer yüzünü sarsıdan qorqunc ilhamlara!
Alqış ölüm və cəhənnəm püskürən kinli intiqamlara!

Rəqs bitər, alman, italyan və yapon diplomatları son sözləri dinlər. İblisə qarşılıq söyləyərək ayrı-ayrı qucaqlaşib öpüşürlər.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun dəmir və qan şüarilə köpürən al qanlara! Eşq olsun zəfər və qalibiyyət için patlayan vulkanlara!

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun sana!.. Səndəki qüdrət və bəlağətə!

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun bizə qarşı bəslədiyiniz sədaqətə!

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*nifrətlə qarışıq kinayəli ahəng ilə yanındakılara*).

Eşq olsun intiqam və ölüm sərxoşlarına!
Eşq olsun dəhşət və kin bayquşlarına!

A r i f. Eşq olsun fəlakətlərdən səadət umanlara!

Eşq olsun məzlum qanilə bəslənən kor vicdanlara!

S i m a (*sarsılmış bir halda qalqaraq*). Ah, bu acı kinayələr gön-lümdə zəhərli izlər bıraqdı. Savaş meydanlarında gördüyüm vəhşətlər gözlərimdə canlandı. Bu şən və parlaq salon məni bir zindan kibi, bir məzar kibi sıqmağa başladı. (*İblis ilə diplomatları göstərir*) Hələ onlar!.. Onların dikənlə sözləri, atəşli qırbaclar kibi beynimi yaqdı.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Rica edirəm, öylə həzyanlara qulaq verməyin.

S i m a. Xayır, getməliyim. Mən o çirkin hərəkətləri soyuq qanla tamaşa edəməm.

A r i f. Yerimizi dəyişdirəlim.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. İçəriyə keçəlim.

S i m a. Rahatsız olmayın, bir az təkbaşına hava almaq istəyirəm.
(Əl verir)

A r i f. Yalnızımı?

S i m a. Tuncər gəldi, bərabər çıxarıq.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Çoq təəssüflü.. Bu hiç yaqşı olmadı.

S i m a. Zərər yoq, sonra görüşərik. (Çıqarlar)

L o r d (heyvətli baqışla Simayı arqadan süzərək). Aman nə qadar cazibəli, nə qadar şairanə!..

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i (lordun yanına keçərək). Əvət, o bir cənnət quşudur.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Mən onu bir qartal kibi pəncəmdə xırpalamaq istərdim.

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. Xayır, o eşsiz gövərçin mənim könlümdə yuva yapmalıdır.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Məncə ən parlaq gözəllər də yalnız qüvvətə qarşı əyilirlər.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. Sima o qadar yüksək ki, hiç bir qüvvətə qarşı əyilməz.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i (yumruğunu şiddətlə masaya vurub bağırır). Xayır, əyilər, əyilməzsə məcbur edərik.

L o r d. Cənab! Bir az centlmen olmalı!.. Bu hərəkət yüksək cəmiyyətlərə yaraşmaz.

İ b l i s. Əvət, qüvvət və qalibiyyətdən bəhs edənlər hünərlərini salonlarda deyil, müharibə meydanlarında göstərməlidir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Biz gücsüz və aciz deyilik.

İ b l i s. Əfsus ki, bir əngəliniz var, o da ölkə daxilindəki işçi və əməkçilərinizdir. Onları qandırıp aldatmadıqca müvəffəqiyyət çətindir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. O xüsusda sənin yardımına böyük ehtiyac var.

İ b l i s. Xayır, o işlərdə cənab Trotski məndən daha mahirdir. Əməkçilər və işçilər arasında olmasa da, kapitalistlər və imperialistlər yanında az-çoq nüfuzu var.

L o r d. Gözəl tanıyırsı, iste'dadsız adam deyil.

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. O bizim əziz və dəyərlı dostumuzdur.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Həm də bir çox düşüncələri bizim siyasətə uygundur.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. O, qoca və təcrübəli bir sosialistdir.

A r i f. Fəqət ordusuz bir komandan!.. Gəmisiz bir kapitan!..

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*Arıflə bərabər getməyə hazırlanaraq, kinli və qızğın*). Xayı, xayı... O, sosializm üfqlərini ləkələyən qara bulutdan başqa bir şey deyil. O, məsləkini şöhrətə satan bir dəllal, əmək dünyasını aldatan nankör bir zavallıdır. O, faşizm qapılarında sürünən yaltaq bir casus, cihan proletarlarına yeni zəncir hazırlayan şərəfsiz bir məxludur.

Pərdə

BEŞİNCİ PƏRDƏ

İsveçrədə yüksək və möhtəşəm üslub ilə süslənmiş böyük bir oda... Qarşıda ipəkli pərdə arqasında yataq odası bulunur. Sıma ən zərif bir qıyafətdə olaraq masa yanında, əli alınında düşüncəyə dalmış. Gecə...

X i d m ə t ç i q ı z (*əлиндə bir gül dəməti girər*). Müsəidənizlə Arif sizi görmək istəyir.

S i m a. Gəlsin.

X i d m ə t ç i q ı z (*qapıya*). Buyurun.

A r i f (*girər, əl verir*). Aqşamınız xeyir.

S i m a. Xeyrə qarşı.

A r i f. O nə?.. Gözlərinizdə həyəcanlı izlər var.

S i m a. Onlar məni rahat bıraqlamayrlar. (*Sinirli*) Ah, onlar. Onlar...

A r i f. Lütfən söylərmisiniz? Kimdir onlar?

S i m a. Keçən aqşamki həriflər!.. Alman, yapon və italyan diplomatları!

A r i f. Burayamı gəlmişlərdi?

S i m a. Əvət, öncə müsəidə istədilər, qəbul etmədim, həyasızcasına içəri soqludular, yüz vermədim, sevgidən söz açdılar, yüzümü

çevirdim. Qorqutmaq istədilər, aldırmadım. Nəhayət qızğın və kinli adımlarla çəkilib getdilər.

A r i f. Nə ədəbsizlik, nə tərbiyəsizlik!..

X i d m ə t ç i q ı z (*bir kart-vizitlə gəlir*).

S i m a (*baqar*). İngiliz lordu! (*Qıza*) Söylə rahatsızdır. (*Qız çıxar, Arifə*) Mən o soyuq və məğrur hərifin ikiyüzlü siyasətində, ikimə'nalı sözlərində hiç bir səmimiyyət görmədim, o daima ciblərini sülh eşqinə üstün tutmaq istər.

A r i f. Əvət, haqsız deyilsiniz. (*Bu sırada qapı barmaq ucilə vurulur*)

S i m a. Gəliniz.

T u n c ə r (*girər*). Müsəidənizlə, bizim əməkdaşlar sizi görmək istəyir.

S i m a. Gəlsinlər.

T u n c ə r (*qarıya*). Haydı, yoldaşlar!

Təyyarəçi, topçu, tankçı, bəhriyyəli, əskər, başıbozuq hər rütbəyə, hər vəzifəyə, hər milliyətə mənsub çeşit qiyafətli işçilər və əməkçilər içəri girər.

S i m a. Əhvalınız?

Ə m ə k ç i l ə r d ə n b i r q i s m i. Təşəkkür!

T u n c ə r. Bunlar inqilab yavruları, əmək qəhrəmanlarıdır. Hamısı bir nəfər kimi sizə hörmət bəslər.

S i m a. Var olun, mənim gönlüm daima sizinlədir.

T u n c ə r. Sülh uğrunda candan-başdan keçməyə hazırız. Bizi sıqmaq istəyənlər bulunursa dəmir pəncəmizdə ilan kibi qıvrılacaq, məhv olacaqdır.

H a m ı s ı (*yumruqlarını sıqaraq*). Əvət, məhv olacaqlar!

T u n c ə r. Yetər, biz bu gündən sonra kölə olmayacağıq, hiç kimsəyə əyilməyəcəyik.

H a m ı s ı. Xayı, əyilməyəcəyik.

S i m a. Təbii, dəmir biləklərə, bükülməz qollara zəncir yaraşmaz. Bütün bəşəriyyətin səadət və qurtuluşu ancaq nasırlı əllərdə, ancaq dünya əməkçilərinin birləşməsindədir.

T u n c ə r. Yaşasın birlik, məhv olsun xainlər!

H a m ı s ı. Məhv olsun!

T u n c ə r (*yoldaşlarına*). Gedəlim.

S i m a. Haraya?

T u n c ə r. Aşağıda mənim odamda müşavirəmiz var.

S i m a. Nə müşavirə?

T u n c ə r. Faşizm Almaniyasılə Yaponiya imperatorluğu, Sovetlər İttifaqına qarşı yeni hərbi müahidəsi bağlamış, hər iki tərəfdən inqilab yurdunun coşğun alavlarını söndürmək istəyirlər.

S i m a. Ah demək daha qorqunc yangınlar, daha qanlı səhnələr hazırlanır, öyləmi?

T u n c ə r. Zərər yox, onlar bizə taqmaq istədiyi zəncirləri er-gec öz qollarında görəcəklər. (*Yoldaşlarına*) Gedəlim.

S i m a. Gediniz, sizə uğurlu günlər dilərim. (*Onlar çəkildikdən sonra, Arifə*) Lütfən mənə yardım et.

A r i f. Aman nə oldu? (*Tələş ilə qolundan tutar*)

S i m a. Bu acı xəbər sanki qəlbimin tellərini qırdı, yenə gözlərimi qan və ölüm dalğaları sarmağa başladı. (*Məndil ilə gözlərini silər*)

A r i f. O nə, ağlayırmısın?

S i m a. Xayı, bir az mütəəssir oldum. (*Başını Arifin köksünə dayar*)

A r i f. Aman, sinirlərin nə qədər zəif!.. Səndə çocuqca bir həssaslıq var.

R ə ' n a (*qapı arasında görünür. Arifin sözlərini dinlər. Yana*). Səndə də umulmaz bir sapqınlıq var.

A r i f (*Rə'nayı görür*). Niçin gəldin? Sən buraya niçin gəldin?

R ə ' n a. Sənin eşqini, xəyanətini alqışlamaq için.

A r i f. Bir az özünə gəl! Sən həqiqəti görməkdən acizsin, qısqancılıq səni kor etmişdir.

R ə ' n a. Bil'əks, ehtiras dumanı sənin gözlərinə pərdə çəkmişdir. Ona vurulduğun gündən bəri mənə gün verməyirsən.

S i m a. Xayı, Rə'na, Arif sənindir. Daima sənin olacaqdır.

R ə ' n a. İstəməm, uf istəməm. Hiç bir nəvaziş istəməm. (*Çıqıb gedər*)

S i m a. Arif! Sən də get, onu yalnız bıraqla!

A r i f. Çoq gözəl, gedərəm, lakin harada olsam gönlüm səni özləyəcəkdir. (*Onun əlini öpər, həsrətli baqışla*) Əlvida!..

S i m a. Gülə-gülə... Sizə sevincli gönüllər dilərəm. (*Arif çıxar. İşıq azalır*)

İ b l i s (*alavlı qişafətilə pərdə arqasından çıxar*). Müsaidə varmı?

S i m a (*diksinərək*). Ah, sən buraya haradan girdin?

İ b l i s. Hər yerdən. Hiç bir qapı və divar mənim qarşımda əngəl olamaz. Mən bir anda Çin səddindən Eyfel bürcünə uçaram. Gözlərini yumub-açınca, Himalaya dağlarını aşaraq Mühit dənizlərini keçərəm. Mən əngin fəzalara dalıb, bir nəfəsdə günəşləri, kəhkəşanları dolaşaram.

S i m a. Sən əfsanələrdənmi doğdun? Yoqsa hər gün bir rola girən artistmisin?

İ b l i s. Əvət, öylə bir artistim ki, hər rolda dahiyənə məhəretlə şöhrət buldum. Hər səhnədə daima qalib və müvəffəq oldum. Hər işvəkar mənim alavlı pəncəmdə qıvrıldı. Bütün gözəllər mənim qucağıma atıldı. Lakin sənin gönlün, sənin sevgin hər gün mənə, mənim möhtəris duyğularıma üzüntü verməkdədir. Səni qollarım arasında görmədikcə səadətin varlığına inanamayacam.

S i m a. Sənin gözlərində xəyanət qıvılcımları parlayır. Əllərində qan ləkəsi var. Çəkil buradan, məni yalnız bıraq.

İ b l i s. Nə fərqi var? Mən çəkilsəm başqası gələcək. Hiç bir gönül sənə pərəstişkar olmaya bilməz.

S i m a. Mən sənə nifrət edirəm.

İ b l i s. Nifrətlə məhəbbət bir-birinin əksi olsa da, ifadə etdikləri mə'na birdir.

S i m a. Sən hər gün rəngini dəyişdirən canbaz bir feyləsofsun.

İ b l i s (*gülərək*). O hansı fəlsəfədir ki, daimi və sabit olsun? Dünyada hər şey dönüb dolaşır, biz də bərabər. Bütün həyat aqıb dəyişir, biz də içində.

S i m a. Sən şər elçisi, fəlakət bayquşusun!

İ b l i s. Unutma ki, hər şərri bir xeyir izlər. Hər səadət bir fəlakətlə qiymətlənir. Təzad həyatın ahəngidir. Bizə gülümsəyən hər bahar dəhşətli bir qışdan doğar. Qaranlıq gecələr olmasaydı, gözləri oqşayan yıldızlar bunca sevilməzdi. Şübhə yoq ki, sən də o parlaq yıldızların ən sevimlisi, ən gözəlisin.

S i m a. Yetər! Bu sözləri şairlər o qadar çeynəmiş ki, artıq qulaqları tırmalayır, eşidənlərə usanc verir.

İ b l i s. Əvət, hiç yanılmayırsan, munis və səmimi hərəkətlər şairənə sözlərdən daha dəyərlidir. (*Qollarını açaraq yaqlaşır*) Gəl, yaqın gəl, bir kərə də olsa...

S i m a (*onun sözünü yarıda kəsərək*). Yaqlaşma! Sənə baqdıqca qəlbimə atəşli dikənlər sancılır.

İ b l i s. Atəşsiz yaşayış olmaz. Mən öz atəşimlə səni aşılamaq istəyirəm.

S i m a. Uf, yürəyim patlayacaq, haydı, çıq buradan! Çıq, gözüm görməsin.

İ b l i s. Tələş etmə! Mən çıqsam da başqası girər. Günəş batdığı yerdə yalnız qaranlıqlar çökər. (*Masa arqasında durduğu halda yavaş-yavaş enərək görünməz olur*)

S i m a (*şaşqın*). Nə dəhşətli mənzərə!.. Mən rö'yamı görürəm?

Bu sırada başdan-ayağa qara örtünmüş, əlləri silahlı dörd adam girər.

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Gəliniz, o burada.

S i m a. Ah, siz kimsiniz? Nə istəyirsiniz?

İ k i n c i q a r a g e y i m l i. Sənin ölümünü! (*Əllərində revolver nişan alırlar*)

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i. Durun, o mənim əlimdə həlak olacaq.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i. Xayır, o bizimlə bərabər gedəcək.

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Haydı, fürsəti qaçırmayalım. (*Hücuma hazırlanır*)

S i m a. Toqunmayın, mənə toqunmayın!

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Bağırma, sus!

İ k i n c i q a r a g e y i m l i. Sənin hər parçan bir əldə olacaq.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i. İncitməyin, o təslim olacaq.

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i. Mərhəmət zəiflikdir.

X i d m ə t ç i q ı z (*qapı arasından baqar, tələş ilə*). Ah, dəhşət!.. (*Geri dönər*)

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i (*əlindəki iri bıçağı Simanın köksünə saplamaq istər*). Onu mən susdurmaliyim.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i (*mane olurkən*). Toqunmayın, yazıqdır.

Gözilə “Vur” işarəti verir, hər yandan hücum edərlər.

S i m a. Alçaqlar, vicdansızlar!..

Birinci qara geyimli (*revolverlə qorqudur*). Kəs səsini!
(*Deyə yaqalayıb boğmaq istərlər*)

S i m a (*acı fəryad ilə*). Ah, can qurtaran yoqmu?

T u n c ə r (*yoldaşlarilə bərabər içəri soqularaq*). Oh, qatillər!
Uğursuzlar!.. Durun, kimsə yerindən tərpenməsin!.. Hiç birinizə qur-
tuluş yoqdur. (*Simayı əllərindən alaraq*) Sima! Sevimli dilək pərisi!..
(*Yoldaşlarına*) Açın bunların kirli maskalarını! (*Birər-birər açarlar*.
Tuncər kinayəli səslə) Əvət bəlli, bu italyan dostumuz!.. Bu da yopon
nümayəndəsi!.. Bu da əli bıçaqlı alman!.. Bu da... sülhü sevən ingiliz
lordu!.. (*Onları üstədən-aşağı süzərək*) Nə şərəfsizlik! Hiç utanma-
dınızmi? İnsan böylə mə'sum qıza qıyarmı? Sizde nə mərhəmət var,
nə də vicdan. (*Yanıdakılara*) Haydı! Bağlayın qollarını! (*Bağlarlar*)

Bu halda Sovet nümayəndəsi qapı arasında görünür. Kimsə onun gəldiyini sezməz.

L o r d. Bağlayın, məndə bir suç yoq. (*Yoldaşlarını göstərir*) Bun-
ların tə'sirinə qapıldım.

T u n c ə r. Onu sonra mühakimə edərik.

L o r d. Simaya sorunuz, mən onu qorumaq istədim, qurtarmaq
istədim.

T u n c ə r. Sonra baqarıq, eşitmədinmi?

L o r d. Öylə isə protesto edirəm.

T u n c ə r. İmdi protestoya baqan yoqdur.

S i m a (*tələş ilə*). Tuncər! Bunlara nə cəza veriləcək? Ölümmü?

T u n c ə r. Ölümdən daha ağır, daha dəhşətli bir cəza varmı?

S i m a. Saqın, hiç birinə toqunulmasın. Mən yalnız o könüllərə
vurğunum ki, qan izini yer yüzündən silsin, silə bilsin. Açın qollarını,
hamısını azad biraqın.

T u n c ə r. Əsla mümkün deyil. Biz bunlara öz əllərimizlə cəza
verməliyik.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*iləri gəlir*). Xayır, siz deyil, onlar...
Bəli onlar... Hər ölkənin əzənləri və əzilənləri var. Bizim intiqam tək-
tək insanların deyil, milyonların intiqamıdır. (*İtalyan diplomatının*
qolundan tutaraq italyan qıyafətli bir işçi ilə bir təyyarəçiyə verir)
Alınız, bu siz italyanların!.. (*Alman diplomatını alman tipli bir əskərlə,*
bir topçuya verir) Bu da siz almanların!.. (*Yapon diplomatını yapon*

qılıqlı bir işçi ilə bir balıqçıya verir) Bu da siz yaponların!.. (*Lordu da ingiliz matroslarına verir*) Bu da siz ingilizlərin!.. (*Tuncərlə yoldaşlarına*) İştə bunlara, bu qara yüzlü kabuslara biz deyil, ancaq öz vətəndaşları, öz əməkçiləri cəza verməlidir. Bütün dünya bilir ki, biz hər şeydən əvvəl sülh tərəfdarıyıq. Lakin bu maskalı xainlərlə əlbir olan faşizm generalları yeni bir yanğın, yeni bir müharibə hazırlarsa, əmək qəhrəmanlarımız bu həyasızlığa qarşı seyirci qalmayacaq. Yıldırım sür'ətilə mübarizə meydanına atılacaqdır. Həm də döyüş səhnəsi inqilab yurdunda deyil, faşizm ölkələrində olacaqdır. (*Tuncərlə yoldaşlarına*) Əvət, sizlər!.. Sizinkilərlə bərabər bütün cihan əməkçiləri əmin olmalıdır ki, sülh düşmənlərinin bulanıq, qanlı dalğaları bizim hüddun pulat divarlarına çırpılıb qırılacaq, azğın orduları da er-gec sərab olmuş ümidlər kibi sarsılıb məhv olacaqdır.

Pərdə

SON

Megalden

URMİYƏDƏN MƏKTUB

Aparır külək hər gün gülüstandan bir gülü,
Ürəyi dağlı, məhzun edir yazıq bülbülü.

Rusiya dövlətində Qafqaz şö'bəsində mütəməddini-möhtərəm və əşxasi-sahibi-qələmdən məhsul olan maarifpərvər və sədaqətgüster vücudların birisini də cənab mərhum və məğfur məşhədi Təqi Sidqi Ordubadidi ki, filləqiqətə o gunə ərbabi-kəmal və əshabi-məqal şəxs-lərə Qafqaz toprağı bu az zamanda çətin pərvəriş vermiş olur, belə ki, ələl-iqtisal müşarünilehyin pişrəft və rəvnəqi-mədəniyyədə sə'y və ehtimamı kamil dərəcədə olub tə'lim və tərbiyə ilə əbnayi-vətənin yüzlərinə beş-altı sənə zərfində mə'rifət qapılarını açıb təhsili-maarifə nə dərəcədə tərğib və təşviq qıldı, amma o vücudi-ali və məs'udun şəvval ayının gürrəsində dünyayi-fanidən ələmi-cavidani tərəfinə rehlət buyurmağı filvaqə ərbabi-təməddün və əshabi-maarifdən ötrü mayeyi-hüzn və məlal oldu. Xəllaqi-mütəal o mərhumun qəmi-firqətində rüfəqa və aşinalarına səbri-cəmil əta buyursun; həqiqətə o cənabın vəfati-möhnət-ayətə məsmu' olduqca nari-məhəbbət şö'ləvər olub bu neçə kəlmə əbyatın yazılmasına səbəb oldu:

Dünyadan köçüb getdi hörmətli böyük Sidqi!
Mın təəssüf ki, bizdən belə şəxsiyyət getdi!
Dağladı ürəkləri o, öz fərağı ilə,
Könlümüz munisindən bizləri məhrum etdi.
Səməndər kimi qeyrət oduna düşüb yandı,
Rus dövlətində o, belə nöqtəyə çatdı.
Yazaraq nəşr etdiyi maarif yayımılə
Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.
Xalq inkişafı üçün çox çalışdı, can atdı,
Heç ağla sığmaz ki, o, bunca imkan yaratdı.
Gözəl nəğmələr qoşan bülbül artıq oldu lal,
Həyatdan məhrum olub, Fəna həbsində yatdı.
Onun vəfati ilə yenə cəhalət artdı,
Ucaldı şum nəğmələr, şənlik, sevinclər ötdü.

Həsərət ilə hamının ürəyi doldu qana,
Fəraqilə onların həyat ümidi itdi.
Tövhid gülüstanının gülçini olmuşdur o,
Müqəddəs yol yolçusu olub, o yola getdi¹.

(*“Şərqi-Rus” qəzeti, 23.01.1904,*
M.T.Sidqinin vəfatı münasibətilə)

URMIYƏDƏN

O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə “fanatik”dir,
Demə insan o nadanə ki, bir heyvani-natiqidir.
Rəsuli-Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib Xaliq
Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqidir.
Nə şər’ə aşına, nə ürfə danadır o nabina,
Ona bir yaxşı palanilə bir əfsar layiqdir.
Təkəllumdən səva bielm insanın nə tərcihi
Ki, hər halətdə heyvanilə hər halı müvafiqdir.

Kürreyi-ərzdə bəni növi-bəşərin nisbəti heyvanata nə dərəcədə olursa, əhli-elmin şərəfəti əvamünnasə dəxi o mənzilədə məhsub olur; necə Qur’ani-mübində Xudavəndi-cahanafərin buyurur: “Avamlar heyvana oqşar, bəlkə ondan da azğın olar”. Bəlkə elmsiz kimsələrin heyvanatdan dəxi əskik və gümrah olmağına işarə olunur; pəs bu surətdə elmi-şərif təvəssütilə insan yer yüzündə cəmi’i-şərəfət və səadətə malik olub sair bielm qardaşlarından imtiyaz tapır.

Elmdir ki, ətfali-xürdsali növnihal vəz’ilə gülşəni-kamalda cüybari-zülali-maarif vasitəsilə sirab etdirib, abü həvəyi-insaniyyətlə nəşvünü-ma verib, günəgun ülum və fünun əsmarilə cilvələndirib, sayədar və pürbar ağaclar kibi dərəcəyi-fəzl və kəmalata yetirir. Elmdir ki, insanı zülməti-cəhalətdən kənar edib ənvari-hidayətlə qəlbini rövşən qılıb ixtiraati-cədidə və tərəqqiyyati-mütəəddidə sahibi edir. Məzmunu – “Beşikdən qəbrədək elm tələb edin!”, bu barədə bir dəlili kafidir; əgərçi bu tə’kidat biz müsəlman qardaşlara yetişi, amma diqqət nəzə-rilə mülahizə buyurulanda bu hədisi-şərifə məhz miləli-xaricə və düvəli-mütəməddinə amil olub günbəgün sə’y və ehtimam edib

¹ Məqalədəki şeir parçalarının əsli farscadır.

mütəəddid ülm və fünün təhsilinə rövneq verib hər dəqiqə cəmi tərəqqiyyat və kəmalatə malik olmağa çalışıb bir an gəflətdə bulunmayırlar. Belə uzaq şəhərlərdən iki-üç aylıq məsafəni teyy edib, qürbət ixtiyar qılıb təhsili-elm etmək həvasilə uçub “Elm Çində də olsa, tapıb öyrənin!” məzmunu – dürər məşhununə rövneqəfza olub leylü və nahar səməndərvar nari-qeyrət və mədəniyyətdə yanmaqdadırlar. Əvvəla bu müəyyən və müsəlləm ki, həzrəti-Rəsuli-Əkrəm zamanında Mədinə ilə biladi Çin arasını üç-dörd ay zərfində teyy etmək məhal və mümtəne’ bir əmr imiş (coğrafiya elminə rücu edilsə mə’lum olur), pəs bu kəlami-mübarəkdə olan israr və tə’kiddən məqsud filhəqiqə məhz tələbi-elmə təşviq və tərgib etməkdir. Və saniyə bu məzmunu-alidən hansı elmin təhsil olması, nə dildə və nə lisanla olmağına işarə olunub şərh və bəst verilməyib ki, aya bu elmi ingilis lisanında öyrənmək və ya Fransa dilində əxz etmək lazımdır və yaxud ərəb lisanından əlavə dildə olsa günah və qeyri-caizdir. Əstəğfürullah! Heç bu barədə, əlsineyi-mütəəddidə xüsusunda istisna olunub özgə bir irad varid olmayıbdır.

Pəs əsri-haliyyəməzdə olan müsəlman qardaşların gəflətindən və ülumi-mütənəvvi’ə füyuzatından bibəhrə olmaqlarından məqami-əfsusda bulunuram ki, nasıl bədbəxt və nadan olmuşuq! Belə ki, İranda gözəl şəhərlərdən məhsub olan və abü həva və seyrü səfadə sair biladdan imtiyaz tapan şəhərlərdən birisi də sükunət etdiyimiz “Urmiyə” şəhridir; bir tərəfdə imperator canibindən rus şkolası, bir səmtdə ingilis məktəbxanəsi, bir mövqedə Fransa məktəbi güşad olunub ki, hər birində mütəəddid dillərdən əlavə bir müsəlman müəllimi ərəb, fars və türk dillərinin tə’limindən öteri tə’yin olunub, hər üç məktəbdə məccanən tə’lim və tərbiyəyə talib və rağib olub tərəqqiyi-millət yolunda sə’y edir.

“Əcəb deyil ki, ovçu qaçar ovunun dalınca,
Məzəlidir ki, ov qaçar ovçunun dalınca”¹.

Necə ki, məsdəri-vilayətdən yetişibdir: “Mən əlləməni hərfən qədyəsyərəni əbdən”, yə’ni “hər kəs mənə bir hərf tə’lim etsə mənə özünə əbd etmiş kimidir!” Amma bu biçarə məktəbdarlar ahü dad çəkib bu cahil və bihimmət camaatla bu fərmayişin əksinə əməl edib deyirlər ki: hər kəs bizdən bir hərf öyrənsə həqiqət bizi özünə əbd

¹ Əsli farscadır.

edib və sərəfraz qılıbdır. Lakin bu tə'kidatla yenə əlacpəzir olmayır; məgər bir neçə nəfər xanzadə bu məktəblərdə təhsil edirlər ki, bir para dövləti işlərdən ötəri gələcəkdə lazım olmağını təsvir edib Parij, London və Peterburq yollarını teyy etmək zəhmətini nəzərə alıb burada təhsili-elmə məşğul olublar. Bir neçə nəfər xanzadəyi çıxandan sonra bəqiyyəsi tamam erməni, yəhudi və nəsara uşaqları ki, bunlar ülum və fününə, əlsineyi-gunaguna tərviç verib və kəmali-şövq və rəğbətlə rövnoqəfza olublar. Hətta fars və türk dillərini danışib yazmalarını müsəlman yoldaşlarından artıq dərəcəyi-təkəllümə yetiriblər. Və illa tüccar və sair əsnaf ətfalı bu xüsusda əlləddəvam kənarəculuq edib bu mətləbə əbədən iqdam qılmayıb və pak-pakizə olan ağızlarını, firəng və ingilis lisanında təkəllüm etməklə murdarlığa tənəzzül etməyə razı olmayırlar. Və ədəmi-tə'lim və tərbiyə cəhətilə nə məsaili-şər'iiyədən bir məsələ qanıb və nə əhkami-Qur'andan bir mətləb anlayıb və nə lazım olan fars və türk dilindən kəma hüvə həqqüh bəhrəyab olublar. Bu biçarə uşaqlara bu bərədə yenə məzəmmət yeri yoxdur, çünki bunların ataları hənuz 70 yaşında bisavad olmaq səbəbinə təkalifi-şər'iiyə ittiləində bilmərrə qasir olub, ancaq məs'əleyi-təharəti yüz məşəqqətlə öyrənib babi-nəcasətdə gərç olub məbhut və mütəhəyyir qalıblar.

Pəs bu hal üzrə ki, nə üsul və fūru'ə dana və nə əhkami-məsailə aşınadırlar, nə də zamana görə lazım olan elmi-sənəət, ziraət, ticarət, tibb, hikmət, həndəsə və hey'ətdən xəbər dardırlar. Heyhat, heyhat! “Çe nisbət xakra ba aləm-e pak”. Filhəqiqə müləhizə edəndə beş günlük dünyadır, heç bu zəhmət və məşəqqətə dəyməz ki, müsəlman qardaşlar firəngiməab – “yevropeyski” olub öz dininə vəfa qılmayıb bilmərrə bidin və laməzhəb olsunlar?!

Əgər müsəlmanlıq budur ki, bizim müsəlmanda var,
Vay onun sabahına ki, bu günün arxasınca gələcək!¹

Filvaqə, diqqət nəzəri ilə baxanda əcnəbilər “balon” vasitəsilə neçə günlük məsafəni bir saat zərfində, elmi-sənəət təhsili qüvvəsilə, teyy etməyə qadir olurlar; bunlar bizim üçün böyük mətləblər deyil ki, sayani-təəccüb və mayei-təhəyyur olsun! Hətta elm sayəsində insan

¹ Əsli farscadır.

nəinki kürreyi-ərzi səyahətdə aciz və qasir, bəlkə tamam əflak və səmavəti bir anda seyr etməyə mühit və dara ola bilirmiş, bizə nə?..

Pəs bu surətdə zəhəmati-müşkiləyə mütəhəmmil olub sərfi-övqəti-şərifə qılıb kəsbi-elm və sən'ət etmək bihudə və bimə'na bir iş olmağı bizim indimizə aşkar və hüveydadır! Və bundan qət'i-nəzər bəsirət gözilə baxan biz müsəlman milləti Rəsuli-Əkrəm həzrətlərindən yetişən o əmri-nəvahinin hansı birisinə amil və peyrəv olmuşuq ki, əlavə bir tə'kidati-elmiyyə və sənaiyyəsinə də rəvnəqəfza olub, təməddün və tədəyyün xüsusunda buyurduğu fərmayışata himmət və sədaqətlə əməl edib, kəməli-sə'y və ehtimamla çalışıb, tainki miləli-mütəməddinə nəzərlərində mövhun və sərnigün olmayaq!

(*"Şərqi-Rus" qəzeti – 21.-V.-1904*)

NAXÇIVANDAN TƏBSİRƏ

Uzaq deyil, əzizlər, vərəqlər dönər,
Həyatımız dəyişər, dünya çevrilər!

Bəyani hal: Ərbabi-kəmal və əshabi-məqal həzrətlərində müəyyən və müsəlləmdir ki, qədəm qoyduğumuz əsri-haliyyə islamiyyət aləminə on dördüncü qərn məhsub olur. Və vüsuli-ərbəə tibqində şühur sənaviyə kimi füsullü qürun tərtib vermək və hər üç qərnə maarif aləminə fəsl məlhuz etmək ələs-səbilül-icəmal mütəbiqi-hal və müvafiqi-məqal görünür və cəmi əşxas təvarixşünas nəzərində mə'lumdur ki, sərvəri-nas Peyğəmbər axirüz-zəmanın bi'sət zamanından üç qərn keçmişə kimi filhəqiqə aləmi-islamiyyət və gülzari-mə'rifət üçün bahari-bəhcətşiarimış. Belə ki, məzmundur məşhun kəlam, hikmət nizam həzrəti-xeyrül-ən'am ki, "Xeyrülqürun qərnə" buyurmuşlar, icmalən bu barədə bürhani-qate'dir.

Bir mərtəbədə ki, Rəsuli-mədəni dünyayi-dəniddən rihlət buyurandan sonra üçüncü qərnin axırına kimi cəmi bilad içrə məkatib və mədaris tə'mir edilib hər yerdə bəqədri-ülüm və nəşri-kəmalat olub elm təhsilində sə'y ehtimam edib maarif kəsb etməkdə əsla təkahül və təsahül etməyib bir an gəflətdə bulunmadılar. Lakin dördüncü və beşinci qərnə ayaq qoyanda arai-müxtəlifə və əqaidi-mütəfərriqə islam içində müntəşir olub, tərəqqi və pişrəft aləminə böyük bir mane vaqə oldu.

Yavaş-yavaş gülzari-maarif solub və şəm'i-mədəniyyət xamuş olub doqquz qərn dəxi tabistan və xəzan və zimistan təbəqində cəhalət və gəflət ilə keçib on ikinci qərnin axırına kimi bu minval üzrə qaldı. On üçüncü qərn islamiyyət aləminin ikinci baharının əvaili məhsub olduqda “Yevropa” tərəfindən gülşəni-təməddünə bəhəşəb zahir ixtisarən bir nəsimi-həyatbəxş əsüb puç və fəna olmuş gül və giyahə tazədən hərəkət verib fəqət nəşvü nūma məqamına götürdü, yə'ni xabi-nazə getmiş xumar gözlərə bəsirətəfza olub ibdaati-ədidə və ixtiraati-cədidəni görməyə mülzəm və pambuq tıqılmış qulaqları açıb nəğəmati-mövzun və əsvati-gunagunu eşitməyə məcbur etdi. Həmin bu beşdən bir hissəsini teyy etdiyimiz 14-cü qərnə ki, maarif baharının və təməddün gülzarının ikinci qərni məhsub olur, qərni-tərəqqiyat və əsri-kəmalat deyilir ki, ənvari-maarif yer yüzünü mütləq əhatə qılıbdır, belə ki, qət'əati-ərzin bə'zi şö'bələrində ələlxūsus Qafqazda vaqe olan müsəlmanlar sükunət etdiyini bəldədə rus lisanında növbənöv məktəblər tə'sis olunub yeddi-səkkiz yaşında balaca balalar gunagun ülum və fūnun təhsil etməyə talib və rağib olub, pərvanəsifət şəm'i-mə'rifət dövrəsində kəsərəti-iştiaqdan məqami-əhtiraqdadırlar.

Lakin bu nəşvünüma edən gülüstani-səfadə tazə pərvəriş tapmış növnihalları və şaxeyi-elm və ədəbdə tərbiyə hasil etmiş qönçə gülləri və müəttər çiçəkləri gülşəni-islamiyyətə kənardan vaqe olan ülum və əlsineyi-düvəli-xaricəni kəsb edib dərəcəyi-təkmilə yetirməkdən və xarü xəş misal miləli-əcnəbiyyənin əqaid və arainin tazə göyərüb səbz olmuş gül və giyahə istilasını hər halda nəzərdə tutub müharisət və mühafizət etmək lazım, bəlkə vacibdir. Tainki cüz'i tərətətməklə gülşəni-islamiyyət və mədəniyyətə xələl yetişib bilmərrə ayaq altında paymal olmasın. Şeyx Sə'dinin bir neçə əbyatı münasibi-hal görünür:

Təzə kök atan ağac bu gün çox zəif olar,
Azacıq güclü bir əl onu yerdən qoparar.
Başına buraxsan bir müddət, fikir verməsən,
Dünya yığılsa belə kökdən çətin sarsıdar.
Suyu başdan bel ilə kəsmək heç çətin deyil,
Su artsa fillə keçmək olmaz, hər keçən batar.

Filvaqe' mülahizə məqamında əvvəl tühüliyyətdən göz açmamış vino, pivə, süd, su içkidir deyib təhsilə məşğul olan müəllimin əvvəlcə

şəriətdən müttəle olmamaq səbəbinə axırda şüüb-əlyəhud olub islamiyyət ələmindən bixəbər qalmağına heç məzəmmət və məlamət yeri yoxdur:

Bu gün öldür düşməni, bacarığın əgər var,
Qığılıcım alov olsa bir dünya onda yanar.

Pəs bu surətdə əbnayi-vətən üçün lazımdır ki, əvvəlcə vətən dili olan türk dilini bə'zi ruznaməcat və məktubat oxumaqdan ötrü öyrənmək və saniyə fars dilini bir para əhadis və əxbarın məzmununa aşına olmaqdan ötrü oxumaq, salisən ərəb lisanını Qur'ani-məcidin mə'nasına müttəle olmaqdan ötrü təhsil etmək və rabeən rus dilini ki, dövləti əliyyəyi-imperatoru da təfhim və təfəhhümdən ötrü bə'zi məvariddə həqiqət cümleyi-ləvazimatdan ədd olunur, kəsb etmək lazım və dərkardır. Və əgər nəzərə alınsa cədidül-ixtira elmlər Qafqas şö'bəsində rus dilindən maəda məzburətül-fövq dillərin heç birində yazılıb dərc olunmayıb, fəqət fikri-bihudə və xəyali-bimə'nidir, çünki türk dilində osmanlıca nəzərdə olan ülumi-mütənəvvəə kəmayənbəği mütəəddid kitablarda mündəric və məzbutdur. Pəs bu halda layiqi-insaf və şayani-mürvətdir ki, on il, bəlkə ziyadə təhsil etmiş əşxas görürsən türk dilində yazılmış "Şərqi-rus" ruznameyi-mübarəkəsindən iki sətir oxuyub məzmunundan müttəle olmaqdan aciz və bir neçə kəlmə vətən dilində mətləb əda etməkdə qasirdir. Və gah-gah əzruyi-təfənnün güzarları məsacid və mə'nabirə düşüb üləmayi-ə'lamdan bə'zi mətalib və təhqiqat eşidib mə'nasını anlamayan surətdə babətindən könlündə islamiyyətə olan cüz'i şövq və rəğbəti də kəsilir. (Əl-mər'ü ədüvvün lima cəhiləhd – kişi bilmədiyi şeyə düşməndir) Və bə'zi bisavad mollalardan sadə ləfzlər ilə əqlimizə sığışmayan zəif rəvayətlərdən eşidib məsciddən çıxanda əsnai-söhbətdə onun sözlərini özü üçün əsbabi-məzə və mayeyi istehza qərar verir və bir para müridlərə bu müsəlman oğlu müsəlman, müsəlman millətinin və əbnayi-vətənin halına yanıb tərəqqi və təməddün fikrində olur. Bir surətdə ki, islamiyyət nə deməkdir, əbədən ittilai olmayıb əsla məqami-e'tinada bulunmayıb.

(*"Şərqi-Rus" qəzeti, 27 avqust 1904*) Rasizadə

NAXÇIVANDA NƏ GÖRDÜM?

I

Naxçıvanlılara

Rəvayət olunduğuna görə Naxçıvan əski yarım tanrılarından məşhur “Daqyanos”un mərkəzi-səltənəti imiş. Demək ki, pək də kiçük yer sayılamaz. Tarix səhifələrində bir taqım qəraib təsadüf olunur ki, əsrlər keçsə də kəndi əhəmiyyətini qeyb etməz, nasıl ki, Zərdüşti məzhəbində cari olan bir çox işlər, şimdiki belə təbdili-məzhəb etmiş bə’zi müsəlmanlar arasında hökmfərmədir.

Yuqarıdakı rəvayət doğru olmasa belə Naxçıvanın şimdiki əhvali-ruhiyyəsi bunu gözəlcə isbat etməkdədir.

Şəhər, əksəriyyətlə ikiyə bölünür: bir qismi qul təbiətində yaşar, miskinliyi sevər. Bir payı da təkəbbür və xudkamlıqdan xoşlanır, daima öz nüfuzunu işlətmək istər.

Orta yerdə hüriyyəti-vidan, bəyani-rə’y etmək haqqı kimsəyə verilməmişdir. Müstəsna olaraq bir qaç zat var isə də məəttəəssüf sayları üç cüt bir təkə aşmaz, hər nə qədər çığırıp-bağırırsalar da səsləri-ünləri bir yerə yetişməz.

Naxçıvan on beş il əvvəl cəhalət uyqusundan diksinmək ehtiyacını duydu, maarif dairəsinə girmək istədi. Milli məktəb tə’sis etdi, mərhum Sidqi sayəsində çalışıb-çabalamağa həvəsləndi, gündəngünə arş iləri!.. Hərəkət etməyə başladı.

Sidqi vətənpərvər idi, həmiyyətli idi, məslək sahibi idi, millətini sevərdi. Hər adım başında məşhur Napolyonun (dünyada olmaz olmaz) düsturi-cəsuranəsi sərməşq ittixaz edilmişdi.

Öyrənmək, bilmək, dev adımları ilə ilərilənmək, əfkari-milliyəyi aydınlatmaq ən birinci məqsəd sayılırdı.

Bu hal beş-altı il qadar dəvam etdi. Sonra zavallı Sidqi getdi, məktəbin məktəbliyi də onunla bərabər bitdi.

Şimdiki beş-üç gözüaçıq cavan bulunsa, şübhəsiz ki, o beş-altı ilin məhsuludur.

Sonra nə oldu... Məktəb qapandı mı? Xayırdı, qapanmadı... Lakin nə zərər verdi, nə xeyir gətirdi. Zira qapansa idi, gözəl bir təhəssür, həzin bir arzu ruhu oqşar idi, insanı məşğul edərdi.

Məktəbin bu uyğunsuz yaşaması hər kəsi iyrendirdi. Xalqa böyük bir dərd oldu.

Məktəbdə əvvəldən hökumət barmağı var idi. Fəqət Sidqi döv-ründə əsla əl vurulmadı. O zavallı sönər-sönməz istibdadın qara bulutları hər tərəfdən məktəbin üzərinə çökməyə başladı. İş büsbütün dəyişdi.

Nihayət işin sonu bir hiçdən ibarət qaldı. İki-üç ay sonra qıraət-xanə də fərağətxanəyə təbdil etdi, onunla bərabər bütün həvəslər də bitdi getdi. Və öylə olmaq da icab edərdi, zira bu ani hərəkət, bu mə'kusi-tərəqqi ciddiyət və mühakimədən ziyadə şaklabanlığa, nü-mayışə aid bir vəziyyət idi. Nümayiş için qabaran hissiyyat dəniz köpüyündən çox da fərqli olamaz. Qabarması ilə sönüb getməsi bir olur. Hər işdə səbat və istiqamət ən birinci şərt sayılır.

Mətin və paydar bir iş için kəskin bir düşüncə, dərin bir mühakimə lazımdır. Yoqsa halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.

Bu son zamanda bir qaç zat himmət buyurmuşlar, digər bir-iki məktəb daha tə'sis etmişlər. Doğrusu fəna bir təşəbbüs deyil. Lakin bu da əsassızdır. Kökü çürükdür. Çünki əvvəla hücrələrdə "Üsuli-cədid" məktəbi ayaq tutmaz, tutsa da yürüməz, saniyə əvvəlki məktəbi o hala qoyan hökumət barmağı oldu.

Şimdi də bu yeni məktəb və müavinət olsun deyə yenə bir rusca müəllimi ilişdirildi, fəqət müsəlman imiş, bə's yoq.

Bir də məktəb açan zat ən əvvəlcə hər məsrəfi nəzəri-diqqətə almalı, sonra işin kökünə əl vurmaldır. Zira təməlsiz (əsassız) divar iki gün yaşar, üçüncü gün uçar, yıqılır, sahibini sevindirəcək yerdə büsbütün məhcub edər, kədərləndirər; son nədamət isə heyhat... faidə verməz. Qız məktəbinə gəlincə, azacıq ehtiyatlı davranmaq icab edər.

Şimdilik müstəid bir türk xanımı ana dilini tədris etməkdədir. Ondan ediləcək istifadə mühəqqəqdir, həm də günəş qədər parlaqdır.

Lakin rusca müəllimlərinin əxlaq və iste'dadına bir az diqqət lazım. Məktəb binası olduqca sihi, gözəl və havadar bir yerdə vaqe olur, hər xüsusda bu məktəb digərlərindən şərəflidir və onlara tərcih olunmalıdır. Çünki oğlan-qız bütün vətən yavrularının tərbiyəyi-ibtidaiyyəsi ancaq onların ağış-şəfqətində hüslpəzir ola bilər.

("Həqiqət" qəzeti, 4 yanvar, 1910, № 3)

NAXÇIVANA NƏ LAZIM?

2

Əvət, Naxçıvanda görülən işlər keçən nömrədə görüldü. Şimdi kökünü araşdırmaq lazım. Çünki hökumət əski məktəbi öz əlinə aldı.

Ondan bir çox adamların şübhəyə düşmək ehtimalı var. Şübhəsiz, ana dili nə qədər lazım isə, hökumət dili də o qədər vacibdir. Lakin Əli aşını, Vəli aşına qarışdırmamalı. “Qorodskoy” məktəblər başqa, milli məktəblər daha başqa bir şeydir. Burada yalnız iki sual nəzərə çarpıyor: məktəbdən məqsəd nədir? Və kimlər hanki məktəblərə getməlidirlər? Elm hər dildə birdir. Elmdə təəssüb yoxdur. Ancaq bir para şərtlər vardır ki, nəzəri-diqqətə almaq faydasız olmaz. Elmdən edilən istifadə yalnız mə'nəviyyata münhəsir deyil. Maddiyyat ilə də münasibətdar olmalıdır.

Ən əvvəl məktəbdən məqsəd yazıb-oqumaqdır ki, ibtidai məktəblər bunun içindir və hər millətin bütün əfradına vacib bir vəzifədir. Nasıl ki, Avropa hökumətləri bunu məcburi bir qanun şəklinə qoymuşlardır. Üç-dörd il zərfində istər qız olsun, istər oğlan olsun ibtidai təhsil görməlidir. Lakin bu məktəblərə gələn uşaqlar əksəriyyətlə fəqir, kasıb uşaqları olur ki, məktəbi ikmal edər-etməz iş arqasınca qoşacaq, özünə bir kəsbü kar arayacaq, atasına yardım edəcək.

Şimdi azacıq yazı-pozu bilməlidir ki, işlərini idarə etməkdə güclük çəkməsin, hər gündü həvadisə anlamaq üçün bir-iki sətir qəzetə oquya bilsin. Əcəba şu qısaca mə'lumata bu məktəblərdə nail olmaq mümkündür? Ə s l a !..

Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə oqunsa, o yarım-yanlış türkcədən hiç bir fayda hasil olmaz. İki gün içində tamam unutulur gedər. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz.

Ruscaya gəlincə bir-iki qıraət kitabı ilə, hesab qəvaid və sairə ilə uğraşılır ki, həpsi “nəqs bər ab”¹ qəbilindən bir şey olur. Çocuq məktəbdən çıxdığı kimi o qeyri-mə'nus kəlmələr də zavallının başından cıqı veriyor.

Lakin ata-anası da qüvvəsiz. Şimdi biçarə taleyin nəsinə məmnun olsun, çəkdiyi dörd illik zəhmət hədəf oldu getdi. Şübhə edilsə, nümu-

¹ Suya naxış vurmaq

nə istənilsə hazır, həm də yüzlərcə. Lakin işi bil'əks təsəvvür edəcək olursaq daha çox istifadə edilmiş olur.

Bə'zi hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oqudulursa bir iş sahibi, ticarət və sənətcə lazım olan işlərin beş-üç kəlmə yazıb söyləşmək ilə yoluna qoya bilər.

Fəqət rus dilindən kiçik bir xatirə qalır ki, yavaş-yavaş zaman qulağını buraraqdan öyrənməyə məcbur edər.

Üç il yalnız ana dilinə məxsus qalmış oluyor ki, bir il ancaq əlifba ilə uğraşılır, iki il də ərəb, fars qəvaidindən lazım olanları, sonra hesab, coğrafiya, tarix, açıq olmaq şərtilə sair fünundan da bir para səthi mə'lumat əldə edilmiş olur.

Lakin tərz-i-tədrisdə həmiyyətə elm qarışdırılmalıdır ki, çocuğun gözünü açmaqda güclük çəkilməsin. Bunun için də karaşına müəllimlər lazım ki, elmi-tərbiyəyə və lisana hiç olmazsa səthi surətdə vaqif olmuş olsun. Yoqsa papağan "tuti" kibi təqlidi və gevşək bir proqram tə'qib etmək eyi bir nəticə verməz. "Vətən dili" ya "Bəsirəti-ətfal" bilənlərdən müəllimlik iddiasına düşənlər hiç də az deyil. Bunlar kəndiliklərini bilmədikləri kibi, onlardan istifadə umanlar da yoq deyil, bir kitabı bu gün öyrəni bə yarın öyrətmək xəyalına düşmək çürük bir xülyadan başqa bir şey deyildir. Diqqət buyurulsun? Bir gündə əlifba dərsi vermək ixtiyarını haiz olmaq istəyən hər bir rusca müəllimi mütləq on bir il çalışıb darülmüəllimin (seminariya) ikmal etməlidir. Şimdi bu müəllimlər haradan bulunsun? Deniləcək ki, doğru bir sual olduğu şübhəsizdir. Həm də böylə müəllimlərə yalnız Naxçıvan deyil, Ordubad, İrəvan və onların təfərrüatı kibi yerlər hər bir dərəcədə möhtacdır. Lakin bu öylə bir məsələ ki, həll edilməsi pək qolaydır.

Dağa-daşa düşmək lazım deyil. Gəncə pək yaqındadır. Həm də əlin içində... Gəncə məktəb ruhanisini bilməyən yoq kibidir. İştə oraya gedilib az bir zaman çalışılır isə hər arzuya nail olmaq mümkündür.

Bakıda bir-iki məktəb müstəsna olmaq şərtilə, Gəncə məktəbi Qafqasıyanın ən birinci və ən parlaq məktəbidir. Ancaq, burası şayaniheyret ki, ana dilində təhsili-elm için məsafələr teyy edib, məsarifə qatlanmaq şimdilik bizə pək ağır gəliyor. Lakin pək yanlış bir xəyal...

Oraya müraciət edənlər çox vaqt qeyb etməzlər. Azacıq mə'lumatı-ibtidaiyyəsi olanlar bir-iki ildə naili-məqsəd olub geri dönə bilər.

Ehtimal ki, az bir zamandan sonra məktəbin özünə məxsus pansionu da olur. O zaman on üç-on dörd yaşında çocuklar da göndərmək müm-

kündür. Hər yerdən üç nəfər göndərilə zənnimcə ikisi tamam və yarı məsrəf ilə qəbul edildiyi kibi, biri də büsbütün məccani qəbul edilə bilər.

Gəncə məktəbi böyüyəcək, artacaq, yüksələcək, geniş bir proqram tə'qib edəcək, səbatlı bir darülmüəllimin olacaq. Çünki sahibləri yalnız maddətən deyil, mə'nən də geniş bir mühakimə, təmiz bir məslək sahibləridir.

Məktəb həm şəriətə, həm məişətə əlverişli bir məktəbdir. Dünya və axirət orada cəmdir. Sahibləri və müəllimləri şayani-təbrikdir.

İbtidai məktəblər haqqında bu qadarcıq yetişir, həm insan için o bir başlanğıcdır, yeganə bir vəzifədir. Bir də sənət ya məslək için məktəblər vardır ki, onlar dəxi “qorodskoy”lar, gimnaziyalar, realnilər, seminariyalar və sair bir taqım məktəblərdir. İqtidarı, varı, həvəsi olanlar için həm münasib, həm də istifadəlidir. O xüsusda hiç bir deyəcək yoq. Hər kəs kəndi hissiyyatını dinləməli, öz yorğanına görə ayaq uzatmalıdır.

Lakin bə'zi şəhərlərdə müsəlmanlar bu xüsusda da qafil davranmışlar. Azacıq e'tinasız olmuşlar. Məsələn: bir çox bu qisim məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur. Onun içindir ki, bir çox məktəb şagirdləri az bir zamanda kəndilərini unutuyorlar. Özlərini, sözlərini bilmiyorlar. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət için pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir. Dilsiz bir millət yaşamaz, çabuc münqəriz olur. Bir millətin lisani, mevcudiyətinin ən parlaq bürhanıdır.

(“Həqiqət” qəzeti, 5 yanvar 1910, № 4)

HƏSBİ-HAL

1

Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək için o millətin məktəblərini, daha doğrusu ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oquyan Almanıyanın, qoca Rusıyayı həyəcana düşürən Japonıyanın bütün bu tərəqqiyyati-ciddiyyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir.

Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüquə gələn müvəffəqiyyətlər, qılıc parıltısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur.

Demək ki, bir millətin hər halını tədqiq etmək üçün ən doğru me'yar, ən kəsdirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır ki, o rəhbər də olsa-olsa yenə məktəblər ol bilir. Hər kəs yaşamağa möhtacdır. Rahat və məs'ud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtiza edər. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqilə becərə bilmək üçün bəhərhal qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir. Zira elmi-iqtisad bilməyən bir tacir mənfiyyət yerinə zərər görür. Tarixi-ədyan, fəlsəfeyi-din bilməyən bir xoca hidayət, şəriət yerinə səfsətə, zəlalət toxumu saçır.

Elmi-ziraətdən başı çıxmayan bir mülkədar, yaxud əkinçi buğda əkərsə çavdar biçər, həndəsə bilməyən bir me'mar qübbə ilə uğraşırkən divarları çatlamış bulur.

Tə'lim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvir-i-əfkar edəcək yerdə fəsadi-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət törətmiş olur.

Məktəb təbiətin bir mə'kəsi-həqiqisidir. Aləmi-təbiətdə hər nəyə təsadüf etsək onun ən mükəmməl tarixini, ən gözəl nümunəsini məktəb sıralarında görə biliriz. Hasili hər hanki məsləkə süluk etsək məktəb otağını ziyarət etməkdən müstəğni ola bilməyiz. Lakin məktəb də "məktəb" nami-məcləbəsinə haqqilə layiq olmalıdır. Şimdiyə qədər məktəblərimiz bir ətalətxanədən başqa bir şey deyildi. Hətta nafiz bir nəzərlə tədqiq edəcək olsaq, o pərişan hal şimdi belə hökmfərma olmaqdadır. Bir çox məktəblərdə müəllimlər vaqt öldürməkdən başqa bir şeyə yaramıyolar. Daima şagirdlərdən miskinənə bir inqiyad, cahilanə bir itaət istərlər. Dərsləri hərfi-hərfinə tutuquşu kibi əzbər-lətməyi kəndilərinə üsuli-cədid zənn edib öz-özlərini aldatıyolar.

Ciddi müəllim pək şərəfli, pək böyük bir adamdır; əgər üsuli-tə'limi və öz vəzifəsini bilirsə. Cahil müəllim pək bayağı, pək aşağı bir insandır, əgər həddini aşıb tə'lim və tərbiyə meydanına atılırsa...

Qafqasiyanın yedi, səkkiz yıl bundan əvvəlki halı xatirdədir. Məktəb naminə iki-üç evcik ya var, ya yox idi. Allaha şükür, bu son zamanlarda ötədəbəriddə beş-üç məktəbə təsadüf etmək mümkündür ki, bu da şayani-təbrik bir haldır. Lakin təəssüf ediləcək bir nöqtə varsa, o da

bu məktəblərin nasıl idarə olunmasıdır. Hey'əti-idarənin kimlərdən və nə nev ə'zalardan mütəşəkkil bulunmasıdır. Məsələn: bir köydə, qəsəbədə, ya bir şəhərdə bir məktəb tə'sis etmək için ilk öncə bir seçki vüqu bulur. Təbiidir ki, seçki işi ümumə aid və əksəriyyəti-araya tabedir. Rə'yə iştirak edilir isə yüzdə doqsan beş payı təcrübəsiz, elmsiz, onun-bunun ağızına baqanlardır. Açıq tə'bir ilə fanatizm əsirləri, cəhalət qurbanlarıdır. Yerdə qalan beş nəfər isə az-çox tə'lim və tərbiyə işinə vaqif olsa belə, nə yapsınlar! Əksəriyyəti-araya malik olamayıb yoq hökmündə qalırlar. Ən nihayət seçki xitam bulur, bir taqım mühafizəkarlar ə'zalığa səlahiyyət qazanıb mükəmməl bir idarə vücadə gəlmiş olur. Şimdi hey'əti-idarə bu səlahiyyət və müvəffəqiyyətlərində həqirmi?

– Əsla...

Həqiqəti-hal nəzər diqqətə alınır isə həpsi nüfuzlu, mö'təmid, xalq arasında özünə məxsus bir heysiyyətə malik olan adamlardır. Yalnız işin uyğunsuzluğu məzkur hey'ətin dərəhdə etdikləri və mübaşir olduqları iştə həqqilə dərin bir vüquf və təməyyüzə malik olmamalarıdır. Onun için də tə'sis edilmiş məktəbə lazım olan fədakarlıqlar ifa edilməyir. Tə'lim və tərbiyədə haizi-əhəmiyyət olan nüqtələr bütün nəzərdiqqətdən qaçırılıyır. Sadə “üsuli-cədid” ünvanilə iktifa edilib, əski, pozuq müəssisələrdən daha bərbad bir surətdə qarışib gediyor. Yarım-yamalaq bir nümayişdən başqa hiç bir sağlam nəticəyə müvəffəq olunamıyor. Hey'ətin ədəmi-isabətindən istifadə edərək bir taqım cahil, təcrübəsiz, fənni-tərbiyəyə biganə adamlar da dürlü-dürlü yaltalıqlar, iltimaslar sayəsində dərş işlərinə daxil olub ortalığı zirü zəbər ediyorlar. Yarınkı gün qəzetə sütunlarına göz gəzdirirsən; filan məktəb bağlandı, filan qiraətxanə Allahın rəhmətinə getdi, filan müəssisə qapadıldı. Fəqət niçin? Cəhalət!

İran məclisi-milliyəsinin bugünkü halı hər kəsə mə'lumdur. Hər işdə bir tərəddüd, hər təşəbbüsdə bir qətiyyətsizlik görünməkdədir. Bıçarə millət də müvəffəqiyyətsizliklərini düşünərək yürək oğuşdurmaqdan başqa bir şey yapamıyor;

Fəqət bais kim?.. Yenə millət kəndisi.

Səbəb nə?.. Yenə cəhalət!

İranlı arqadaşlarımdan birilə İran intixabatı haqqında dərdləşirdik. Diyor ki, haman intixabat başlar-başlamaz, görürsən ki, filan şəhərdə, ya filan gündə xalq bir-birinə girib çıxıyorlar. Kimi seçəlim? Seçmi-

yəlim? Nihayət, ya qolu zorba nüfuzlu, fəqət cahil bir xanı, yainki günü keçmiş, qaimül-meyl, saimün-nəhar ağsaqal bir xocanı məclisi-milliyəyə doğru fırlatıyorlar. Şimdi bu müstəbid, cahil xan, yaxud şu mö'min, zahid xoca ingilis, rus politikasının qarşısında nə yapa bilir? Təbii hiç... Yapacaqları bir iş varsa, o da biçarə millətdən ayda bir qaç yüz tümən məb'usluq haqqı naminə cib xərci almaqdır. Bu hal 34 sənə əvvəl Türkiyə məclisi-məb'usanında da vüqu buldu. Lakin son inqilabda, yə'ni iki yıl əvvəl "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti hüriyyəti istirdad edər-etməz, seçki məsələsini əsla nəzəri-diqqətdən çıxarmadılar. Məmləkətin hər tərəfinə dağılıb cəmiyyət şö'bələri tə'sis etdilər. Söz ilə, dil ilə, qorqu ilə, xülasə bir istibdadi-əhraranə ilə xalqı, avam camaatı huşlu, başlı, qanlı, canlı, zəki, fəal məb'uslar intixabına vadar etdilər.

Bu üsulun nümunəsini İstanbulda belə görmək mümkün idi. Fəqət onların bu təşəbbüsəti sayəsində məb'usların üçdə iki payı ancaq məb'usluq naminə layiq zatlar ola bildi. Üçdə bir payı isə yenə "əski tas, əski hamam!" tə'birinə ləyaqət qazananlardır ki, onlar da bir taqım dişi düşmüş paşalardan, nüfuzlu mülkədarlardan, ağıl qaçmış xocalardan və Ərəbistan yadigarlarından ibarətdir. Məclis işə başladığı zaman diqqət edəcək olsan, görürsən ki, kimi dıışarıda cığara içməklə məşğul, kimi də məclisin müzakirəsinə ağıl irdirə bilməyib uyumağa amadə kibi görünür. Gənc qəhrəmanlar isə hər tərəfdən peydərpey od yağdırıyorlar, odlu fikirlər saçıyorlar. Mevzui-bəhs edilən maddələrdə hər kəs kəndi hissiyyatını dinləyib istə'dadına görə sözə iştirak ediyor. Hər biri təcrübəli, mühakiməli, diplomalı olduğu halda yenə söyləyəcəyi sözlərdə ixtisas "ispetsializm"ə riayət etməkdən çəkinmiyor. Biri elmi-iqtisadda mütəxəssis və təcrübəkər isə iqtisad məsələsinə ən çox bəyani-fikir edən o olur. Biri siyasi isə o da siyasiyyata aid bir çox mütəliat sərf ediyor. Hasili, müxtəlif işlərdə, müxtəlif əfkara malik olduqları halda "təqsimi ə'mal" qanununa riayət edər, hər kəs öz istə'dad və ixtisasına görə söz söyləyər, onun için də bütün Avropanın nəzəri-diqqətini cəlb etdilər. Hüriyyət və heysiyyətə malik bir millət olduqlarını isbat elədilər. Lakin bu müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi ittihad və tərəqqi cəmiyyətinin əl altından yapıdığı istibdadi-hüriyyətpərvəranədən başqa bir şey deyildir. Bir qətiyyəti-riyaziyyə ilə müsbətdir ki, Asiyada, Japoniyadan başqa hər tərəfə baqsan yüzdən 99 pay avam, bir pay ancaq iş bilir, maarifdən anlar adamlardır.

Rə'y məsələsinə gəldikdə təbiidir ki, qələbə avam, cahil tərəfində olacaqdır. Cühələ isə elmin fəzilətini və nə yolda iləriləməsini təqdir etməz, çünki cahildir. Maarif sevən adam hiç bir zaman cahil qalmaz idi, şübhəsiz, təhsil edib alim olmuş olurdu.

Fəqət şimdiki nə yapmalı? Hər işimizə müdaxilə edən də yenə onlar... Yeganə bir çarə varsa hər kəs, daha doğrusu, gözü açıq adamlarımız insafı araya qoymalı, şəxsiyyətdən, qərəzkarlıqdan vaz keçməli, hər işi iş sahibinə tapşırılmalı, hər seçkidə də yuxarıdakı istibdadı-əhraranəyi unutmamalı və hər işdə, hər təşəbbüsdə ixtisas və iste'dadı nəzəri-diqqətə almalıdır.

Sözümüz pək uzun sürdü. Nərdən başladıq, nərdə bitirdik. Yazmış olduğum şu dağınıq fikirlər xəyalımda belə yoq idi. Tə'lim və tərbiyəyə aid bir qaç sətir yazmaq istərkən dağdan-daşa, dərədən-təpəyə düşdük. Fəqət hər məktəbin ilk əsası onun tə'sisindən və hey'ətidarəsindən başladığı için yenə faydasız çıqmaz zənn edərim. İnşallah gələcək nömrələrdə bir qaç dəfə tə'lim-tərbiyə haqqında həsbi-hal edəriz.

HƏSBI-HAL

2

Tə'lim və tərbiyə haqqında veriləcək atidəki mə'lumat bir taqım mevsuq mənbələrə istinad edər. Onlar için mütləsi faydasız olmaz zənn edərim.

Tərbiyə (pedaqogika) nədir? Və nə yapmalıdır? Alman hükəmasından filosof Kant diyor: “Tərbiyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini müntəzəmə və mütənasibən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddərinə isal eyləməlidir”.

İngilis hükəmasından Lokk da diyor ki, “Tərbiyə insanları fəzilətli, cəmiyyətə faydalı və kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək için ən qolay və qısa olan üsuldur”.

Filosofi-şəhir Herbert Spenserə gəlincə, o da: “Tərbiyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır” deyir. Şimdiki bu cümlələri vücudə gətirən kəlmələr bir-birinə pək bənzəmiyorsa da nəticə və qayə bir olduğu dərhal nəzərə çarpiyor. Fənni-tərbiyənin

insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məs'ud bir həyata nail eyləyəcəyi hər kəscə müsəlləm bir həqiqət olsa gərək. Lakin tərbiyənin eyi bir nəticəyə vasil olması mürəbbiyələrin, müəllim, əfəndilərin səviyyəyi-irfanına, təşəbbüsəti-ciddiyyəsinə bağlıdır. Onun için müəllim “elmi-həyat”, “elmi-ruh”, “elmi-əxlaq” kibi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vəqif olmalıdır. Kamilən olmasa belə səthi surətdə bilməsi faydadandan xali deyildir.

Elmi-həyat, məktəb şagirdlərinin yeyib-içmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kibi hallarından bəhs edir. Bədənin və bədəndə olan nəşvü nümanın hanki tə'sir ilə və nə səbəblə dəyişə biləcəyini göstərir.

Elmi-ruh, uşaqların fikrini, hissiyatını, əxlaqını öyrənib bilmək için böyük bir vasitədir. Onunla (elmi-ruh ilə) şu təbii halların təcəlli və təhəvvülünü, hanki tə'sirlər ilə dəyişdiyini və nə surətdə tərbiyə və islah ediləcəyini bir dərəcəyə qədər bilmək mümkündür.

Elmi-əxlaq isə xeyir və şərən nədən ibarət olduğunu, tərbiyədə nasıl bir qayə tə'qib edildiyini və həyatın nə tərəfə sürükləndiyini öyrətir.

Xülasə, bu üç elm fənni-tərbiyə için birər mühüm əsas təşkil edir.

Bir məktəb otağına girilsə, orada olan şagirdlərin çöhrələrinə (fizyanomiya) diqqət edilsə bir-birinə bənzəmədikləri dərhal gözə ilişər, çöhrələri müxtəlif olduğu kibi, əxlaq və təbiətləri də müxtəlif olacağı şübhəsizdir. Bə'zi uşaqlar inadçı, söyüşən, bə'ziləri həlim, dalğın, kimisi haylaz, yaramaz, kimisi də çin fikirli və zərif olur.

Onların təbiətlərində bu ixtilaf olduğu halda bə'zi vaqt da birdən-birə bu əxlaqlar dəyişməyə yüz tutar, biri inadçı ikən yumşaq, biri miskin ikən zəki və fəal olur.

Bu səbəblərə məbni yekrəng bir tərbiyə daima mənfəət yerinə zərər verir. Bir müəllim elmi-ruh yardımı ilə bu müxtəlif təbiətlərin cərəyanını nəzəri-diqqətə almalıdır ki, çəkdiyi zəhmətlər hədəf olmasın. Bir müəllim bir artist qadar ruhaşına və təbiətşünas olmalıdır.

Lakin bir çox hərflər də var ki, məzkur şəraiti öyrənir də tətbiq edəməz, yenə zəhmətləri nəticəsiz qalır, çünki hər məsləkdə olduğu kibi, tə'lim və tərbiyə için də hər müəllimdə azacıq istə'dad bulunmalıdır. Nəzəriyyat pək də fayda verməz.

Bir uşaq anadan doğduğu gündən e'tibarən yedi-səkkiz yaşına qadar ata-anası yanında yaşar, qoşar, ev tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi alır,

sonra da məktəb otağını ziyarət edər; arzusuna, istəyinə görə beş, on, on beş il də məktəbdə keçirir.

Şimdi ev tərbiyəsi ilə məktəb tərbiyəsinin hər ikisi çocuqlarda dürlü-dürlü tə'sirlər bağışlar, bir çocuq evdə ata-ana tərbiyəsi sayə-sində xəluq, çalısqan, mütəşəbbis bir qəhrəman olduğı halda məktəbə dəvam edər-etməz əxlaqı, təbiəti büsbütün dəyişir, fəna, uyğunsuz bir hal kəsb etmiş olur.

Bu halı törədən xassə isə yoldaşlarından, arqadaşlarından aldığı əxlaqlar, müəllimlərdə, mürəbbilərdə gördüyü əhəmiyyətliklərdir və bu tə'sirlərin ən əhəmiyyətlisi də yenə müəllimlərə rasedir. Müəllimlər tərbiyədən anlayanlardan olsalar, şübhəsiz ki, nə məktəbdə, nə də məktəblilərdə (məktəb şagirdləri) müzür əxlaq, fəna təbiətlər bulunmaz; bulunsa da pək səthi, pək tə'sirsiz qalır. Şimdi bu məsələnin bir də əks tərəfi var, nasıl ki, bir çocuq evdə pək sırtıq və əxlaqsız olduğı halda bir məktəbə girər-girməz də haman dəyişir, inanılmayacaq dərəcədə zəki və uslu olur.

Ailə, məktəb tərbiyəsindən başqa bir də tərbiyəyi-ümumiyyə vardır ki, məktəb təhsili ikmal edildikdən sonra 35, 40 yaşına qadar insanda dəvam edər. Bu tərbiyə yalnız mühiti-ümumiyyə rəcə bir tərbiyədir. Çoq zaman mühiti-ümumi, insanın ailə içərisində, məktəblərdə aldığı tərbiyəyi büsbütün dəyişdirib başqa bir aləmə, başqa bir cərəyana tabe edər. Bu xüsusda maddi və mə'nəvi bir taqım tə'sirat insanın aldığı tərbiyələri zirüzəbər edəcək dərəcədə məsləkinə müğayir hallara sevg edə bilir.

Azacıq muşikafanə bir nəzərlə baqılsa deyilə bilir ki, bütün bu tərbiyələrin ən əhəmiyyətlisi, ən müqəssiri olsa-olsa yenə tərbiyəyi-ümumiyyə (tə'siri-mühit) ola bilir. Yalnız mühiti-ümumi tə'sirindən yaqayı qurtaracaq bir müəssir var ki, ona da (nəfs) deyilir. Nəfs əksəriyyəni iləriki tərbiyələrə tabe olmaqdan varəstə ola bilməz, lakin mətənəti-fevqələdəyə malik olan insanlarda isə daima qabili-təhəvvül, daima qabili-isləhdır.

Ailə tərbiyəsi və vücud sağıamlığı (səhhəti-bədən) həyatibəşəriyyənin ən mühüm əsasını təşkil edər. Vücudun sağıam olmasının yeganə səbəbi və müəssiri isə ata-anadır.

Bir çoq çocuqlar anadan xəstə doğar. Xəstə yaşar və xəstə bir vücud ilə tərki-həyat edərlər. Bu xəstəliyi icad edən ata-anadan başqa kimsə deyildir. Çünki bir çoq xəstəlikləri irsi olaraq evlada intiqal

edər. Çocuğun atası anasına nisbətlə pək az irasi-məzərrət etmiş olur. Çocuqlara sirayət edən xəstəliklərdə ən dərin fəlakətlərə yol açan analardır. Çünki çocuq ana rəhminə düşdüyü zamandan başlayaraq doqquz ay qadar qanından, təvəllüddən sonra da sütündən bir çoq müzürri səhhəti-təcdiyat ilə illətlənir və mühlik mərəzlərə düçar olur. Biçarə mə'sum böyüdükcə vücudundakı təhlükəli xəstəliklər də onunla bərabər böyüməyə başlar.

Bir çocuq ilə dünyaya gələn xəstəliklər ata-anasının irtikab etdiyi naqabili-əfv bir günahdan başqa bir şey deyildir. İştə, Herbert Spenserin ata-analara xitabən söylədiyi şu qısa cümlə şayani-təəmmüldür: "Qəvaidi-səhiyyəyə hər bir müxalifət, bir günahi-maddidir". Bir çoq çocuqlar da olur ki, ata-anasından hiç bir vəchlə məasir olmadığı halda yeyəcəyi, içəcəyi, geyəcəyi yüzündən xəstələnin, tənəffüs etdiyi hava, hərəkətsizlik, valideynin qeydsizliyi bütün-bütün səhhətini ixlal edər. Çocuqları təmiz, saf bir havada yaşatmaq, sihhi bir surətdə bəsləmək, sıq-sıq yıqamaq, oynamaqdan, o yan-bu yana qaçmaqdan mən' etməmək, müzürri-səhhət libas geydirməmək, sərbəstliyinə mane olmaq... ata-ana için boyun borcu qadar mühüm birər vəzifədir. Hər şeydən əvvəl çocuqların yeyib-içəcəkləri nəzəri-diqqətə alınmalıdır. Çoq yemək (xörək) müzürri-səhhət olduğu kibi, az yemək də faydalı deyildir. Yeməklərdə ən çoq diqqət ediləcək nüqtə bəsləyici (müqəddi) olmasıdır. Yemək, qarnı doldurmaq, yaxud ləzzət duymaq için də deyildir. Bəlkə həyatı idarə etmək, vücudu bəsləmək içindir. Bir də ən çoq diqqət ediləcək şey yeməklərin müqərrər, müntəzəm bir saətdə, bir zamanda olmasıdır. Yoqsa hər saətdə, hər yarım saətdə ağızda (saqqız çeynər) kibi bir şey yuvarlamaq, bütün-bütün müzürri-səhhətdir. Çünki bu hal həzmi, mə'dəyi xərab etməkdən başqa bir şeyə yaramaz.

Fəqət bu qaydayı gözətəcək, nəzəri-diqqətə alacaq kimlərimiz var!? Qafqasiyada çocuq tərbiyəsindən anlayan qaç anaya təsadüf edə biliriz? Çocuq tərbiyəsinə diqqət etmək için tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz? Hər hanki qəzetəyə baqsan millət böylə? Vətən şöylə? olmalı kibi bir çoq məqalələr, xülyalar görünür. Lakin xülya ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyə biliriz? Beli bükülmüş, ətəh və ətələtə uğramış ixtiyarlardanmı? Bir taqım biqeyd, laübalı gənclərdənmı? Yaxud saf, təmiz, mə'sum, ləkəsiz nevzadlardanmı? Şübhsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələ-

cəyinə ağlayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan mə'sumlar ola bilər. Fəqət bu nevzadların yeyib-içməsinə, geyinib gəzməsinə, tə'lim və tərbiyəsinə diqqət edəcək analar nerdə? Erkək qisminin maddi surətdə doğub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kimi, mə'nəviyyatca da münəv-vərəlfikr, tərəqqipərvər olmalarına yenə yeganə vasitə qadınlardır, demək ki, tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir.

HƏSBİ-HAL

3

Ayşə Sədiqə xanım “Tə'lim və tərbiyə” adlı kitabında diyor ki: “Çocuqlara hər kim olsa dərs verir, fəqət tərbiyə və əxlaq dərslərini hər kəsdən eyi validə verir. Çocuğun birinci mürəbbiyəsi validədir. Validəsi olmayanlara yenə bir qadın mə'mur edilir. Çünki zəmani-səbavətdə çocuqlara xidmət edə biləcək qadınlardır. Demək oluyor ki, bir qövmün səadəti və tərbiyəsində qadınların böyük tə'siri vardır. Bunun için hər şeydən ziyadə qadınların tərbiyəsinə e'tina edilməlidir. Tərbiyəli validələr yetişdirməyə qeyrət edilməlidir”.

Qadınların cəmiyyəti-bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözəlcə isbat edilə bilər ki, o da şudur: “Cənnət anaların ayaqları altındadır” – buyurulmuşdur.

Qafqasiya türklərindən şu kəlami-müqəddəsi bir qaç kərə eşidib duymamış bir nəfər təsəvvür olunmaz zənn edərim. Müsəlmanlıq bir avropalının dediyi kimi quru bir lafdan ibarət isə... Hiç! O əmri-qüdsiyyəyə itaət isə... Həya! O neredə? Japoniyalılar islamiyyəti qəbul etmək fikrində imiş! Diyorlar islamiyyətin erkək-qadın haqqındakı təhsili-elm, hörməti-mütəqabilə, müsavət kimi bir çox şeyləri o kitabdan, bu kitabdan oquyub duysalar, ehtimal ki, təbdili-məzhəbə həvəslənərlər, lakin bir qaç müdəqqiq, müfəttiş göndərib də göz-gözə tədqiq etsələr, müsəlmanların əf'al və hərəkətinə göz qoysalar şaşib qalmazlarmı?

Əcəba?! Qızlar, oğlanlara nisbətən maddiyyatda ikidə bir həqqi-vərəsətə malikdirlər. Rəsuli-əkrəm¹ tə'lim və tərbiyədə hiç fərq

¹ Məhəmməd peyğəmbər

qoymadığı halda təhsili-elmi kişiyyə, övrətə müsavi bir surətdə fərz buyurduğu təqdirdə, nasıl olur da ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsəbəsində tuturuz. Əcəba, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur? Bir çoq mübarək ağızlar, qadınların tərbiyyə görür-görməz itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinmıyorlar, əcəba məktəb, təlim və tərbiyyə insana itaətsizlikmi öyrətir? Yaxud insaniyyət, şəfqət, mərhəmət, nəzafət – evlada məhəbbət, böyüklərə itaət nə olduğunumu təlim edər?

Sadəillik xoş bir şey olsa da, bu qadarı, bu dərəcəsi sevilir bir şey deyildir. Bugünkü gün ehtimal ki, bir taqım səfsətəamiz quruntular ilə, boş xəyallar ilə kəndimizi mütəsəlli edəlim... Fəqət yarın? Yarın hər işimizdə olduğu kibi, qız tərbiyyəsi haqqında da başımıza, gözümüze vuracayıq, kor-peşiman olacayıq, lakin nəticə bir yana çıqmayacaq. On yıl əvvəl oğullarını məktəbə verməyən, tərbiyyəyi sapqınlıq ədd edənələr şimdiki nerdə? Hər tərəfə baqarsın eyi, fəna, istər-istəməz hər kəsdə evladını tərbiyyə etmək mərağı qabarmaqda, coşmaqda!.. Hər şəhərdə, hər qəsəbədə oğlanlara məxsus iki-üç ibtidai məktəb açılmaqdadır. Lakin üç-dört illik yarım-yanlış məktəblər səkiz-doquz sənəlik ev tərbiyyəsinə təbdil və islah edə biləcəkmiz zənn olunur? Heyhat!..

Biçarə çocuq iki-üç yaşından başlayaraq məktəb otağına girincəyə qadar xurafat uçurumlarında yuvarlanır gedər. Bir otaqdan digər otağa girəcək olsa “damdabaca”lar ilə qorqutulur. Başı açıq dışarı çıqacaq olsa göydən başına adamcıl qurt dərisi düşər. Qaranlıq bir yerə getse cinlər, divlər ilə təhdid edilir. Hasili ənvai-mevhumat ilə zavallının mə'nəviyyəti alt-üst olur. Otuz yaşına gəlsə belə o qorqunc kölgələr bir dürlü başından çıqamaz olur. Ev tərbiyyəsinin doğurduğu ən gözəl tərbiyyə, ən xoş əxlaq, yalançılıq, kindarlıq, bədnəfslik, arsızlıq, itaətsizlik, qorqaqlıq kibi bir taqım rəzil, murdar əxlaqsızlıqlardan ibarətdir. Binəva çocuq sabahdan aqşama qadar küçədə, bacada, toz-topraq içində yaşar, qoşar, nihayət bir yeri səqətlənir, yaxud ordan-burdan dürlü-dürlü müsri xəstəliklərə hədəf olur gedər. Bir ana oğluna “Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin” deyəcəyi yerdə, “Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş cönənbəri çağır da gəlsin, zəhrimarını zoqqumlansın” – diyor.

Şimdi böyle vəhşi, cahilanə bir həyatdan, ölçü-biçisi olmayan bir mühitdən, pozuq, uyğunsuz bir tərbiyədən nə fayda hasil ola bilər? Təbii hiç...

Bir gavrur çocuğu ana qucağında hənuz bir yaşında ikən yediyi qaletlərdən əlifbayı öyrənməyə başlar, ev divarına baqsa hesab cədvəlləri görür, ə'mali-ərbəəyi üç-dört yaşında gülə-gülə, sevə-sevə öyrənir. Beş-altı yaşına varır-varmaz məktəb həvəsilə əl-ayaq vurmağa, çırpınmağa başlar, məktəbə girdiyi zaman əxlaqı, dərsi, zəkası, həvəsi yerində olub, fəal mütəşəbbis, qəyur bir insan olmağa çalışır, bir azdan sonra qarşınızda iyirmi yaşında universitetdən mə'zun fazil bir əfəndi bulursunuz, bir çox heyrətamiz baqışlar ilə süzdükdən sonra, o bəyənmədiyiniz gavuru alqışlamağa məcbur olursunuz.

Şimdi, o iste'dad, o fevqəladəlik ona nərdən gəldi? Göydən zənbil iləmi endi? Yaxud Allah-təala o zəka və iste'dadı onlarımı münhəsir etmişdir? Təbii, bunların hiç birisi deyil! Yalnız qələbə və müvəffəqiyyət çalışmalarıdır və çalışmaq yolunu bilən ərlərindir.

Lakin bu nöqtəyi eyicə nəzərdə tutmalı ki, təbiət kimsəyə yüz görməz, kimsənin əlində baziçə olmaz. Cənabi-Həqq təbiətə öylə bir qüvvəyi-qahirə, öylə bir qüdrəti-qalibə vermiş ki, daima qalib gəlir, məğlub olmaz. Kəndisinə qarşı durmaq istəyənləri pənceyi-qəhrində əzər, örsələr, məhv edər, yaşatmaz. Uzağa getmək lüzumsuz, yalnız on yıl bundan əvvəlki halımızı düşünsək nə dərəcə dəyişdiyimizi, sevmədiyimizi, ürkdüyümüz halda, bir çox nöqtəyi-nəzərdən təbiətə nasıl boyun əydiyimizi apaçiq görüb anlarız.

Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub evladını tərbiyədən məhrum biraqanlar, yarınki gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yanıb-qavrulduqlarını ağlaya-ağlaya seyr edəcəklər... Çocuqlar mə'sumdurlar, onunçin yapıqları işlərin hiç birindən məs'ul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məs'ul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəməhə valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məs'ul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar. Xeyirsiz, xain, ədəbsiz evlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq için bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmiş olurlar. Böylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə məs'ul olacağı, nə müdhış cinayət işlədiyini hər kəscə mə'lum, aydın bir həqiqətdir.

Bu il olmasa belə bir qaç il sonra təhsili-ibtidainin istər qız, istər oğlan için məcburi tutulacağı şübhəsizdir. Lakin bizim istədiyimiz kibi deyil. Ümumrusiya türklərinin səmimi dostu (?) “Pruşkeviç”lərin istədiyi kibi olacaq, şimdiki xanım qızlar milli məktəblərdə ana dilini oquyub öyrənməsələr, yaxud ata-anaları tərəfindən məhrum edilsələr, bir-iki il sonra zor ilə, qəhr ilə oqumağa məcbur olacaqlar. Bir də cəbrə, təzyiçə nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək üçün anaların təsbihlər ilə, qızların barmaqlarilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyız.

HƏSBİ-HAL

4

Tə’lim və tərbiyə məsələsində ilk nəzəri-diqqətə alınacaq nöqtə məktəblərdir, məktəb otaqlarıdır. Məktəblər, səhhəti ixlal etməyəcək dərəcədə havadar, yuca yerlərdə yapılmalıdır. Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxanə, həbsxanə, məzaristan kibi yapı (bina)lara yaqlaşmamalıdır. Xırıltı, gurultu çox olan mövqelərə yanaşmamalıdır. Məktəb binası mümkün dərəcədə günəş yerlərdə vaqe olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir. Günəşə mane olacaq kölgələr ilə mühat bulunmamalıdır. Çünki pək çox xəstəliklərin günəşsizlik və rütubət yüzündən vücudə gəldiyi aydın bir həqiqətdir.

“Günəş girməyən yerə təbiblər girər” məsəli məşhuri-aləmdir. Buracıqda bir az haşiyə çıxmaq istərim. “Rütubət” sözilə “tərbiyə” kəlməsini düşündükdə Naxçıvandakı “Məktəbi-tərbiyə” ilə onu istilə edən müzürri-sıhhat rütubəti xatırlamamaq bir dürlü əldən gəlmiyər.

Naxçıvanın şu milli məktəbi, – fəqət şimdiki deyil, ilk açıldığı zaman öylə idi. Nili-mübarək üzərində, yə’ni, “Bazar çayı” üstündə vaqe bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qoltuğuna sığmış dar bir yerə təsadüf edər.

Xaricdən şəhərə varid olmuş bir səyyahi-zavallı məktəbin divarlarına göz gəzdirəcək olsa (yarım arşın qədər) xəcalətdən tərləmiş olduğunu müşahidə edər.

Fəqət məscidi-came? Naxçıvanın gözbəbəyi məsabəsində olan o böyük bina? On beş-iyirmi bin manata mal olan o mə’bəd nə oldu?

İştə, o da məzkur çayın nəmli, vərəmli öpüslərilə söndü, getdi, doğuş ilə ölüşü bir oldu. Bir qaç yerdən rəxnədar oldu, qübbəsi çatladı, qapısı bağlandı.

Zatən məzkur məktəbin də orada vaqe olması məscidə mücavir olmaq için idi. Şimdi bu məktəbin günəşsizlik, darlıq, rütubətə mə'ruz olmaqdan başqa digər qüsurları da var ki, onlar da qismən güzərgah olması, məzkur çayın şırıltısı, bazarın gurultusu kibi bir çox müğairi-fənni-tərbiyə maneələrdən ibarətdir. Lakin bu məktəbin ilk tə'sisini və niçin orada yapılmasını eyicə anlamaq için bir az da təfsilata ehtiyac var. Bu məktəb on beş-on altı yıl əvvəl tə'sis olunmuş. Şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski cənabları ilə şəhər hakimi Slavaçinski bu xüsusda pək fədakarlıqda bulunmuşlar. "Cidilli bağ" adlı geniş, havadar, gözəl bir yerdə məktəb tə'sisini xalqa təklif etmişlər isə də kimsə razı olmamışdır. Bazardan, məsciddən uzaq bulunduğu, həm də vəqf yer olduğu bəhanə tutulmuşdur. Şəhər hakimi, xan və bir qaç gözüaçıq əfəndilər məktəbin orada yapılmasına nə qədər təlaş etmişlər isə də bir çox mühakiməsiz həriflərə mərəm anlatamamışlardır. Səviz, doquz bin rübləyə dəyən o gözəl yeri şəhər duması parasız, pulsuz məktəbə hədiyyə etdiyi halda, kimsə təqdir etməmişdir. Lakin orayı bir qaç yıl sonra bir xristian pək ucuz, pək dəyərsiz bir qiymətə almış; o vəqf (?) yerdə geniş, gözəl, bağlı-bağçalı bir klub yapdırmışdır.

Şimdi anlaşılır ki, vəqf olan bir yerdə məktəb deyil, klub etmək belə mümkün imiş!..

Lakin yeni yapılan zaman bağda vaqe qız məktəbi isbat ediyor ki, xalq için əhəmiyyətini azacıq təqdir etməyə başlayor.

Çünki burası da Məktəbi-tərbiyə için intixab edilmiş bir qadar gözəl və havalı bir yerdir. Zənn edərsəm burası da vəqf olmalı, lakin hər nədənsə bir kərə yapılıyor yer deyildir. Hər nədənsə əgər bugünkü duyğular, görklər, bilgilər on beş yıl əvvələ təsadüf etsəydi, təbii o dürlü çürük xülyalara, mevhumatlara yol açılmazdı, o vaxt için həqiqəti düşünülməmişdi, şimdi artıq düşünülüyor, düşünülməyə başlayor.

Qomşu kirvələrimizdə məşhur bir məsəl var ki, o da "Musurmanın sonki ağı bənim olaydı" cümləsidir.

Həqiqətdə gözəl tədqiq edilsə pək təcrübəli, pək mə'nadar bir söz olduğu dərhal anlaşılır.

Bunca təfsilatdan məqsəd, Naxçıvan işlərini təsvir etmək deyil, bəlkə Qafqasyada sakin bütün türklərin hər şəhərdə, hər qəsəbədə

(vəqf yeri) köhnə məzaristan kibi bir çox qiymətli, əhəmiyyətli yerləri əldən çıxarıb mevhumata sarpmalarını ərzi-ixtar etməkdir. Bu dürlü uyğunsuzluqlara deyil bir şəhərdə, Qafqasyanın hər şəhərində təsadüf etmək mümkündür. Bir az diqqət edilsə bir çox “bulvar”ların, şəhər bağçalarının, kilisələrin hər öylə “məzarlıq, vəqf yeri” dediyimiz yerlərdə inşa olunduğu nəzərə çarpar. Biz, vəqf yeridir, günahdır deyib qorqmuş, çəkilməmiş, bir arşın qədər hasar çəkməyi belə əsir-gəmişiz. Hökumət isə bu cəhalətdən istifadə edərək yağlı-yavan, yaqşı-yaman gözünə ilişəni kəndi mal etmişdir.

Mevzui-bəhsi aşdıq, söz cıdırından çıqdı. Artıq haşiyəyi kəsib də yenə sözü müzə, bəhsimizə gələlüm.

Əvət, mümkün dərəcədə məktəb binası günəş işığından məhrum ol-mamalıdır. Lakin işıq bir tərəfdən gəlməlidir. Zira iki yaxud bir qaç tə-rəfdən gələcək olsa, müxtəlif kölgələr bıraqr ki, o da göz için müzürdür.

İşığın sol tərəfdən gəlməsi daha faydalıdır. Çünki, sağ tərəfdən gələcək olsa, yazı yazarkən sağ əl dəftər üzərində öz kölgəsilə şagird-ləri rahatsız edər. Sınıfın (klasın) pəncərələri də olduqca çox və aydınlıq olmalıdır. Məktəbin dörd-beş arşın (rus arşını) enində günəş bir dəhlizi (koridoru) və tənəffüsxanəsi olmalıdır. Hər məktəbin mümkün dərəcədə kəndinə məxsus bir də gözəl bağçası bulunmalıdır ki, çocuqlar orada sərbəst gəzinə bilsin, saf, təmiz hava ala bilsin. Rəf'i-ehtiyac için qədəmxanələri olduqca uzaq bir guşədə bulundur-malı, qulluqçulur nəzafət haqqında pək ziyadə diqqətli olmalıdır.

Sınıflarda nəzəri-diqqətə alınacaq şeylərin ən mühümmü sıra “skameyka”lardır. Sıraların ölçüsündə çox diqqət lazımdır. Əldən gəldi-yi qadar onları sıhhi, fənni bir ustaya ismarlamalıdır. Yoqsa şagirdlərin boyuna görə olmayıb da fəzləcə yuca ya alçaq olursa pək məzərrətlər iras etmiş olur. Bir də müəllimlər daima çocuqların sıra üzərində aldıkları vəziyyətə diqqət eyləməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini əyər, gəmiqlər əyildikdə ə'zayi-daxili də böyük zərər-lər görmüş olur. Bu zərərlər bədənin xarici, daxili ə'zasından başqa, fikir üzərində də tə'siribəxş olur. Fikrin müstərih və oyanıq olması için bəhər hal baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbii qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cəvəlan edəməz. Beyin qanın cərəyani-sərbəstənəsindən məhrum olunca fikirlər, duyğular da məh-dud və əqim qalmış olur. Çünki dimağ qan ilə, əfkar və ehtisasat da dimağ ilə ərzi-fəaliyyət edər.

Bir də bir sırada iki çocuqdan ziyadə oturmamalıdır. Çünki bir sırada dörd-beş tələbə oturacaq olsa ehtimal ki, biri müsri bir xəstəliyə tutulmuş olur da ondan digərlərinə də sirayət edər. Amerikada, Avropanın bə'zi yerlərində hər tələbəyə bir sıra təxsis edən məktəblər pək çoxdur. Sınıfda dərs müddəti pək uzun sürməməli və 45 ya 50 dəqiqəyi aşmamalıdır. Hər dərs arasında sınıfların havasını dəyişdirməlidir. Çünki tələbənin tənəffüs etdiyi zaman havaya hamizi-qarbon dağılır, tər və yağ ifrazatı təbəxxür edərək sınıfın havasını olduqca zəhərlər, bərbad edər.

Sınıf süpürüldüyü zaman quru süpürgə ilə süpürülməməlidir. Zira müzür mikroblar ilə havaya qalqıb uçuşan tozlar bir azdan sonra sınıfların taxtaları üzərinə enər, qonar, sonra tənəffüs edildiyi zaman məzkur tozlar ilə bir taqım mikroblar hiss edilməyəcək dərəcədə çocuqların nəfəsləri ilə ta cigərgahlarına qəder yol bulub bir çoq qorqulu xəstəliklərə səbəbiyyət vermiş olur.

Bir çocuq təhlükəli bir mərəzə, keçici bir xəstəliyə düçar olmuş olursa məktəbə gəlməyə, dərsə dəvam etməyə məcbur edilməməlidir. Müvəqqət bir zəman için evlərinə göndərməlidir. Təvədi edib sağlamlaşdıqdan sonra təkrar qəbul edilməlidir. Bə'zi çocuqların xəstəliyinə diqqət etməyib də ata-anası başından atmaq niyyətilə, müəllim də qeydsizlik və e'tinasızlıqla sınıfa qəbul etməkdən çəkinməz isə, şübhəsiz ki, bir çoq biçərə mə'sumların da fəlakətinə yol açılmış olur.

Bir də aşu, (çiçəyi döyülmək) şəhadətnaməsi olmayan bir çocuq əsla məktəbə alınmamalıdır və məktəbə alınan çocuqların yaşlarına da pək ziyadə əhəmiyyət verməlidir. Yedi yaşdan aşağı olanları pək də qəbul etməməlidir. Çünki pək küçük çocuqlar, cır ağaclar kibi cılız, zəif bir vücud ilə dərsə başlayınca sıqılır, zəhmət çəkər, həm vücudca, həm də fikircə zəif qalır, iləriləyəmər, atidə də pək çoqları təhlükəli bir surətdə zərədidə olur.

Çocuqların əlil, miskin bir şey olmaları arzu edilməzsə, dərs arasında, baxüsus böyük tənəffüslərdə (cimnastik) və bir taqım oyunlar oynamağa müsaidə etməlidir. Xayır, sadə müsaidə deyil, təşviq və tərgib eyləməlidir.

Cimnastikdə tələbəyi bir komanda altında müntəzəmən hərəkət etməyə alışdırmaq məktəblərin inzibatını tə'min edər.

Bir çoq oyunlarda da müəllim çocuqları sərbəst bıraqr kibi görünməlidir, lakin sezdirməksizin əl altından nəzarəti də unutmamalıdır.

Cimnastik və sairəyi layiqilə ifa etmək için ya o xüsusda mütəxəssis bir müəllimə, yaxud ona dair yazılmış əsərlərə müraciət etməlidir.

Herbert Spenser diyor ki, “əgər istiqbalda hal-hazır mədəniyyətimizə vaqif olmayan bir asari-ətiqə məraqlısı məktəblərimizdə oqunan kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını bulacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiyyəən çocuq sahibi, yə’ni bir baba (ata) olması ehtimalının mevcud olmadığına qail olacağı kibi, his şübhəsiz ki, “bunlar monastra aid tərzi-tədris olsa gərək” deməkdən kəndini alamayacaqdır”.

İştə bu sözün sahibi qoca bir ingilizdir. Bu mütaliəyi yalnız ingiliz mühitinə, məktəblərinə bəqaraq yürütmüşdür. Lakin müşarileyh bizim bu məktəb, mədrəsə nami verdiyimiz səfalətxanələri, bu ətalət ocaqlarını görəcək olsaydı nə söylərdi əcəba!

Yuxarıki sözlərə diqqət edilsə, təbii, daha şiddətli, daha şayani-təkdir bir təşbih qullanacağı dərhal nəzərə çarpar.

Məktəblərimizin proqramları eyicə düşünülsün; dərslərin ən mühüm qismini təşkil edən və ən çox rol oynayan maddələr, bir taqım səfsətlərdən, ruhsuz gəvəzəliklərdən başqa bir şeymidir?

İyirminci əsr mədəniyyəti bu uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz.

Zira tə’lim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alət deyildir.

O tərbiyə – bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, paslı beyinləri silib təmizləmək için mə’nəvi bir seyqəl kibi tələqqi edilməlidir.

Mümkün olsa gələcək həsb-i-halda şu məsələyi səthi surətdə təhlil edəriz.

Qafqasyanın hal-hazırını ancaq həqiqətpərvər qəzetələr ilə, ciddi, mütəşəbbis müəllimlər ilə kəsbi-səlah edə bilir.

Bunların hər ikisi həyati-ictimaiyyəimizi bizə əks etdirən islahata təbdil edib çalışan bir ayineyi-təbiətnüma müşabihəsindədir. Müəllimlərin vücudə gətirəcəyi təbdil isə digərinə nisbətlə daha əhəmiyyətliyətlidir.

Fəqət müəllim öyrənib, öyrətdiyi kitablara iktifa etməməlidir. Bir çox tərbiyəyə, ictimaiyyətə, təbiiyyətə, əxlaqiyyətə aid kitablər da mütaliə eyləməlidir. Və mütaliəsindən bir nəticə, bir mühakimə çıxarmalıdır. Olduqca kəndi mə’nəviyyətini, kəndini, vicdanını təsfiyə və islahə çalışmalıdır, tainki söylədiyi sözlər, verdiyi nəsihətlər hüsni-

nəticə verə bilsin. “Söyləyəne baqma, söylədiyinə baq” dəsturunu əldə sərmayə ittixaz edənlər bu xüsusda çox yanlışdırlar.

Hər söz sahibinin sözü ilk öncə ruhilə və vicdanilə uzlaşmalı, müvafiqət etməli, sonra müxatibə söylənməlidir.

Bir ərəb ədibi diyor ki, “Qəlbdən çıxan sözlər, daima qəlbə nüfuz edə bilir. Qəlbın xəbəri olmayıb da ağızdan fırlayı verən sözlər, dinləyənin bu qulağından girib o birindən çıxıb gedər”.

Demək ki, sözün tə’sirbəxş olması için, söz söyləyənin eyi bir qəlbə, parlaq bir vicdana, gözəl bir əxlaqa, həqiqi bir mə’lumata malik olması icab ediyor.

Bir müəllim öz-özünü bir riyazəti-mə’nəviyyə ilə islah etdikdən sonra, şübhəsiz ki, hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlər nəzərində böyük bir əhəmiyyətlə tələqqi olunur. Kəməli-sür’ət və mətanətlə hər kəsin ruhuna nüfuz edə bilir.

Bir də müəllim yalnız məktəbdəki şagirdləri tərbiyə etməklə qalmayıb, mümkün dərəcədə kəndi nüfuzunu – sözlərinin əhəmiyyətini tə’mim və tövsiə çalışmalıdır. Şimdi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyati-ictimaiyyətimiz belə saf, parlaq bir tərbiyyəyə möhtacdır.

Müəllimlərimiz azacıq muşikafanə, durbinanə hərəkət edəcək olsalar, şübhəsiz ki, bütün mühitimizi islah etmiş olurlar.

Sınıf (klas)da hər iki gündə bir, çocuqların əlbisəsinə, yüzünə, əllərinə baqıb kirli və ya təmiz olduqlarına diqqət edilməlidir.

Müzürri-səhhət hallar, işləklər büsbütün mən’ olunub əsbabı yumşaq, tatlı bir dil ilə tələbəyə anladılmalıdır və təkrar edilməməsini şiddətlə tənbiş etməlidir.

Bir müəllimin, çocuğun anlayacağı tərzdə eylədiyi pədərənə tövsiyələr və tənbihlər, əmin olmalı ki, pək gözəl nəticələr verir. Hər fənalığın, pisliyin, pintiliyin səbəbləri tələbəyə anlatıldıqca, şübhəsiz ki, ata-anaları, qövm və əqrəbaları, hətta yaşadığı mühit belə mütənəbbih olub kəndilərini islah etməyə çalışırlar.

Xalq şimdi məktəbi, ondakı tərbiyyəyi azacıq hüsnitələqqi etməyə başlamış. Müəllim əgər uslu, namuslu, həlim, səlim bir əfəndi olursa, təbii, dörd-beş sənə zərfində yalnız bir ibtidai məktəbi deyil, məktəblə əlaqədar olan böyük bir köyü (kəndi), köy xalqını tamamilə islahə müvəffəq olur.

İbtidai məktəb proqramı olduqca təmiz, qullanıslı, aydın, qolay və mənfəətli olmalıdır. Xurafata, mevhumata aid süprüntüləri mümkün

mərtəbə sınıflara biraqmamalıdır. Əvvəldən girmiş olsa da süpürüb təmizləməyə diqqət və qeyrət etməlidir.

İbtidai məktəb üçün türk dilində müxtəsərcə qiraət, kitabət, elmi-əşya, coğrafiya, hesab, türk tarixi və islam tarixi kibi şeylər kifayət edər.

İkinci ildən e'tibarən rus dili də təbii ilavə edilməlidir. Çünki onsuz da iş aşmaz.

Fəqət müəllim, bunlar ilə iktifa etməyib bir çox həqiqi-fənniyəni, bir taqım hadisə-tərbiyəni xülasə edərək ağızdan, açıq, müəssir bir üslubla tələbəyə təlqin etməlidir. Həftədə bir-iki dərs yalnız bu işə münhəsir edib tələbənin gözünü açmalıdır.

Bir çox təbii levhələr ilə məktəb otağı təzyin edilməlidir, çocuqlar zəhmət duymayacaq dərəcədə bir taqım xoş mevzulardan bəhs edilməlidir. Kor-koranə “sür dərəyə” qanununu əsla tələbəyə hiss etdirməməlidir, çünki təşəbbüsi-şəxsidən bütün-bütün məhrum qalmış olur.

Qafqasyada müəllimlər

Qafqasyanın ibtidai məktəblərində türkcə dərs verən müəllimlər təqribən üç qismə bölünür:

Birinci qısım; Aras aşırı qoşub gələn fanatizma dəllalları.

İkinci qısım, seminariyada (darülmüəllimin) ikmali-təhsil etmiş əfəndilər.

Üçüncü isə yeni üsulda tərbiyə görüb müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir.

Birinci qısmı təşkil edənlər müəllimdən başqa hər şeydirlər. Həzar-peşə və pək qurnaz hərifdirlər. Buqələmun kibi hər saətdə bin rəngə girməyə müstəiddirlər.

Aras kənarına varır-varmaz hərif bir kərə düşünür, hər şeydən əvvəl kəndisi için bir sərmayə arar. Bir yerə baqar, bir göyə baqar, aradığı sərmayəyi iki arşın göy bezdə bulur. Marağada darğa şagirdi ikən, Aras suyu içər-içməz anadan doğma seyid olur. Sonra ağa mübarək qədəmləri ilə Qafqasyanın şu otlı, sulu toprağını müzəyyən buyurur. Beş-on gün yüz suyu tökər, yalvarır-yaqarır, amma fırlıdağı işləməz, fəryadı bir yana çatmaz, çünki cəmaət həpsi e'tiqadsız, seyidə baqan yoq!..

Bir də baqarsın ki, hərifin ağına bir şey gəldi. Belindən göyü açıb bir yana fırlatdı. Özünü bir əttar dükənina verdi. Beş-altı şahılıq həbdən, tozlu-topraqlı otdan-filandan aldı, şələsinə cibləşdirdi. Ya Əli, ya mədəd önünə gələn qəsəbələrdə köylərə yüz qoydu. Şimdi köyün hər tərəfinə qulaq versən təbibbaşı (?) cənablarının seyti-şöhrətşuarı tənindəz olmaqdadır. Lakin iş, təbibliklə də bitməz. Bir ucdan öldürdüyü, tələf etdiyi zavallıları öz əlilə kəfənlər, öz əlilə məzara qoyar. Sonra icab edərsə mərsiyəsini də özü oqur, hasili para çıxacaq yer bulundumu? Yəhudi bəzzazı kibi sağına-soluna, eninə-boyuna, hər tərəfinə ölçər-biçər, yeri gəldikdə fala da baqar, dua da yazar, cin də tutar. Fəqət... Fəqət xudanəkərdə bu işlərin həpsində bir rəvacsızlıq, bir e'tinasızlıq görürsə büsbütün məsləkini dəyişdirir. Kitabçılarda “vətən dili” çox, tuhafiyəçilərdə vorotnik, qalstuk bol...

“Vorotnik”, “qalstuk” boyuna keçirildikdən sonra məzadçılardan, genə mal satanlardan bir dəst də gözəl kostyum alıb əyninə taqar. Bir məktəbə dəvam etməyə başlar.

İştə sana yeni fabrikadan çıqmış qanlı-canlı “arpazovanni” bir müəllim!.. Yalnız bircə diplomu (attestatu) əskik...

Lakin orası da qolay, zira çənəsi gevşək bir taqım cahil mühafizəkarlara qarşı beş-on gün boyun büküb yaltaqlıq edərsə, hər saçmasına bəli, bəli deyərsə şübhəsiz ki, ən zəki, ən təcrübəkar müəllimlər sırasına keçmiş olur. Fəqət ədəbsiz imiş, əxlaqsız imiş baş yox, keçərgedər, yalnız hacı əfəndinin, yaxud kərbəlayi kişinin boş damarını buldumu? Artıq əsrin əflatunlarına şıllaq atmağa başlar. İşi yoluna qoyduqdan sonra həmiyyət, qeyrət qanı coşub-daşaraq qızgın, dəhşət-nak nitqlər söyləməyə başlar, işlə küçücük bir nümunə:

“Cəmahət, cəmahət! Vətən, məmləkət xərəb oldi. Bahəmə bunnan belə piş əzvəqtdən irəli, əqsami-mütənəvvivə məktəbxanələr açmaq lazımdır. Qazutlərin dilsuz və yürəkyandıran həvadisati insanın qulağında guşzəd olanda dər həqiqətdə vətən dər həqqində nə eyliyəcəğini bilmiyüb, gözlərinin sirişki abi-nisanın suyu kimi axır”. Bu bir. (?)

İkinci qısım də rusca təhsil edib türkcə dərs verən əfəndilərdir ki, dəröhdə etdikləri dərslər əksəriyyətlə ibtidai məktəblərə münhəsir kibidir.

Muşıkafanə bir nəzərlə baqılsa sair müəllimlərə nisbətən onlar pək eyidirlər, pək faydalıdırlar. Hissiyati-milliyəyə azacıq biganə

olmaqla bərabər bir taqım çürük, təhlükəli mevhumata aşına deyillər ki, bu da pək böyük qazandır. Onlarda olan fəzilətlər və qüsurlar ayrı-ayrı nəzəri-diqqətə alınmalıdır.

Onların seminariyalarda və sair məktəblərdə görüb öyrəndikləri şeylər həp müntəzəm, mürəttəb (sistematik) bir tərzdə olmuşdur. Onların təhsilində çürük və faydasız şeylərə pək az təsadüf edilir. Gördükləri fənn ilə, elm ilə bərabər fənni-tərbiyə “pedaqogika”yə də eyicə diqqət ediyolar. Bir çox dəfələr nümunə için müdirilər, nazirilər tərəfindən onlara dərslər verilib gözəlcə tənqid olunuyolar.

İştə on-on iki illik təhsil və təcrübə sayəsində hər nasıl olsa müəllimlik için bir istihqaq qazanmış olurlar. Onun için Qafqasyanın pək çox yerlərində ən ciddi çalışanların qismi-küllisini onlar təşkil ediyolar. Hətta bir çox ufaq-təfək yeni tək’ olunmuş əsərlər belə onların həmiyyət ilə meydana-intişara atılıyor ki, bu da xalqı mütaliyəyə alışdırmaq için böyük bir müvəffəqiyyətdir. Lakin, bə’zi əfəndilər müstəsna olmaq şərt ilə, bir çoqları azacıq sapıyolar ki, o sapınlıq da bir taqım yanlışlıqlar, uyğunsuzluqlar doğurmuş olur. Nümunə olmaq üzrə bir qaç sətir yazı bu yanlışlığı isbata kafidir. İştə rusca oqumuş, türk dilində müəllimlik edən arqadaşlardan birisinin məktubundan bir parça: “Əfəndim, mən istiyorum getmək iyunun on beşində mineralnı sulara, hansı ki, olar çox mənəfətli məndə olan cüz’i naxoşluğa.

...bəy də gedəcəkdir mən ilə bərabər, ancaq qalmaq üçün orada iyirmi beş gün hərgah siz də istərsiniz gəlmək, olar mənim üçün çox yaqşı və çox xoşbəxtlik...”

Bu da iki. (?)

İlk nəzərdə insan, şu cümlələrin türk dilində olduğuna əsla şübhə etməz, çünki hər kəlməsinə diqqət etsə düzgüncə, türk sözləri olduğunu təsdiqdən kəndini alamaz. Lakin cümlələrdəki ahəngə, o qarışıq mübtədə, xəbərlərə bir musiqişünas sameəsilə qulaq versə, dərhal “xaxol” ruh ilə düşünölmüş, türk kəlmələri ilə vücuda gəlmiş bir əcubə olduğunu anlar.

Bu hal, bu qarışıqlıq yalnız bə’zi müəllimlərə məxsus deyildir. Şəhərlərdə iqamət edən, ruscaya azacıq aşına olan tüccar və kəsəbəyi dəxi ifsad etməkdədir.

Elmsiz, saf bir köylüyü (kəndli) qonuşdurunuz, onunla həsbi-hal ediniz, eyicə diqqət edəcə olursanız, şəhərlilərə nisbətən onları türk ləhcəsinə, türk ruhuna daha yaqın, daha munis bulursunuz.

Şimdi yuqarıda yazılmış iki qısmı bir arada müxtəsərcə xülasə edəlim.

Əvvəlinci qısmıda göstərilən budalaların nə fikri, nə duyğusu, nə lisanı, nə də əxlaqı ki, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir, bizə gəlməz, Qafqasya için lüzumsuz və bimə'nədir.

Hələ lisanları, ədəbiyyatı-atıyəmizi rəxnədar edəcək dərəcədə müzür və təhlükəlidir, onun için də şayani-ehtirazdır.

İkinci qısm isə fikircə, əxlaqcə, maarifcə şayani-istifadəirlər.

Hələ türk lisan və ədəbiyyatını azacıq nəzəri-diqqətə alsalar, türk sərf və nəhvinə beş-on ay qədər göz gəzdirsələr, şübhəsiz ki, vətənə, millətə çox, həm də pək çox xidmət etmiş olurlar. Fəqət əhəmiyyətsiz bir vəziyyət alacaq olsalar, təbiidir ki, lisanımızı bərbad etməkdə əvvəlinci qısmıdan geri qalmayacaqdır.

HƏSBİ-HAL

5

Şimdi üçüncü qısmıa gələlim.

Üçüncülər: “yeni üsulda tərbiyə görüb, yaxud görmək istəyib, müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir” demişdik.

Bunların – bu müəllimlərin bir payı ibtidai türkcə, rusca təhsil görüb bir fəaliyyəti-cavanmərdanə ilə çalışanlardır ki, sayları pək az, xidmətləri isə pək çoxdur.

Bir payı da vaxtilə yalnız mədrəsələrdə uğraşmış yorulmuş əfəndilərdir ki, şimdi işin mahiyyətini anlayıb candan, yürəkdən, gecəli-gündüzlü çalışıb iləriləmək istiyorlar. Bir tərəfdən türkcə tarixə, ədəbiyyata, lisanə diqqət edib, bir tərəfdən də xüsusi olaraq az-çox rusçaya həvəs ediyorlar. Onların bu dürlü açıqgöz olmaları ciddən şayani-təqdirdir.

Fəqət bunlardan bir takım gənc xocacıqlar da var ki, yaşadığı əsrin mədəniyyətini bilməyərək, yaxud bilmək istəməyərək, azacıq e'tinasız kibi görünüyorlar.

Fəqət onlar da işin əhəmiyyətini biləcəklər. Lakin az deyil, pək çox peşimançılıq çəkəcəklərdir.

Maarifpərvər zatların borcudur ki, hər yerdə onları şirin dil ilə, məhəbbət ilə çalışıb iləriləməyə təşviq etsinlər. Təşviq etsinlər də həm onları, həm də kəndilərini qayeyi-məqsədə nail etsinlər, edə bilsinlər.

Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvi bir təcəlligədir.

Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilir.

Qafqasyanın bə'zi yerlərində, daha doğrusu hər yerində az-çox bir münazieyi-şəxsiyyə cərəyan etməkdədir. Bu münaziyəyə yol açan da bir taqım xüsusi məhəbbətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Bir mühafizəkar bir təcəddüdpərvəri, açıqgöz bir gənci uzaqdan görüncə, yaxud ona aid bir söz eşidincə dərhal sinirləri (ə'sabı) oynamağa başlar. Görməyə gözü olmaz, lakin haqqı da var...

Yeniyetmə bir gənc, yaxud tərəfdari-təcəddüd bir əfəndi də mühafizəkara, əski fikirli bir xocacığa təsadüf edərsə, əsla ona yaqınlaşmaq istəməz. Yaqınlaşsa da müstəhziyanə suallar ilə zavallıyı xırpalamaq, qızartmaq istər.

Əvvəlki quşqulanmasında, yaqın durmamasında, nifrət və məhəbbətsizlik etməsində ikinciyə nisbətən azacıq haqlıdır. Çünki həqiqətdən uzaqdır. Həqiqi elm, fəzilət nə olduğunu eyicə kəsdirəmiyor. Onun için də bu tərəfə məhəbbətsizlik göstəriyor.

Fəqət ikincilər, yə'ni münəvvərləfikir olanlar isə, bir çox nöqteyi-nəzərdən yanlışırlar. Və sataşmaq, təkdir etmək kibi bir taqım hərəkətlərindən məs'uldurlar. Zira aldıqları vəziyyət əksəriyyətlə onları islah etməyib ədavətlə qarışıq bə'zi darğınlıqlara yol açır.

Şimdi bu iki qüvvət uzaqdan bir-birinə yan baqarsa, biri havaya, biri suya çəkmək istərsə arabanın (məqsədin) olduğu yerdə qalacağına şübhə edilməməlidir.

Yaxud bir araya gəlib də bir-birinə yaqlaşmaq istərsə və yaqlaşır-yaqlaşmaz bir şiddəti-mexanikiyyə ilə çarpışır isə – tə'sir-əks tə'sir qanununca hər ikisi zəhmət duyar. Hər ikisi zərərdidə olur. Hər ikisi şiddəti-müsadimə ilə geri fırlayıb ayrı, qeyri yaşamağa, küsgün bir vəziyyət almağa məcbur olur. Bu vəziyyət isə büsbütün tərəqqiyati-mədəniyyətimizə mane olub daima ənvari-həqiqətə qarşı bir zülməti-təhəmmülgüdəz hazırlanmış olur.

Bir də təfsilə nə hacət... Pisliyi qurcalamaq, qarışdırmaq, xasseyi-şaməyi incitməkdən başqa bir şeyə yaramaz ki!

Mədəniyyətdən məqsəd rifahiyyət və səadətə nail olmaq isə, təbii, onu hər kəs alqışlar, hər kəs sevər, hər kəs istər.

Bir mədrəsənişin tələbə, bir gənc xoca ki, yeni-yeni xocalığa hazırlanıyor, şübhəsiz ki, məs'ud yaşamaq üçün sairlərdən daha ziyadə daireyi-mədəniyyətə girmək istər. Xar və zəbun qalmaq istəməz.

Daha açıq tə'bir ilə – onlar Molla Nəsrəddinin “tavlamıxdə bağlanıb qalmış buzovuna bənzər”, mıxdan açılınca dörd əlli, dörd ayaqlı qaçmaq istərlər. Onları həyati-mədəniyyətə alışdırmaq üçün beş-altı aylıq rəhbərlik kifayət edər. Lakin şu rəhbərlikdə mülayimət və məhəbbətdən əsla uzaq bulunmamalıdır. Onları inadla, məzəmmət ilə deyil, qardaş kibi sevə-sevə daireyi-ittihadə çağırmalıdır.

Mümkün dərəcədə hər şəhərdə, hər qəsəbədə bir qaç ə'zadan mürekkəb bir cəmiyyət təşkil edilməlidir. Bə'zi şəhərlərimizdə olan nəşri-maarif cəmiyyətləri kibi vaqt qaib etmədən qəflət, cəhalət uçurumlarında yuvarlanan o biçarələri müəllimliyə təşviq etməli, çalışdırmalı, bə'zi ufaq-təfək məsarifi dəröhdə etməlidir. Müxtəsərcə qiraət, hesab, türk tarixi, islam tarixi, coğrafiya, qəvaiddi-lisan kibi bir taqım mühüm, fəqət qolay şeyləri az bir zamanda öyrədir pərvaz eyləməlidir.

Keçən həftələrdə Ə.T. əfəndilərinin bu məsələyə dair yürüdükləri mütaləyi hər kəs oquyub, görmüşdür. Onun üçün pək də təfsilə hacət yoq zənn edərim.

Fəqət burasını bilməli ki, bu hal inqilabi bir haldır. Bu üsul dəvam etsə-etsə ancaq iki-üç sənə dəvam edə bilər. Pək ziyadə uzanması arzu ediləcək dərəcədə fayda verməz, çünki bu qısım müəllimlərin beş-on aylıq təhsili ibtidai məktəbləri yarım-yamalaq idarə edə bilər, çocuğu az-çoq qiraət, kitabət, tarix, lisan... və sairə kibi şeylər ilə müstəfid edərsə də, fəqət bir çoq nöqtəyi-nəzərdən nəticə qüsurlu çıxıq bilər.

Beş aylıq təcəddüd, iyirmi beş illik mevhumat ilə paslanmış dimağları (beyinləri) hiç də silib təmizləyəməz. Bəhərhal əski küp yenə az-çoq sızmağa başlar. İcab edən fəzali-əxlaqiyyəyi, hissiyyəti-milliyəyi tələbəyə təlqin edəməyib, xoş bir qayəyə varamazlar. Çünki o kibi fəzilətlər tədrici təkamül bir təhsilə möhtacdır.

Sür'ətlə alovlanan hər şey, hər əməl, hər duyğu səbat göstərməzsə pək çabıq sönər, yaşayamaz, sür'ətlə münqəriz olur, yarım-yırtıq, qırıq-tökük işlər daima nəticəsiz qalır.

Təcrübəkar müəllimlərə, həqiqətaşına xocalara malik olmaq üçün er-gec iki böyük müəssisəyə ehtiyacımız var ki, biri milli bir darülmüəllimin, digər də ruhani bir darülelmədən ibarətdir.

Bu xüsusda fəzilətpərvər şeyxülislam həzrətlərinin keçənlərdə “Həqiqət”də bir məqalələri də var idi.

O məqalə, Qafqasyada ciddi və həqiqi bir darülelm tə’sisini tövsiyə ediyordu. Və orada tə’qib ediləcək proqramı da ayrıca gös-təriyordu. Məzkur proqramı bəyənənlər pək çox oldu. Fəqət öylə bir mütaləiyə-haq bəyanına tə’qib edilmədi. Cavabsız qaldı, əqim qaldı, nəticəsiz qaldı...

Bəli, bin dürlü hava və həvəsə qarşı pərəstiş edən milyonlar, bir çox rəzilənə, səfilənə işlərdə kül olub gedən altınlar, öylə bir nidayi-həqiqətə qarşı susdu, qaldı. Səs vermədi, lal oldu.

İllərcə əz olunduğu kibi hər şey öz yerində, öz vaxtında yapılacaq. Qış keçib gedəcək, yüzü qaralığ kömürə qalacaqdır.

Lakin anlaşıldığına görə bu iki darülelm, şimdilik ayrı-ayrı açılmıyacaq. Camaatda az-çox həvəs varsa da para (?) cənabları pək də aldırımıyır, müsaidə etmiyir, daha doğrusu, məsləhət görmüyür.

Zatən Ərdəbil dəlilləkləri baş ucunda hazır; kəndini zəhmətə, məşəqqətə, məsrəfə soqmaq fəzlə deyilmi ya?

Bununla bərabər hər halda bizim üçün alim və müəllim yetişdirəcək müntəzəm və mürəttəb bir müəssisə lazımdır.

Azacıq himmət, qeyrət edilərsə bu iki arzunu bir nöqtədə birləş-dirərik. İki bostanı bir ırmaqdan sirab edə bilərik. Müntəzəm bir darülmüəllimin tə’sis edilsə müəllim qıtlığı çəkməkdən qurtularıq.

Sınıflar tə’qib edildikcə edilir. Səkkiz-doquz sənə dərsə dəvam olunur. Müəllimliyə istihqaq qazanıldığı təqdirdə tə’lim və tədrisə həvəskar olanlar müəllimliyinə gedər. Axund (alim) olmaq arzusunda olanlar isə iki-üç sənə dəxi ayrıca darülmüəllimin proqramına ilavə olunmuş, ilahiyat şö’bəsinə dəvam edər. Dünya və axirət elmlərini mükəmməlcə təhsil etmiş olur. Və həqiqi, mühakiməli, doğru bir mə’lumata malik olunur. İştə o zaman haqqilə alim adına layiq alimlər görərik. Və müəllim qıtlığı çəkməkdən də azad olarıq.

Hüseyn Cavid

NAKAMLIQ

Böyük bir ziya 'i-əbədi

Bu gün qara topraq əcəlin pənceyi-qəhri Qafqasiyanın Rusiya türklərinin, daha doğrusu, bütün türk ünsüri-nəcibinin yorulmayan, qəhrəman və çalışqan bir evladını ağuşi-əbədisinə alıyor.

Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, A.Sur, Abdulla Tofiq imzalarını qəzetə sütunlarında görüb bilməyən pək az qare bulunur zənn edərim.

İştə o fəal gənc getdi. Nakam olaraq tərki-həyat etdi!

Gəncədə məbədiyi-ülumu təhsil etdikdən sonra üç sənədən ziyadə İstanbulda ikmali-təhsil ilə məşğul olub tarix və ədəbiyyatda böyük bir ləyaqət göstərmiş olan bu dəyərli cavan əfsus! binlərcə əfsus ki, dünyadan kam almayaraq, arzularına yetişməyərək millətinə, vətəninə lazım olan ən qiymətli bir zamanında millətini, vətəni tərki etdi, yalnız və yalnız ailə və arqadaşlarının, əhibba və vətəndaşlarının yürəyinə unudulmaz bir həsrət qoyub getdi.

Mərhum müşarileyh yaşasaydı ədəbiyyatımıza pək böyük mən-fəətlər, pək qiymətli əsərlər bəxş edəcəkdi. Zatən göstərdiyi nümunələr istiqbalının nə dərəcədə parlaq olduğunu müdəqqiq qarelərə təslim etdirmişdir zənn edərim.

Fazili-hünərvər, ədibi-siyasətpərvər İbrahimov Sənətullabəy əfəndinin mərhum (A.Sur) haqqında yazmış olduğu mütaliatı hər kəs oquyub düşünmüşdür zənn edərim. Onun türk dilinə, türk ədəbiyyatına olan xidmətləri pək parlaq olacaqdı, əfsus ki, kəndisi söndü, getdi...

Əvət, şu bir sənə zərfində Qafqas, ulu Qafqas, sevgili evladlarından üç qiymətli vücut qayb etdi.

Birincisi möhtərəm şair mərhum Sabir həzrətləri idi. Mirimumileyhi Tiflisdən Şamaxıya, yə'ni məzari-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüşdüm. O lətif və düşgün sima hala gözümün önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqas öylə nadir vücutdə bir də pək çətinliklə malik ola bilir.

İkincisi vətənpərvər üləmamızdan hacı molla Ruhulla həzrətləri idi ki, ziyayi-təhəmmülgüdazi islam ruhilə bəslənmiş hər bir vətəndaşını məhzun və dilxun etdi.

Üçüncüsü isə şu iki mərhumun hiç birilə qabili-qiyas olamaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çox yaşayıb və istədikləri qədər millət və vətənlərinə ifayi-xidmət edə bilmişlərdir.

Bu isə (A.Sur), hənuz yeni-yeni qol-qanat açıb, təşəbbüsətdə bulunub vətən yavruları için, onların tərəqqiyatı için çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvət fürsət vermədi. Biçərəyi aldı götürdü, şu mütəşəbbis, gənc ədibimizin səbəbi-irtihalına gəlincə Tiflisdə iki ay zərfində xəstəxanədə bir qaç dəfə əməliyyat-cərrahiyyə (operatsiya) icra edildikdən sonra qurtulmayaraq nihayət, əcəlin ağuşı-dəhşətnakına qovuşmuşdur. Cənabi-Həqq validəsinə, qardaşlarına və arqadaşlarına, dostlarına və vətəndaşlarına səbri-cəmil əta eləyə...

Hüseyn Cavid

İdarə:

Bu xəbər dünkü qəzetimizin təb' makinasına verildiyindən sonra əlimizə düşdüyünə görə bir gün tə'xirə düşər olmuş isə də, cənnət-məkan Abdulla Tofiq haqqında bə'zi xatirat və təfsilatı havi olduğuna görə, dərci əlzəm bilinmişdir.

"İqbal", 14 may, 1912, № 59

MİRZƏ ABDULLA MƏHƏMMƏDZADƏ YAXUD (A.SUR) – ABDULLA TOFIQ

Mərhumun təşyini-cənazəsi mərasimi

May ayının on birinci günü gündüzün saat on birdə Gəncə vağzalının önündə bir qutu (tabut) nəzərə çarpiyordu ki, içində (A.Sur), o nakam cavan, o qəyur ədibimiz xabi-əbədisinə varmışdı. On dörd gecəlik ayı ihatə edən yıldızlar kibi mədrəseyi-ruhaniyyə tələbə və müəllimləri cənazənin ətrafını sarmışdı. Hər kəs qayb olmuş bir fəzilətin, əldən çıqmış bir ne'mətin yadı-həsərtilə mütəəssir olduğunu göstəriyordu. Hazırın, böylə fəal və mütəşəbbüs bir cavanın, böylə natiqəpərdaz bir qəhrəmanın sükuti-həzinini düşündükcə heyrət və təfəkkürdən kəndini alamıyordu.

Mədrəseyi-ruhaniyyə müdiri Axund Hüseyn Pişnamazzadə cənabları tərəfindən mərhumun ruhu üçün dua oqunub fatihə söyləndikdən sonra hər kəs birər həmdü surə oquyub, sonra namurad ədib və müəllimimizin tabuti-müəllası müəllimlərin və tələbə əfəndilərin yardımı ilə bir faytona qoyuldu. Mərhumun beş-üç qövüm əqrəbasilə bərabər doktor Həsənbəy Ağayev, Bağbanlar məktəbinin naziri Həsənbəy, şəhər məktəbinin türkcə müəllimi İsmayılzadə Mirzə Hüseyn cənabları da bu hey'ətə daxil idi. Tabut faytona qoyulduqdan sonra hazırın kimi faytona, kimi tramvaya binib bir qədər yola dəvam etdilər. Şəhərə hənuz çox məsafə var ikən, cənazəyi istiqbal edənlər həp tramvay (qonka) və faytonlardan enib cənazəyi ta mərhumun evlərinə qədər çiyinlərində gətirdilər. Söz yoq, şəhərə daxil olduqda ötədən-bəridən toplanmış adamlar da nəzərə çarpiyordu. Cənazəyə yardım etmək istiyorlardisə də, müəllimlər və tələbələrə yardımını onların zəhmətinə hacət biraqmadı. Cənazə evlərinə daxil olur-olmaz şurü-şivən sədəsı qulaqları çınlatmağa başladı. “Cavan oğul vay”, “namurad qardaş vay” səsləri, “qəyur yoldaş vay”, “nakam arqadaş” iniltiləri hər kəsi sızlatdı, hər kəsi ağlatdı. Bu sırada mədrəseyi-ruhaniyyənin mə'sum balaları qarının önündə məş'umlu bayatılardan oquyurlardı:

Cavan öldün, dünyadan kam almadın,
Çoq çalışdın, zəhmətdən hiç doymadın,
Əfsus ki, fikrinə qail olmadın,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

Çıqarmıyaq yaddan biz tiz onları,
Həp vətənə qurban olmuş canları,
Tanrı qəbul etsin bu qurbanları,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

İlaxir...

Bu sırada Sisyanov, Voronsov, bir də Tofiq məktəbinin nazirləri, müəllimləri, tələbələri dəstə-dəstə qarının ətrafında kamali-nizam ilə səf bağlayıb durdular. Ətrafdan başqa adamlar da tək-tük bu cəmiyyətin içində görünürdü. Bir çoq saət qədər ağlaşma, qüsl, təkfin ilə iştiğal edilib sonra zavallı cavanı anasından, bacı-qardaşından ayır-

mağa başladılar. Tabutun üzəri tirmələr, şallar, ipəklərlə bəzənmişdi. Məktəb tələbəsi tərəfindən ilk baharın yeni açmış gül-qönçələrilə süslənmişdi. Cənazənin üzərində mərhumun ad ilə bərabər Namiq Kamal mərhumun bu beyti də yazılmışdı:

Yüksəl ki, yerin bu yer deyildir,
Dünyayə gəliş hünər deyildir.

Cənazə evdən məscidə qadar, yenə qaralar daşıyan tələbə və müəllim əfəndilərin omuzunda gəldi çıqdı.

Məscid həyətinə (havlısında) mədrəsə müdiri Pişnamazzadə və sair həzərat tərəfindən namaz qılınıb məzarıstanə doğru hərəkət edilməyə başladı. Pək qarışıqlıq, nizamsızlıq olmasın deyə Əliəkbər bəy Rəfibəyovun və müəllim əfəndilərin təsvibi ilə Sisyanov şagirdləri əl-ələ verib cənazə ətrafında gedən müəllim və tələbələrini ortaya aldılar. Tainki xaricdən cənazəyi təşyi edən, ya təşyi etmək həvəsində olan Gəncə cəmaati-islamiyyəsilə çocuqlar qarışmayaraq ayrı və müntəzəm bir surətdə yola dəvam etsinlər və çocuqlar da sıqıntı çəkməsinlər. Mə'lum ya! Bu gün cümə günüdür. Bütün müsəlman dükənləri qapalıdır. Ehtimal ki, cənazəyi təşyi için qoşub gələn vətənpərəst dindəşlərin kəsərət və izdihamından sıqıntı çəkilir. İştə bu səbəbdən ya nə, böylə bir qərar verilmişdi.

Lakin əfsus! Binlərcə əfsus ki, məsciddən məzarlığa qadar gördüyümüz əşxas yenə müəllimlər, yenə onların dörd-beş yüzü mütəcaviz şagirdləri idi.

Mədrəseyi-ruhaniyyə şagirdanı yuqarıda yazılmış:

Cavan öldün dünyadan kam almadın

– mənzuməsini ta Səbzikar məzarıstanına qadar oquya-oquya getdilər. Səbzikar məzarıstanlara başqa məzarıstanı görə qayət təmiz və gözəldir. İştə orada mərhum A.Suru dəfn etdilər. Yuqarıda məzkur məktəblərin nazir, müəllim və tələbəsindən maəda Gəncə şəhəri-əziminə orada gözə çarpan zat yalnız Əliəkbər bəy Rəfibəyov, məxdumları doktor Xudadat bəy Rəfibəyov, doktor Həsən bəy Ağayev, doktor Fərrux bəy, məşhədi Əli ağa Rəfiyev, məşhədi Qasım ağa, Cavad bəy Cavarlinski, bir də beş-üç nəfər mərhumun qövm və əqrəbası idi. Məzkur Cavad bəy, Həsən bəy və Mirzə Hüseyn cənabları isə hey'əti-müəlliminə daxil deməkdir.

Əvət cənazə dəfn edildi, təlqin verildi. Sonra Voronsov məktəbinin türkçə müəllimi İsi əfəndinin tə'limilə məzkur məktəb şagirdləri bu sözləri təğənni etməyə başladılar:

Cümlə millətin ruhinin ruhi,
Cümlə millətin qəlbi-məcruhi.
Öz müəllimi, öz ədibidir,
Öz mühərriri, öz ədibidir.

Çox yaşa ədib, fikri-millətdə,
Keçdi günlərin xeyli zəhmətdə.
Qəbrdə rahat uyu, ey cavan,
Məskənin sənin rövzeyi-rizvan.

Şu matəmi tərənnümdən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə həzrətləri nitqə şüru etməyə başladı.

Lakin müdir əfəndinin yaxud sair natiqlərin söylədiklərini kamilən yazacaq olsaq pək çox vaqt, pək təfsilat istər, bən də ancaq hər nitqin xülasətü xülasəsini yazıb ixtisar etmək istiyorum.

Pişnamazzadə cənabları mənbəyi-fəzl və irfan, əmiri-mö'minan Əli ibn Əbitalib “kərəməllahu vəchəhum”nun buyurmuş olduğu (mən əlləmni hərfən qədtəyərin əbdən) kəlami-hikmət-insicamını mevzui ittixaz edərək mərhum Abdulla Tofiq əfəndinin mədrəsə şagirdləri boynunda olan haqqını, müəllimlərin məziyyətini, şagirdlərin və camaatın onlara olacaq ehtiramatını, qara topraqlara tapşıracağımız cavan müəllim və ədibimizin mədrəseyi-ruhaniyyədəki təşəbbüsətini, lisana, imlaya, ədəbiyyat və tarixə dair mücahidatını birər-birər sayaraq, xətni-kəlam elədi.

Sonra mədrəsənin riyaziyyat müəllimi Rza bəy Qaraşarov cənabları başlayaraq tərcümeyi-halına dair bir uzun nitq söylədi:

Mərhum Abdulla əfəndi 1877 tarixində təvəllüd etmiş və 1896-cı sənəsində açılan məktəbi-xeyriyyədə təhsilə şüru etmiş. Sonra məzkur məktəbdə müəllim tə'yin edilərək tədris etməyə başlamış. 1900 sənəsində məzkur milli məktəb şəkildən çıxıb rus-müsəlman məktəbi olmuş.

Bir qaç yıldan sonra bu qəyur cavan Tiflis şəhərinə getmiş, orada “Şərqi-Rus” qəzetəsinə mühərrir və müsəhhih olmuş, sonra Bakıya gedib beş-altı ay qədər də orada iqamət edərək, oradan doğru İstanbula

getmiş. Üç sənədən ziyadə fəqr və fəlakət içində, orada fəna və ucuz lokanta (restoran)larda yemək yeyərək, gecə-gündüz təhsil ilə uğraşmışdır. Mərhumun böylə üful etməsinə əsl səbəb də İstanbulda keçirdiyi günlər olsa gərək... Çünki onu məhv edən bu xəstəlik orada ikən başlamışdır. Mərhum İstanbulda ən çox lisan, tarix və ədəbiyyat ilə iştigal etmişdir. İkmali-təhsil etdikdən sonra doğru Gəncəyə gələrək mədrəseyi-ruhaniyyədə millət yavrularının gözünü, fikrini açmağa başlamışdır. Mərhumun lisana, osmanlı ədəbiyyatına dair tətəbböatı var, eyi əsərlərdir, hənuz təb' olunmamışdır. Kərbəla vəqiəsinə dair də tətəbböatı var, qəzetdə nəşr olunmuş. Ruscadan bir coğrafiya kitabı tərcümə etmiş, Şinası mərhumun "Şair evlənməsi" ünvanlı vodevilini Azərbaycan türkcəsinə təhvil etmiş və üç cild üzrə şüəranın gözəl mənzumələrini toplayıb müntəxəbat (xrestomatiya) etmək istiyordu ki, vəfat etdi.

"İqbal" 16 may, 1912

Mərhum (A.Sur) təqribən iki ay var ki, Tiflisdə xəstəxanədə yatıyordu. Mərzəi "kor bağırsağ"ın iltihab etməsi idi. Bir-birinin arqası sıra üç dəfə əməliyyatı-cərrahiyyə (operasion) icra edilmiş. Nihayət bu mayın səkkizinci günü tərki-həyat etmişdir.

Rza bəy əgərçi pək həyəcanlı və fəzlə bir taqım sözlər söylədisə də bən də bitiriyorum.

Sonra Ağayev doktor Həsən bəy cənabları, mərhumun İstanbuldakı üsrətli həyatına, fəaliyyətinə, təşəbbüsünə, südü təmiz bir türk oğlu, türk aşiqi, türk məftunu olduğuna dair və çalışıb-çapalayıb yazmış olduğu məqalat və tətəbböatına aid kəskin bir nitq söylədi. Burada uzatmayaraq iki-üç sətir ilə iktifa edildi.

Doktor Həsən bəy əfəndidən sonra Əmirov Hacı bəy cənabları ki, doquz-on yaşlarında qayət sevimli və çalışqan bir çocudur, əlindəki dəftəri açaraq şu sözləri söyləməyə başladı:

Həzərat! Simasından insaniyyət yağan, danışığından ruh aşinalığı mə'lum olan bu mərhumu bir-iki ildən bəri tanıyırdım. Müəllim olduğundan uşaqlara olan məhəbbətinə görə bə'zi vaxtlər olurdu ki, bənim ruhumu tərbiyə etmək için bana ibrətli hekayələr söylərdi. Ona görə Abdulla əfəndiyə, bu qürbətdə qardaşıma olan məhəbbətim qadar, qəlbimdə bir böyük məhəbbət bəslənmişdi.

Bir gün, bir yaz sabahı onun vəfat xəbərini eşidən və onu sevən bir çocuq nə hala düşər? Vəfat xəbərini eşitdikdə tüklərim ürpərdi, kədər

qəlbimi sıqdı. Doğrusu hiç inanmaq, onun cavanlığına ölüm yaraşdırmaq istəmədim. Heyhat! Getdi... O vücudi-müəzzəm getdi. O namusi-mücəssəm getdi...

Ey möhtərəm atalarım! Böylə sə'yli, millətdost müəllimin, müəllimlər zümrəsindən adının silinməsi camaatımıza, ələlxüsus biz məktəb çocuqlarına nə böyük müsibətdir. Zira biz uşaqların ruhunu tərbiyə edib məişət və səadət yoluna salıq edən böylə qeyrətli müəllimlər deyilmi?

Türklük və islamiyyət hisslərini bizim qəlblərimizdə caygir edən, böylə millətpərvər müəllimlər deyilmi?

Böylə ruhani atanın əldən getməsi ümum uşaqların, xüsusən mədrəseyi-ruhaniyyədə oquyan şagird arqadaşlarımın müsibət günü olduğundan bütün əqrəbasilə bərabər, mütəəllim qardaşlarıma səbri-cəmil əta olunmasını Baritəala həzrətlərindən niyə edərim.

Bu zəki və məhzun çocuqdan sonra gənc və nəcib şairimiz Cavad əfəndi həzin və ahəngdar bir tövrlə yazmış olduğu gözəl və yanıqlı əş'arı söyləməyə başladı:

Ey qardaşlar! Bir zamanlar elmsizlik dumanı,
Cəhalətin gur pəncəsi qaplamışdı hər yanı.
O zəhərli havalardan gül yanaqlar solmuşdu,
O gün xain, pis əllərdən vətən xərab olmuşdu.
Göylər bizə işıq deyil, yıldırımlar saçırdı,
Günəş, yağmur, sular, sellər bizdən dönüb qaçırdı.
Allah belə qəbul etməz oldu bizim qurbanı,
Bizi o gün boğuyordu azğınlığın tufanı.
Qur'an nədir, anlamazdıq, vətən nədir, bilməzdik,
Qarşımızda yetimlərin göz yaşını silməzdik.
Ağlanacaq bir hal idi kəndimizdə görürdük,
Dilimizin, dinimizin getməsinə gülürdük.
Bu vətənin bunu görəndə südü təmiz evladı,
Bir qaç kişi o gün bizim qara günü anladı,
Ağladılar, sızladılar, yalvardılar Allaha,
Ulu Haqqın rəhmi gəldi könlü sınıq qullara,
O gün bizim dağlarımız bir az güldü, şənleşdi,
Bacarıqlı bir qaç qullar zülmətlərlə əlləşdi.
Ey qardaşlar! Yurdumuza günəş yeni doğmuşdu,
Bir azacıq, demək olar, dostlar deyən olmuşdu.
Ancaq dünən başımıza kölgə salan bir bulut,

Önümüzdə!.. Haqqın varsa, ey daş yürək, gəl unut!..
Yoq... Yoq... Sizin məzarınız qəlbimizin ən dərin,
Bir yerində saqlanmışdır, sənin o pak ruhunçin.
Bütün dünya alt-üst olsa, bən ki, səni unutmam,
Ay qardaşlar (amin) deyin, Allah bunu əfv etsin.

Cavad əfəndidən sonra sözə başlayan Sisyayov məktəbinin türk lisanı müəllimi Əli bəy əfəndi oldu. Miri-mumileyhin sözlərini, nitqini ancaq iki-üç sətirdə ixtisar edib keçmək istiyorum. Çünki kəndisi müfəssəl surətdə ayrıca olaraq qəzetəyə yazacağını bana söylədi.

Əli bəy:

Küllü nəfsin zaiqət əl-məvət

(Əlbəttə, gedər gələn cihanə).

– sözlərilə başlayaraq A.Sur mərhumu bir çırağa, işıqlı bir elm çırağına bənzətdi. Məktəb uşaqlarını da onun (o çırağın) ətrafında dönüb dolayan pərvanəyə təşbih etdi. Və cavan ədib və müəllimimizin ruhunu şad və qədrini ə'la etmək yalnız tələbə əfəndilərin himmət və qeyrətinə bağlı olduğunu uzun-uzadıya izah etdi. Və Gəncə camaatının böylə qiymətli bir cavanın cənazəsinə etmiş olduqları e'tinasızlığı ima ilə anladıb təəssüflər etdi.

Cənazəyi Tiflisdən Gəncəyə gətirmək üçün gedən əfəndilərin dediyinə görə, dost olmaq münasibətilə yalnız Mirzəcəmalov Hüseyn bəy əfəndinin, o aliqəlb və həssas arqadaşımızın bu müddətdə çəkdiyi zəhmətlər, mərhumun haqqında ibraz etdiyi insaniyyət və nəcabətlər Gəncə camaatının ixtiyar, gənc, mühafizəkar təcəddüdpərəst (intelligent) həpsinin mərhum Mirzə Abdulla haqqında olan e'tina və ihtimatına bin dəfə faiqdir.

Artıq Əli əfəndidən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə cənabları dua və fatihə oquduqdan sonra, hazırın həmdü surə oquyaraq yavaş-yavaş məzaristanı, o baharistani-cavidi mütəfəlsəfanə bir vəziyyətlə vida və tərək etməyə başladılar.

Bu sırada adam dağıldıqda nasıl olmuşsa Sisyayov məktəbinin balaca şagirdlərindən, yedi yaşında sevimli, mini-mini bir uşaq Cahangir Təqizadə firsəti qaçıraraq oquyacağı mə'sumanə nitqini oquyamamış, bunu görəncə nitqinin surətini əlindən aldım. İştə buraya dərc ediyorum.

Atalarım! Qardaşlarım! Qabağımızda yüzü qıbləyə həmişəlik rahat uyuyub ilələbəddə uyuyan məşhur, möhtərəm müəllimlərimizdən Abdulla əfəndidir. Böylə elm və mərifət atalarının vəfatı yüzlərcə qardaşlarımın bədbəxtliyinə dəlil deyilmi? Yaşın cavan olduğu halda bu hadisəyi-müəllimənin yüz verməsi biz çocuklara nə qadar tə'sir etdiyini dil ilə söyləməyə hiç iqtidarım yox. Ələlxüsus zavallı ruhani məktəbi qardaşlarımın bu gündə istədikləri müəllimlərinin əldən çıxması için olan qəmi-qüssələrinə nasıl şərikin olmayalım ki, atalarımızdan artıq biz çocukların tərbiyəsinə bunlar, bu ruhani atalar diqqət ediyorlar. Ancaq əlimizdən gələn bir şey varsa, o da qövm və qardaşına, validəsinə Allah-təaladan səbr və təsəlli tələb etməkdir.

Möhtərəm müəllimlərimizlə bərabər məktəb qardaşlarımın tərəfindən mütəvəffanın validəsinin kədərliyinə müştərək olduğumuzu bütün hissiyyatımızla söyləyirik. O böyük Allah bu cavan mərhumun günahlarından keçib öz rəhmətini ondan diriğ etməsin, amin!

Əvət, məzarıstandan dağıldıqdan sonra şəhərdə adət olduğu kibi, küçük şagirdlər müstəsna, mərhumun evlərinə gedərək hər kəs, qardaşlarına ibrazi-təsliyəət elədi. Və meyli olan zat əksəriyyətlə oturub layiqli dərəcədə ehsan və mərhumun ruhuna fatihələr oqundu.

"İqbal" 17 may, 1912.

Möhtərəm qarelərin əfvini istirham edərək bir-iki sətir, səddin xaricinə çıxmağ istiyorum.

Məzarıstandan dönərkən bütün müəllim əfəndiləri bir yə's, bir fütur əhatə etmişdi. Hər kəsin simasında bir dağınlıq, bir küskünlük oqunuyordu.

Mühitimizin müəllimlər haqqında, bilxassə böylə gənc, nakam, qəyur və həmiyyətlı bir müəllim haqqında göstərdiyi himmət və nəzakət (!) həp gönülləri müğbər etmişdi.

Həqiqətən bir kərə düşünəlim:

Müəllim nədir?!

Japoniyanın qəyur və qəhrəman milləti Mikadonun şərəfinə deyil, Japoniya müəllimlərinin şərəfinə idareyi-əqdah etdilər, həm də insanı sərsəm edən, əql və şüurunu məhv edən şərab, rakı (vodka) içməyib, cənabi-Həqqin mən' etmədiyi ən təmiz, saf və gözəl su içdilər.

Onlarca Japoniyanın tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur.

Almaniyada da hakəza (prins Bismark) bütün alman ünsürünün tərəqqisini müəllimlərdə görüyor və onlardan bəklıyor.

Xüləfayi-Abbasiyədən Harun ər-Rəşid bir müəllim için, əvət yalnız bir hikmət və riyaziyyat müəllimi əldə etmək için Bizans (əski İstanbul) hökumətilə boğaz-boğaza gəlmiş, böyük müharibə etmiş, qalib olduqdan sonra təzminatı-hərbiyyə olaraq yenə məzkur müəllimi əldə etmişdir.

Lakin bizlərdə, mühitimizdəki müəllimlərin qədri, heysiyyəti, halı, məişəti nəzəri-diqqətə almırsa insan aqlamaqdan kəndisini alamaz. Bıçarə müəllim nə yapsın? Beş-on manat maaşla nə yapa bilir! Ucuz olsun deyə hifzüssihhəyə muğayir rütubətli odalarda yaşar. Əski, bayat lokanta (restoran) yeməkləri yeyər. Getdikcə əsəbiyyəti artaraq vücudunu bəsləyəməz. Ata-anası bir-iki çocuğun nazını çəkə bilmədiyi halda – zavallı müəllim yüzlərcə millət balasının – müxtəlif ruhlarda yaradılmış, müxtəlif tərbiyələr görmüş, yaxud əsla tərbiyə görməmiş bir sürü çocuğun nazını çəkib, zırıltı-gurultusuna təhəmmül ediyor. Bununla bərabər aldıkları mükafat nə? Bir çəq pis, mühlik xəstəliklər, cangüdaz vərəmlər (çaxotkalar) yığın-yığın səfalət və fəlakətlərdən başqa bir şey olmasa gərək...

Şimdi böylə müdhiş, taqətfərsa uçurumlar qarşısında bulunan bıçarələr kəndi millətindən bu fədakarlıqlarına görə bir də haqnaşü-naslıq, heysiyyətsizlik görürsə daha hanki cəsərtlərlə, kimə güvənərək işə girişə bilir?

Əfəndilər! Möhtərəm qarelər!

Müəllimlərə hörmət ediniz, onları seviniz, onları pək böyük görünüz, əvət, onlara pərəstiş ediniz, onları kəndinizə əfəndi biliniz! Mövlayi-müttəqiyan həzrəti-Əli (Kərəmullahu vəchuhu) müəllimlər haqqında nə tövsiyə buyursa ona əməl ediniz! (Mən əlləmmi hərfən qəd səyyərni əbdən) kəlamı-həkimanəsini unutmayınız!

Lakin, ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər, sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu e'tinasızlığına e'tina etməyiniz. Daima çalı-

şın, çabalayın! Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə saqınmanız! Əsla cəsərsizlik göstərməyiniz. Mühitimiz sizi təqdir etmiyor, edəmiyor. Zərəri yoq. Lakin əlinizi, qolunuzu qırmadıqlarından, sizi zindanlarda çürütmədiklərindən yana bu millətə darılmaq, küsmək deyil, təşəkkür etməliyiz, həm də binlərcə təşəkkür etməliyiz. Bir dəfə tarixi göz önünə gətirin, o zaman baqınız və qərib işlər görürsünüz.

Şimdiki qəhrəman (!) və nəcib (?) italyanların əski babaları, yə'ni romalılar məmləkətlərinin ətrafına, qomşu hökumətlərə təcavüz və hücum edərək aldıkları əsirlər içindən ən alim və zəki zatı kəndi çocuqları için müəllim tə'yin edərəkmiş. Çocuq azacıq dərstdən sıqılınca, müəllimə darılıb qızdığı, müəllimdən xoşlanmadığını atasına, babasına söylər-söyləmər, dərhal biçərənin, yə'ni zavallı müəllimin, qol-qabırğası, köksü, qafası xəncərlər, baltalar ilə parça-parça olunub məhv edilirmiş.

Şükür Allaha, biz ki, millətdən müəllimlərimiz haqqında böylə bir haqsızlığa təsadüf etmədik. Bu gün təqdir etmiyorlarsa da, əmin olunuz ki, yarın mütləqa, mütləqa edəcəklər. Cənabi-Haqq çalışqanların, doğruların, fədakarların hamisidir. Əsla mə'yus olmamalı...

Yenə sözü müzə gələlim:

Əvət, mərhum A.Sur pək çalışqan, pək sahibməslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbin, pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir də pək güc öylə cavanlar yetişdirər bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərcümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb doldurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, öləmər. O yaşar, tarixin ağışı-səməmiyyətinə, millətin qəlbində yaşar. Pişnamazzadə həzrətləri, doktor Həsən bəy, Yusifbəyov Nəsib bəy və sair arqadaşları, dostları tərəfindən onun əsərləri, tətəbböatı nəzəri-diqqətə alınmalı və təb' edilməlidir.

Bu gün sübhədən aqşama qadar mərhumun cənazə mərasimində bulunaraq, bir para ötə-bəri ilə iştiğal edərək, günəşin qızgın zərbələri altında əzilib yorulduğumdan, möhtərəm qareləri yormayıb qısa kəsmək istiyorum.

Qafam öylə fəna bir halda dönüyor ki, nə yazdığımı və nə yazacağımı kəndim də bilmiyorum. Ehtimal ki, yazılarımın içində artıq-əskik, nəzəri-diqqətə çarpacaq pək çox qüsurlar bulunur. Möhtərəm qarelərdən əfvi-rica etməyi kəndim için bir vəzifə ədd edərim.

Cənabi-Haqq öz birliyi hörmətinə bu nakam cavanın cənazəsi üzərində paralanan sinələrə, qoparılan saçlara, tökülən göz yaşlarına, sızlayan yürəklərə mərhəmət buyurub da onu, o namurad bəndəsini dəryayi-ehsan və kərəminə qərq eyləsin.

Əgər günahı var isə, öz lütfilə, öz böyüklüylə bağışlasın. (A m i n ...)

11 mayıs 1912 sənə
Hüseyn Cavid
“İqbal”, 18 may 1912

TİFLİSDƏ TEATR YAXUD SƏN'ƏTİ-TAMAŞADA TƏBƏDDÜL VƏ TƏRƏQQİ

Oktyabrın dördüncü aqşamı Namiq Kamal bəyin “Akif bəy” adlı faciəsi “Tiflis türk dram dəstəsi” tərəfindən mevqeyi-tamaşaya qoyuldu. Bu əsəri Qafqas şivəsinə təbdil edən Axundov cənablarıdır.

Məzkur faciə beş pərdədən ibarətdir.

İlk pərdədə Akif bəy (gənc bir gəmi komandanı) pək vəfalı zənn etdiyi hiyləgər zəvcəsindən ayrılaraq dəniz müharibəsinə gedər, bin-başı Şahin bəyə də bir vəsiyyətnamə verib İstanbulda oturan babasına göndərməsini və şəhid olursa rəfiqəsi Dilrübayı yanına almasını tövsiyə edib gedər.

İkinci pərdədə Akif bəyin ölüm xəbəri eşidilir, Dilruba fürsətdən istifadə edərək, iki yalançı şahidlə ölüm xəbərini qəzavətxanədə təsdiq etdirib çabucaq Əsəd bəy adlı başqa bir zəvc ixtiyar edər. Kəndi evində onunla eşqə, izdivacə dair söyləşdikləri sırada, oğlunun vəsiyyətini icra etmək için gələn Süleyman bəyi nifrətlə rədd edər. Süleyman bəy də yanındakı Şahin bəylə bərabər küskün və münkər bir halda çıxıb gedir.

Üçüncü pərdədə Əsəd bəyin düyün ziyafəti başlar, misafirlər gəlir, içki və çalğı ilə əyləndikləri halda birdən-birə Akif bəy meydana çıxar. Bu sırada babası da gələr və məsələni oğluna anlatır. Akif bəy həyəcanlı və qorqunc bir vəziyyət alır. Əhli-məclis və çalğıçılar birər-birər dağılır. Bir-iki dəqiqə keçincə Akif, sonra babası və Şahin bəy çıxıb gedərlər.

Dördüncü pərdədə Akif bəy meyxanədə sərməst olaraq intiqam hissilə söylənib durur, sonra uyumaq için uzanar. Çoq keçməz ki, atası və dostu Şahin bəy gəlib onu oyadırlar. Akif bir-iki söylənərək çabuq gəmiyə getmək bəhanəsilə savuşub çıxar. Atası da onu tə'qib edər.

Bəşinci pərdədə Akif bəy Əsəd bəydən intiqam alır və kəndisi də tərki-həyat edər. Bu sırada pusquda duran Süleyman bəy də içəri girərək, hiyləgər, yüz könüllü Dilrübayı bir xəncər zərbəsilə cəzalandırır. İştə vəq'ə bundan ibarət...

Şimdi artistlərə gələlim. Akif bəy rolunu ifa edən Kirmanşahski cənablarının tərzi-tələffüzü aydın, səmimi və aldığı vəziyyətlər tamamilə yerində olub, hiç bir qüsür nəzərə çarpmıyordu. Müşarileyh hənuz gəncdir. Məsləkində daha ziyadə ciddiyyət göstərəcək olursa, Qafqasiamız ciddən qiymətdar bir artist qazanmış olacaqdır.

Dilruba rolundakı Tərhan xanım isə inanılmayacaq dərəcədə məharət göstərdi. Onun böylə bir qarışıq rolu bu qədər gözəl oynaması gerçəkden şayani-təbrikdir.

Əbülfət Vəli cənabları isə hər bir təqdirin fəvqündə idi. Almış olduğu ixtiyar vəziyyəti, bəxşus ələimi-vəcihəyi və bütün hərəkati pək az artistə nəşib olan xassələrdən idi.

Əsəd bəy rolunu ifa edən Abbasov cənablarına gəlincə mumileyh sənəti-tamaşada ibraz etdiyi iqtidardan başqa, tələffüzündəki ahəng və üslubda öylə bir səlasət vardı ki, adətə İstanbul artistlərini xatırlatıyordu...

Şahin bəy rolundakı Ələsgərov cənabları da vicdanlı bir mə'mur, xeyrixah bir arqadaş qədər ifayi-vəzifə edirdi. Hələ meyxanaçı – M.X.Quliyev cənabları Türkiyənin çüstü çalak rum meyxanaçılarından əsla seçilmiyordu. Yüzbaşov cənablarının sərxoşluqdakı məharəti, Əliyevin tərəddüdlü və qorqxaqca vəziyyəti, İsmayıl Həqqi əfəndinin şətərtli halları və laübalı qəhqəhələri ayrı-ayrı birər qiyməti haiz idi. H.Qasimov, B.Əlizadə... əfəndilər də xoş bir surətdə oynayırdı.

Rejissorluq vəzifəsi Vəli əfəndinin öhdəsində idi. Dekorasiya qayət mükəmməl və çalğı da Tiflisdəki osmanlı musiqi dəstəsi tərəfindən çalınırdı.

Bir sözlə, bu aqşamkı səhnə qüsursuz deyiləcək dərəcədə gözəl idi. Təəssüf olunacaq bir qüsür, bir nöqsan var idisə, o da ancaq camaatin azlığı və böylə ciddi və qiymətdar bir tamaşaya qiymət verməməsi idi. Mə'nasız bir komediyaya hər kəs ötüşdüyü halda, nədən isə böylə həqiqi və mə'nidar tamaşadan qaçıyorlar. Tiflisdəki teatr maraqlıları bu

aqşam təşrif etsələrdi, şübhəsiz keçən səhnələri unudaraq teatrın nə olduğunu görərlərdi. Bu pyes hər kəsi sıqacaq dərəcədə uzun olduğu halda, hazirundan məmnun qalmayacaq bir zata təsadüf ediləməzdi...

Müxbir

“İqbal”, 9 oktyabr 1913

TİFLİSDƏ “İTTİFAQ” MƏKTƏBİ

1905-ci ildə Tiflisdə iranlılar tərəfindən güşad olunan “İttifaq” mədrəsəsi bu gün mə'nəvi bir böhran içərisindədir. Hər nə qədər mədrəsənin dərsləri vazeh, işləri müntəzəm bir surətdə cərəyan edir isə də, fəqət əhalinin maarifə rəğbətsizliyi və e'tinasızlığı yüzündən bir müəssisəyi-maarifin hali-ixtisarda olduğu kəməli-təəssüflə görülməkdədir.

Əgər belə gedərsə bu gələcək sentyabrda mədrəsənin açılmaq ehtimalı yoxdur. Əgər xudanəkərdə, mədrəsə açılmayacaq olursa, yüz nəfər qərrib müsəlman uşaqlarının halı nə olacaq? Başqaları bizə nə deyəcək? Qonşularımızın nəzərində nə surətlə cəlvə edəcəyiz? Doquz yıldan bəri çəkilən zəhmətlər nə kibi nəticəyə iqraz edəcək, bu mədrəsənin bəqa və dəvamı xüsusunda maldan, candan keçən, həyatını, şərəfini bu uğurda fəda edən bir taqım fəal, fədakar adamlarımızın şimdiyə qadar təhəmmül etdikləri əziyyətlər, məşəqqətlər nə yolda bir fayda verəcəkdir?

İştə burasını düşünərək mədrəsənin vəz'i-hali-hazirini göz önünə gətirdikcə yalnız “İttifaq” məktəbinin halına deyil, bəlkə dolayisilə bütün iranlıların halına qan ağlamamaq qabil deyildir. Çünki müsəlmanlar arasında təbiət qanunu hökmünə keçən nifaq, ədavət, rəyasət-pərəstlik kibi bir taqım məş'um adətlər iranlılarda daha şiddətli bir surətdə hökmfərma olduğu içindir ki, bu gün yüz nəfər qərrib müsəlman uşaqlarının tərbiyəgahı olan bu mədrəsə bir taqım şəxslərin iqrazi-şəxsiyyətlərinə qurban oluyor. Tiflis kibi bir məmləkətdə ayda yüz əlli, iki yüz manata qərrib, cüz'i əhəmiyyətsiz bir para binlərcə iranlıdan bu mədrəsənin məxaricinə sərf olunmaq için toplanmıyor. Halbuki binlərcə manatın qeyri-məşru yerlərə sərf olunduğu kibi, binlərcə rüblənin dəxi faydasız yerlərə xərc olunduğu görünməkdədir.

Hal-hazırda “İttifaq” mədrəsəsi ayda iki yüz əlli, üç yüz manat ilə idarə olunmaqdadır. Bu paranın nisfi İran konsulxanası tərəfindən tədarik olunur. Digər nisfi isə əhalidən alınması lazım gəlir. Fəqət

camaatın iqrazi-şəxsiyyəyə hədəf olması yüzündəndir ki, ayda yüz əlli manat kibi əhəmiyyətsiz bir para nəhayət dərəcədə çətinlik, güclük ilə cəm edilir.

Şimdi isə iki aydan bəridir ki, kimsə aylıq və ianə vermək istəmiyor. Hətta müəllimlərin tətil maaşlarını vermək üçün mədrəsə daimi sərmayə (kapital)dən beş yüz rüblə vermişdir. Təəssüflər olsun ki, doquz illik bir maarif müəssisəsi bu kibi mevqələrdə hiç olmazsa bir yıl kəndini idarə edəcək bir nəqdi-mevcudu yoqdur...

Artıq bu əsrdə, bu zamanda elm və mərifətin lüzumundan, mənafe-yindən bəhs etmək mə'lumi-e'lam qiyasından olduğu için biz bu xüsusda bir şey söyləməyiriz. Ancaq istədiyimiz bir şey varsa, mədrəsənin bəqa və dəvamı için lazım gələn himmət və qeyrətin sərf olunmasıdır.

Müxbir

"İqbal", 25 iyul 1914

“İTTİFAQ” MƏKTƏBİNƏ BİR NƏZƏR

“İqbal”ın 696-cı nömrəsində “İttifaq” məktəbinin bugünkü halını həmiyyət sahiblərinin ixtiyarına ərz etmişdik. Əcəba, fəryadımızın nə kibi tə'siri oldu? Məktəb haqqında nə yapıldı? Maliyyə cihəti təmin edildimi? İanələrin daima müntəzəm bir surətdə alınması təəhhüd olundumu?.. Bunları bilməyürüz. Bildiyimiz bir şey varsa o dəxi bu xüsusda kəndilərini əlaqədar bilən kimsələrin e'tinasızlığı və laqeydliyidir ki, ciddən şayani-təəssüfdür! Hələ “Simurğ” və “Kimya” tə'birinə şayəstə olan cəmiyyəti-xeyriyyə ə'zasının saiqeyi-nifaq və ədavətlə – hiç bir gunə təşəbbüsdə bulunmamaları hissi-insaniyyə ilə mütəhəssis olan bütünərbabi-vidanı dilxun etsə gərəkdir. Vaqt ilə mədrəsə üzviyyətinin öz ailələri arasında kəndilərinə mədari-iftixar bilən möhtərəm kimsələr əcəba nədəndir ki, böylə mevqələrdə yaqalarını sıyırlar. Mədrəsənin maddi və mə'nəvi ehtiyacına müavinət etmək öylə dursun, qarısından belə keçmək istəmiyorlar. Rəyasət həvəsilə uçan zəvat niçin öhdələrinə tərtib edən vəzifənin ifasında müsamihəkar davranırlar? Doquz illik bir maarif müəssisəsi qapanıb yüz nəfərə qərib, mə'sum çocuqlar pərişan, səfil olunca bu vidanı mə'suliyətin qarşısında bulunanlar əcəba nə kibi bir mə'zirət bəyan edə bilərlər?

Məcmui bin üç yüz rublədən ibarət olan sərmayeyi-təvəkkül (kapital)dən tə'til maaşlarını və bir taqım müsarifəti-sairəyi tə'diyə etmək üçün iki təqsit etmək üzrə beşər yüz rublə, cəm'ən bin rublə mədrəsənin sandığından alınmışdır. Bu gün mədrəsənin sərmayəsi naminə ancaq üç yüz rublə sandıqda mevcudu vardır ki, o dəxi mədrəsənin altı aylıq bədəli-icarı deməkdir.

Əmsalı arasında hissiyyati-maarifpərvəranəsilə mümtaz olan Tiflis konsulu general Saidülmülk cənablarının bu xüsusda lazım gələn iqdamati-məcdanədə bulunaraq evladi-vətənin ikinci tərbiyətgahı olan bu müqəddəs binanın əhyasına çalışmaları ümididir ki, şimdilik bizi mütəəsəlli edəyər.

Şübhəsizdir ki, bu mühüm, əhəmiyyətli qadar da faydabəxş olan vəzifənin icrası xüsusunda bir məs'uliyəti-viddani qarşısında olduqlarını unutamayacaqlardır.

Növrəs

"İqbal", 31 avqust 1914

MÜHARİBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Tuhaf şey!.. Nerəyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma... Bütün köüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcanda, bütün gözlər intizarda...

Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldırişlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində bıraquyor. Dünyamız, şimdiyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napaleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bələdir, bir taundur, aləm-şümul bir fəlakətdir...

Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmior, hər ölkədə bir tə'sir bıraqmior. Birini güldürürkən, digərini ağlatıyor. Birini mə'yus və müztərib ediyor da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyor.

Bütün dünya gözdən keçiriləcək olursa, hər şeyin dəyişdiyini, hər halın başqalaşdığını görməmək mümkün deyildir. Bu dəyişmənin, bu başqalığın yeganə səbəbi isə, əlbəttə, içində bulunduğumuz müharibədir.

Müharibəyin hazırdakı müvəffəqiyyəti, bir çoqları texnikada, texnikanın mükəmməlliyində görürlər. Halbuki bu qalibiyyətləri yalnız texnikada deyil, başqa qüvvətlərdə də aramalıdır. Çünki yalnız yaqıb-yıqıcı toplar, növücad çəpəllinlər, boğucu qazlarla iş aşmaz. Bunlar ilk baqışda gözə çarpdığı için hər kəsi düşündürüb duruyor. Halbuki bu müdhiş silahlardan daha müdhiş almanların müharibədəki yeni nəzəriyyələri, yeni planları, əskərindəki kəskinlik və bütün məmləkət xalqındaki əhvali-ruhiyyədir. Bu ölkənin əhvali-ruhiyyəsində isə, fənni-tərbiyənin, ədəbiyyat və fəlsəfənin tə'siri inkar olunmamaq şeylərdəndir.

Rus-Japon müharibəsində, bə'zi mütəfəkkirlər, japonların qalibiyyətini onların komandanlarında, zabitlərində deyil, ibtidai məktəblərdə, məktəb müəllimlərində, müəllimlərin xalqa vermiş olduğu tərbiyədə aramışlardı. Şübhəsiz ki, bu nəzəriyyə almanlara, alman ordusuna daha ziyadə şamil olsa gerek...

Bizdə – Rusiyada ibtidai, orta və ali məktəblərin azlığı bir nöqsan təşkil etdiyi kibi, bu məktəblərdə keçilən bütün elmlər, bütün fənlər də olduqca səthi və nəzəridir. Halbuki almanlarda böylə olmayıb da bütün-bütünə bunun əksinədir. Orta və ali məktəblər kənara dursun, ibtidai köy məktəblərində belə hər elm, hər fənn son dərəcə səmimi bir tətbiqat və əməliyyat ilə keçilir. Yalnız darülfünunlar deyil, köylərdə də səyyah bir professorla təsadüf edilir. İctimai, fənni, ədəbi konfranslar verilir. Fənni həqiqətlər olduqca tətbiqi bir surətdə göstərilir. Və ona görə də hər bir alman yalnız dinləməklə qalmaz, dinlətmək də istər. Görməyi kafi bulmaz, göstərməyi də arzu edər. Hələ onlarda ibtidai məktəblərin məcburi olması, oğlan-qız, kimsənin müstəsna tutulmaması, daha başqa bir feyz, daha başqa bir fəzilətdir.

İştə böylə bir mühitdə böyüyən, böylə bir ölkədə yaşayan tələbə və talibələr ikmali-təhsildən sonra, bir də kəndi filosofları, ədibləri tərəfindən yazılmış əsərləri mütaliyə başlarlar. Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər. Çünki düşünməyə başlayanlar, xilqət və təbiətdə bir qayə, bir nəticə arayan gənclər, yalnız mütaliə sayəsində kəndi məsləkini tə'yin edə bilər, kəndi aradığını bulur.

Əgər bir millətin fəlsəfə və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyal-pərvər, laübali qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyana qapılıb da həp o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, aqıntıya qarşı bir dürlü kürək çəkəməz. Məsələ, bir gənc bir şe'r, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə oquyacaq olursa, dərhal kəndisinə ruhdaş, məsləkdaş olmaq üzrə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyənir və o ruhda yaşamağa yeltənir və o məsləkdə yaşamaq istər və bu yazılan əsərlər isə, adəta, aləmşümul bir müəllim yerinə keçər, qarelərin ruhlarına nüfuz etməyə başlar.

İştə məzkur əsərlər zəhərli, əxlaqsız, gevşək bir mevzu tə'qib edərsə, er-gec bütün oqucularını da zəhərləmiş olur. Kəskin, ciddi və mətin bir yolda yazılmışsa, şübhəsiz, qaredə də eyni fikri, eyni duyğuyu oyandırmış olur.

Ədəbiyyat, bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin in'ikası deməkdir. Gələcək nasıl isə, şimdiki ədəbiyyat və fəlsəfənin tə'sir və nüfuzuna qapılır və hiç bir dürlü də qurtuluş imkanı bulamaz.

Şimdiki iranlılar, bilxassə farslar, göz önünə gətirilsin, bütün İrannın əhvali-ruhiyyəsi təhlil edilsin, bütün şəhərlər, bütün köylər, əfyunçuluq, şürbilik, səfsətə və laübalilik içində yuvarlanıb gediyor. Müstəsna olaraq az bir qismi çıxdıqdan sonra, hər kəsdə, hər qafada bir ətalət, bir məskənət görülüyor. Əcəba ruhları əzməkdə olan bu gevşəklikləri, bu səfaləti doğuran kimdir, nədir, hanki səbəblərdir?

– Şübhəsiz ki, ədəbiyyat...

Ruhanilər və hakimlərin korluq və bəcəriksizliyi də tə'sirsiz deyil, amma eyicə diqqət buyurulsa ən mühüm səbəb, yenə ədəbiyyat və mətbuatdır.

Firdevsi, Sə'di, Nizami, Hafiz, Xəyyam kibi nadireyi-fitrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyayı beş quruşa almayan zahid-məslək ədiblər, laübali və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hanki rəzalət qaldı ki, yapmadılar? Nə saçmalar, nə əfsanələr uydurmadılar?!

Bu hal Türkiyədə də əskik olmamış... Bir kərə tarixi-ədəbiyyat gözdən keçirilsə, Ruhi kibi laübali məşrəblər, Nəf'i kibi yayqaraçılar, Nabi kibi ölgün bir fikir daşıyan fəlsəfəçilər, Nədim kibi səfahət-pərvər xərabətilər kəndi yazıları ilə türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətdilər. Şinasi devrinə gəlincəyə qadar, bəlkə ondan da sonra həp bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsini izlədilər.

Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəgərsiz və çürük əsərləri tə'qib olundu, tərcümə edildi və kəndiligindən xüsusi əsər yazanlar belə, bir dürlü təqliddən yaqayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət kibi məşahir, bir də milli ən'ənələri, milli duyğuları dinləyən bə'zi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar. Namiq Kəmal kibi özünü hər kəsə sevdirə bilən böyük bir hünərvəri belə pək kiçük, pək darıhlu buldular və haqları da var...

“Açıq söz” 25 oktyabr 1915

İştə, türk-fars ədiblərinin kəndi millətinə, millətin əhvali-ruhiyyəsinə olan tə'sir İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, Almaniyada, Rusiyada və sair məmləkətlərdə də eyni dərəcədə şamil və hökmfərmdir.

Məsələ ingilizləri alalım: onların ötədən bəri, cihangirənə bir əməl arqasınca qoşmaları, hər yerdə nüfuz qazanıb da hər ölkədə rol oynamaları, siyasi qüvvətlərə mədyun olduğu kibi, fəlsəfi, ədəbi tə'sirlərdən də varəstə deyildir.

İngilizlər məğrurdur, soğuşqanlıdır, düşüncəli və durbindir. Əlbəttə bunlar, bu sifətlər, mühitə, milli ruha, milli tərbiyəyə rəce sifətlərdir. Lakin Şekspir kibi dahilərin əməlpərvər, aləmşümul əsərləri, Herbert Spenser kibi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilizdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir tə'sirə malikdir.

Fransanın da Jan Jak Russo kibi həssas və məriz bir ruha malik olan filosofları, bir taqım xəyalpərəst, hoppa şairləri bə'zi əxlaqsız, modaçı romançıları, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə tə'sir etməmiş deyildir.

İtaliyaya gəlincə, əski italyanlarla işimiz yoq... Biz şimdiki italyanları yalnız musiqiçi – çalğıçı tanıyuruq. Çalğının bəslədiyi ruh və əxlaq hər yerdə, hər kəsə bəlli olduğundan, onlardan, onların oynayacağı roldan bəhs etmək lüzumsuz görüldü.

Rus-alman mühitinə gəlincə, bu mühitdəki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədib, həm filosof

olmaq üzrə iki böyük sima, iki nüfuzlu mütəfəkkir qarşımızda dikilib durur. Onların biri məşhur Tolstoy, biri də alman filosofu Nitschedir.

Son zamanlarda bu iki müqtədir dahinin Rusiya və Almaniyada oynadığı müvəffəqiyyət, inkar edilməyəcək bir nüfuz və qüvvətə malikdir. Tolstoy qocaman və möhtəşəm romanlarilə, ufacıq, sadə risalələrilə, munis bir qayeyi-əməl, məsihapəsəndənə bir məslək izləmiş, izlədiyi qayeyi-əməli, düşündüyü məsləki, rusiyalılara, bilxassə ruslara bəyəndirmiş, milyonlarca qarelərini, İncili-şərifin əvfedici tə'limatilə yaşatmağa çalışmış, az-çoq müvəffəq də ola bilmişdir.

Məzkur Nitsçeyə gəlincə o, daha başqa bir yol, daha başqa bir qayeyi-əməl tə'qib etmiş. Onun əsərlərində, Tolstoyun düşündüyü “mərhəmətlərdən” əsər yoq..

O, zəiflərin əzilməsini qayət təbii bulur. Məhəbbət, mərhəmət kibi duyğuların xəyalpərəstanə, mə'nasız şeylər olduğunu isbata çalışır, həm də isbat etməkdən aciz qalmaz.

Ona görə də Tolstoy Nitsçeyə yarım-dəli alman – deyər tənqid və müaxizə edir və onun məcnunənə əsərlərinin Rusiyada təb' və nəşrinə, tərcümə edilməsinə, nüfuz qazanmasına qızmaqdan bir dürlü kəndini alamaz. Və onun yürütməkdə olduğu fəlsəfənin yaqıcı zəhərdən başqa bir şey olmadığını da ilavə edir.

Lakin eyi düşünülürsə Nitsçə fəlsəfəsinin batini pək də zahirinə bənzəməyərək, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir. O, Tolstoyun düşündüyü nüqtəyə acı olmaqla bərabər, daha kəskin və həqiqi adımlarla iləriləmək istər: “Hər kəsin məqsudu bir, amma rivayət müxtəlif...”

Rusiyada Nitsçenin qareləri az deyildir. Rusiyanın məşhur ədiblərindən, mətin üsluba, dərin düşüncəyə malik olan Dostoyevski – o böyük dahi və ruhşünas belə Nitsçə yolunu, Nitsçə ideyasını daha əvvəl ortaya sürmüş. Şimdiki bərhəyat ədiblərdən Leonid Andreyevin faciələrində də az-çoq Nitsçə ruhu görülməkdədir. İştə bunun için Tolstoy Nitsçeyə qızdığı kibi Andreyevə yazdığı bir məktubda diyor ki:

“Leonid! Leonid! Sən bəni qorqutuyorsun, fəqət bən səndən qorqacaq deyilim!”

Demək ki, qoca Tolstoy bu cümlə ilə məslək və fikircə kəndinə müxalif sayılan, Nitsçə ruhuna yaqınlaşan Andreyevi bir dürlü düşündürmək, müaxizə etmək istiyor.

Hər halda Tolstoyun ən ziyadə nüfuz qazandığı bir Rusiya olduğu kibi Niçşenin də ən çox rol oynadığı məmləkət, şübhəsiz Almaniyadır... İştə, demək olur ki, bu böyük mütəfəkkirlərin ən səmimi tə'sirləri hər yerdən ziyadə kəndi məmləkətlərinə olmuşdur. Bu iki məmləkətdən hər birini gözdən keçirəcək olsanız təbii, binlərcə, on binlərcə darülfünunlara, rüşdi, e'dadi məktəblərə rast gələrsiniz və milyonlarca tələbə və talibənin elm arqasınca qoşulduğunu, məzkur məktəblərə dəvam etdiyini görürsünüz.

Bəlli bir həqiqətdir ki, hər məktəbdə bir çox dərslər oqunduğu kibi ədəbiyyat, fəlsəfə, tarixi-fəlsəfə dərsləri də keçiliyor və hər məmləkətin ən məşhur ədibinin, ən nüfuzlu filosofunun əsərləri və əsərlərində qayə də birər-birər təhsil və tənqid edilir.

Eyni zamanda bütün gənc dimağlar (beyinlər) birər fotoqraf kibi duyub bəllədiyi həqiqətləri böyük bir məraq ilə alır və o həqiqətlər get-gədə inkişaf edərək ümumi bir duyğu, ümumi bir düşüncə, ümumi bir əhvali-ruhiyyə təşkil edər.

İştə bu gün müharibə meydanında seyr etməkdə olduğumuz yigitlər, qalibyyət arqasınca qoşan qəhrəmanlar, həp məzkur məktəblərin məhsulu, həp məzkur darülfünunların pərvərdeyi-irfanıdır.

Demək ki, bugünkü müharibədə yalnız toplar, tüfənglər deyil, hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsilə bəslənən beyinlər də ayrıca haiz-i əhəmiyyətdir.

Fəqət bugünkü müharibənin gələcək ədəbiyyata icra edəcəyi tə'sir keçmiş ədəbiyyatın bugünkü müharibəyə verəcəyi tə'sirin qat-qat fevqində olsa gərək...

Əvət, bugünkü müharibənin hazırlamaqda olduğu zərbə, pək qorqunc, pək təhlükəlidir. Şu müdhiş inqilabdan hiç bir qüvvət qurtulamayacaq. Bütün elmlər, fənlər umulmaz dərəcədə sarsılacaq, dəyişəcək. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da bu aqıntıya qapılmaqdan kəndini alamıyacaq. Bəlkə daha kəskin, daha sağlam adımlarla yürüyəcək, daha doğru, daha mətin bir yol izləyəcək... Və şimdiyə qadar qaraladığımız saçmalar, bugünkü parça-tikə ala-bəzək ədəbiyyatımız da büsbütün alt-üst olacaq. Gənc münəqqidlərin nəzəri-istehzasına uğrayacaq. Həm də insafsız, mərhəmətsiz, e'tinasız bir surətdə yırtılıb atılacaq. Heyhat!.. Son nədamət isə fayda verməyəcəkdir.

"Açıq söz", 26 oktyabr 1915

M.QURBANƏLİ ŞƏRİFZADƏ

Nekroloq

Səmimi millət xadimlərindən biri də tərki-həyat etdi. Əvət, M.Qurbanəli Şərifzadə həzrətləri də sönüb getdi, həm də bəlirməsini, parlamasını sezdirməyən bir qıvılcım kibi söndü.

Qafqasyanın bir çox mühərrirləri, ədibləri, sənətkarları və millət xadimləri mərhumu yaqından tanır və tatlı müsahibələrindən xoşlanırdı. Halbuki camaatımız ümumiyyət e'tibarilə müşarileyhi pək də layiqilə tanımazdı. Mərhum vaqtında bir çox qəzetələrdə iştirak edər, bə'zi səmimi cəmiyyətlərdə çalışır, həqiqi bir millətsevər ruhu ilə kəndi irqdaşlarını düşünüyordu. Lakin bir dürlü səsi çıqmazdı, çünki gurultudan, nümayişdən, alqışdan pək də xoşlanmazdı.

“Sağ əlinlə verdiyini sol əlin duymasın!..” – üsuluna ən çox riayət edən sadıq, fədakar həmiyyətli bir sima idi.

O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən artıq mə'lumata malik idi. Hiç bir mədrəsə tərbiyəsi görmədiyi halda, mərhum kəndi himmət və qeyrətilə, kəndi səbat və mətanətilə türkcə, farsca, rusca oqur-yazardı; tətəbbö və mühakimələrdə bulunardı. Bir an, əvət, bir an belə elm və maarif günəşinə pərəstiş etməkdən geri durmazdı.

Onda son dərəcə böyük bir iste'dad və məziyyət var idi. O da böyük bir mübəlliğ, qəhrəman bir rəhbər olması idi.

Bu gün Naxçıvanda açıq fikirli, milliyət və insaniyyəti düşünən, ülum və maarifi təqdir edən bir çox gənclər gerçəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Çünki hər biri onun birər mə'nəvi şagirdidir.

Naxçıvan kiçik bir şəhərdir. Kəndisi də maarif hissənə olduqca biganə və əskidən bəri səfsətələr ilə vaqt keçirən bir mühit olduğundan daima xalqın gözüne qara pərdə çəkməkdən zəvq alan bir taqım gevşək ruhlu, qara fikirli, kor idraklı əşxasın əlində oyuncaq ola gəlmişdi. Lakin az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandakı gənc simalar yalnız və yalnız Şərifzadə və onun kibi bir qaç həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu, qurtula bildi, qurtulmağa çalışdı, həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan, demək olar ki, Qafqasyanın digər şəhərlərinə nisbətən pək

də geridə olmayıb, az-çoq düşüncəli, mühakiməli, ziyalı simalar yetirmək ümidini bəsləməkdədir.

Mərhum zəngin bir ailəyə mənsub deyildi, yoqsul gənc ikən Naxçıvanı tərk etmiş, Bakıya gəlmiş, Türküstanə keçmiş, yeni işlədilməkdə olan dəmir yollarında çalışmış, bir-iki sənə zərfində kəndi e'tibar və səbatı sayəsində mə'ruf bir mütəəhhid kəsilmiş və böyük rollar ifa etməyə başlamışdır. Mumileyh beş arşın yeri ölçər, onu islah və tənzim etdirməklə məşğul olarkən, yanındakı mühəndislərdən istifadə etməyi də əsla unutmaz. Cəbr, həndəsə, müsəlləsət, kosmoqrafiya və sair ülumi-riyaziyyəyi təəllümlə, mühakimə və tətəbbö'lə uğraşır, eyni zamanda həm əmələ, həm mühəndis, həm də mütəfəkkir bir alim həyatını yaşardı.

Qazandığı paralarla müvəffəq olaraq evdə istirahətə çəkilir, bir taqım elmi, ədəbi, tarixi kitabları mütaliə və mühakimə ilə iştiğal edərdi. Və aldığı, topladığı mə'lumatı həqiqi bir el müəllimi kibi bu cəmiyyətdə, o məclisdə uzun mübahisələrlə ətrafındakılara duyururdu, duyurmaq istiyordu. İştə ondan Naxçıvana, Naxçıvan gənclərinə toqunan istifadə də böylə, tə'til zamanlarında vüqu buluyordu.

Mərhum təqribən altmış yaşlarında gənc ruhlu, gənc fikirli bir piri-möhtərəm idi. Mütəvəffa, sərətən (xərçəng) xəstəliyindən tərki-həyat etmiş... Şübhəsiz, bu cangüdəz xəstəlik, bu qorqunc dərd pək də çəkilir dərdlərdən deyildir. Lakin bu dərdi-biamandan daha böyük, daha dəhşətli bir dərd var ki, o da böylə inqilablı və məraqlı bir zamanda əbədiyyən cihana, cihani-hürriyyətə vida etməsidir.

Uzun illərlə həbsxanə guşəsində, işgəncələr altında çırpınan, müdhiş və qaranlıq zindanlardan qurtulmaq həvəsilə uçan bir məhbus, fədakar bir mücahid həbsxanənin qapıları açılıb da hürriyyət və inqilab ağuşuna atılacağı sırada tərki-həyat edərsə, əcəba nələr duyar, nəsil müztərib olur! Nə vəziyyətdə bulunur, nəsil mütəəssir olur?!

İştə mərhum müşarileyhin halı da eyni məhbus halını xatırladır.

Cənabi-Haqq ruhi-nəcibinə rəhmət, evlad və ailəsinə, əhibbə və əqrəbasına səbr və mətanət kəramət eyləyə...

Hüseyn Cavid

"Açıq söz", 9 iyun 1917

Mektublar

M.T.SİDQİYƏ MƏKTUBLAR

(*Farscadan tərcümə*)¹

1

Naxçıvan. Tərbiyə məktəbində mərhəmətli və hörmətli Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarına çatacaqdır. 21 cümadi-yüssani.

Rəhmli, böyük kimsədən alasınız salam,
Layiq deyiləm mən Sizə salamımı çatdıram.

Məktubunuzun çatması haqqında: xeyirxah və yüksək mərhəmətli cənab! Bu ayın 15-də cümə axşamı günü məni başıuca edən məktubunuz Ağa məşədi Əsgər Ordubadlı vasitəsilə çatdı. Onu aldıqda işıqsız gözümə nur və kədərli könlümə sürur gəldi.

Mən kiməm ki, yol tapım o mərhəmətli könlünə,
Başımın tacı – ayaq torpağın, gözümlə lütfünə,
Məhəbbətli məktubun məni göylərə yüksəltdi,
Duaçıların içrə bir daha başıuca etdi.

Daha sonra nəzərinizə çatdırılır ki, yazdığınıza görə indiyədək bu taqsırlı qulunuzdan iki məktub almış və bir məktub əlinizə çatmamışdır. Mən bu məktubun çatmamasına xeyli təəccüb edirəm. O məktubda mən bir neçə xəbərlərlə yanaşı sel əhvalatından da yazmış, çox israrla Hacı Həməzə Ağa cənablarına tapşırırdım ki, onu Sizin adresinizə göndərsin. O da söz vermişdir ki, tezliklə onu yola salsın. İndi ümid edirəm ki, məktubun yazılması haqqında sözsüz heç bir güman, tərəddüd qalmamışdır. Çünki mən öz sözümü etiraf edir və ikinci məktubda da yazmış idim ki, inanmasanız, onun yazılmasında şübhə etsəniz, Hacı Mirzə Ağaya yazıb soruşun. Mən öz sözümün üstündə durmuşam, inanmırsınız yazıb soruşmaq da istəmirsinizsə, onda artıq mənim əlacım nədir? Allaha and olsun, nə edəcəyimi bilmirəm. Bədbəxtliyə dözməkdən və danlağa qatlaşmaqdan savayı fikrimə bir şey gəlmir. Bir də sizin rəftarınıza təəccüblənir və heyran qalmışam. Yazırsınız: “İndi hər iki məktubu stol üstünə qoyub, tarixlərini yoxlayıram”. Heç

¹ Farscadan tərcümələr İsmayıl Şəmsindir.

fikir etmirsiniz ki, bu, məktubdur, onda səhv ola bilər, tarixi düzgün yazılmaya bilər. Bəlkə də poçtda, çaparxanada itdi, necə ki, Sizin keçmiş məktubunuz itmişdir. İndi o məktub haqqında Məşədi Ağadan soruşduqda deyir – Ustadından sənəin adına məktub çatmamışdır. Poçtdan soruşanda cavab verir ki, çaparxana sənəin adına məktub almamışdır. Nəhayət Siz özünüz fikir etsəniz, görürsünüz ki, bu məktubun itməsi nə Sizin ucbatınızındadır, nə də kiçiyiniz məktub göndərməkdə müqəssirdir. Bunların hamısı İran poçtasının intizamsızlığındandır ki, tibbatan şeyin məs’uliyətini məhz öz üzərinə götürən yoxdur. Yazmışdınız ki, məşədi Əsgər Ağa Ordubadlı tacirdən xahiş edim mənəim adıma Naxçıvana artıq qəzet göndərilməyəcəyi haqqında Sizin və mənəim sifarişimi “Nasiri” qəzeti redaksiyasına çatdırın. Lakin mən cənabınızın bu xahişini nə filankəslərə yetirdim, nə də o sifarişi o cənaba çatdırdım. Səbəbi budur ki, bu günlərdə həmvilayətliyərdən biri bizim hücrəyə gəlmiş idi. Bizim Naxçıvana gedəcəyimizdən söz açıldı. O belə məsləhət gördü ki, bu ayın axırınadək, ya rəcəb ayının birinci on gününün ərzində Naxçıvana gedək. İndi biz də belə qərara gəldik ki, elə edək. Buna görə də mən sifarişiniz haqqında xahiş etmədim, çünki biz on günədək Naxçıvana getməliyik. Mə’lum olur ki, Siz də qəzetin pulunu ödəmişiniz. İndi nə üçün qəzetin pulu aradan getsin? İndiyədək faydasız mənəim adıma gəlmişdir. İndi nəyə ləxımdır ki, Naxçıvana gedəcəyimiz vaxtda xahiş edək göndərməsinlər. İnşallah Naxçıvana gəldikdən sonra əgər mənəim adıma yazılmış olarsa, müvəqqəti olaraq poçtdan alıb oxuyaram.

Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild “Təshihül-hesab” kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki-üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri-ərxayın adam tapmıram ki, onları göndərəm. Hətta karvansaralarda da axtarmışam, tapa bilməmişəm. Yuxarıda dediyim söhbətdən sonra bu qərara gəldim ki, onları özümlə gətirim, çünki kitablardan biri köhnə və cildi yırtılmışdır. Onları bu vəziyyətdə Sizə göndərsəm xəcələt olaram, Sizə göndərmək üçün layiq deyildir. İnşallah Naxçıvana gəldikdən sonra cildçiyə verərəm, yaxşı cildlə Sizə təqdim edəərəm ki, layiqli olsun. Bir də yazmışdınız ki, mənəim keçmiş məktubların çox qısaadır. İndi onların qısalığına əvəz olaraq, Sizə yazacağım məktubu o qədər uzadacağam ki, onu oxuyub qurtarmaq üçün iki saat əziz vaxtınızı sərf edəsiniz, axırda da mə’nasız və boş olduğuna görə heç bir nəticə almayıb bir xəbər əldə etməyəsınız

və beləliklə keçmiş məktublarıma şükr edəsiniz. Yenə də məktubumun pozğun xəttindən və hərfələri bir-birinin ardına qoşmağımdan danışmışdınız. Digər yerdə isə mürəkkəb sözlər və çətin ibarələr işlətdiyimə işarə etmişdiniz. Nə edim, Mirzə! Xəttimin pozğunluğu vaxtın darlığındandır, necə ki, bu məktubu dar vaxtımda yazmışam. Çətin ibarələrə gəldikdə mənə elə gəlirdi ki, o ibarələr xoşunuza gələcəkdir, yoxsa mənə çətinliyi yoxdur ki, başqa cür yazım.

(Kiçiyiniz Hüseyn Rasizadə, cavab lazım deyildir)

2

Müəllim cənabları! Allaha şükür ki, sağlam və səlamətsiniz. İkinci, dəyərsiz qulunuz keçmişdə cənabanıza bir məktub göndərmiş idim. Bir neçə müddətdir ki, cavabı yoxdur. Bilmirəm səbəbi nədir? Buna bais kimdir? Böyüklər az biliklilərə e'tinasız olurlarmı? Şagirdlərə qayğıkeşlik böyüklüyü əskiltməz. Süleyman o cəlalı ilə qarışqanı belə nəzərindən qaçırmazdı. Bundan əlavə:

Doğru deyil ki, ürəkdən ürəyə yol gedər,
Ürəyim qüssədən yanır, ürəyində yox heç bir xəbər.

Didarını görməyə ürəyimdə olan şövqü,
Ürəyim bilir, mən bilirəm, bir də bilir ürəyim.

İstəmədi bizi qəlbin sevmədi, bilməm neçin sevmədi.
Bizə qəlbin yanmadı, bilmirəm neçin yanmadı.

Allaha şükür ki, göz ağrısı rədd olub. Allahın ən böyük nemətlərindən biri olan sağlamlıq vardır. Yüksək cənabınızın nəzərinə çatdırılır ki, bu qısa, həqiqi məktub əlinizə çatdıqda cavabını göndərəsiniz, buna görə ki, həddən artıq mənə nigaranlıq üz vermişdir. Düzgün yolu izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam göndərirəm. Məşədi Səfər babaya və gözünüzün işıqlarına salam söyləyirəm. Vaxt dardır.

Şagirdinəm mən hər zaman diləyirəm,
O şən dodaqlarından bir təbəssüm öyrənəm.

Ümidi-afv

Böyük ustad və cəlallı atamız! Birinci, Sizin sağlamlığınız həmişə bizim diləyimiz və arzumuz olmuşdur. İkinci, nəzərinizə çatdırılır ki, bu fani və sədaqətli kiçiyinizin ürək məhəbbətini və mə'nəvi münasibətlərini mənim tərcümeyi-hal və şərhi-əhvalımda qeyd edərək, öz tükənməz mərhəmətinizlə məni yad edəsiniz. Bir aydır ki, qiymətsiz qulunuz cənabınıza poçtla bir məktub göndərmişəm, cavabını almamışam. Səfər ayının onunda idi ki, bu məktubu yazdım, onda dəhşətli sel əhvalatından da xəbərlər yazmışam. İndi bilmirəm, bu uzaq düşmüş qəribdən incimişsiniz ki, lütfünüzü azaldıb, artıq yad etmirsiniz, ya da işinizin çoxluğundan unutmuşsunuz. Halbuki, mən öz sədaqətimi mümkün qədər göstərmiş və məhəbbətimi bildirmişəm. Əvəzində isə xüsusi bir mərhəmət görməmişəm.

Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edim səndən.

Hər halda mən öz taleyimdən şikayətlənməliyəm. Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmər verməz və o hər daşın üstündə dayanmaz. Hər şeyin cövhərində qabiliyyət olmaq şərtdir. Ümid və arzu bəsləyirəm ki, itkin və uzaq düşmüş bu qəribə hər axşam və səhər mərhəmət nəzərinizi salasınız.

Könlünü könlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısını bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə.

Yazdığınız məsələ haqqında xəbər verirəm ki, “Nasiri” qəzetini abunə ilə alıb oxumaq artıq lazım deyildir. Çünki üç gün bundan əvvəl buraya gələn bir seyid həkim ara-sıra məktəbə yolu düşür, qardaşımla dostdur. Ona hər on gündən bir “Nasiri”, “İzzət”, “İttıla” qəzetləri ayrıca olaraq verilir, o da gətirib məktəbdə oxuyur. Mən isə ondan alıb oxuyuram. İndi artıq abunə olmaq lazım deyildir. Başqa məsələlər haqqında görüşəndə danışarıq.

Səfər yoldaşlarım Ağa Mir Hüseyn ağaya və Ağa Məşədi Əli cənablarına, gözümün işığı Mirzə Məhəmmədəliyə, Mirzə Məhəmməd

Hüseynə və Mirzə Məhəmməd Sadığa salam yetirin, vəssəlam. Sizə məhəbbət bəsləyən Hüseyn Rasizadə. 1315 (1893)-cü il səfər ayının 10-da.

Yenə nəzərinizə çatdırılır ki, səfər ayının birindən səkkizinədək “Əmsilə” və “Şərhi-Amil” kitablarını oxuyub, bitirdim. Ayın səkkizindən bəri “Sərfi-Miri” oxuyuram. İnşaallah axırınadək “Sərfi-Miri” də bitirib, “Təsrif” kitabını oxuyacağam, vəssəlam. Bundan artıq nəzərinizə çatdırılacaq mətləb yoxdur.

Hüseyn Rasizadə

4

Naxçıvanda. Yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyüm Məşədi Tağı Sidqi cənablarına (onun yüksək sədaqəti əbədi olsun) çatacaqdır.

Oruçluq ayının 11-də

Dost-aşnalarımızdan ummuşduq biz yoldaşlıq,
Düzgün olmadı bu fikir, görünür ki, biz çaşdıq.

Ruhum sənə qurban olsun! Salamdan sonra, mərhəmətli cənabınızın nəzərinə çatdırıram ki, uzun müddətdən bəri və çoxdandır ki, fədakar qulunuzu mərhəmətli nəzərinizdən çıxarıb, lütfünüzü əksiltmisiniz. Məni təəccübləndirən, heyrətə salan budur ki, belə e'tinasızlığınıza və məktub yazmamağınıza səbəb nə ola bilər? Bizə qarşı könlün...

Xülasə:

Gileylənir sadıq könlüm o mehriban cənabından,
Nə qədər bir ovuc torpaq dözə bilər artıq bundan.

Başınızı ağrıtmayım, məqsədim budur ki, mən Urmiyaya daxil olduğum ilk günlərdə cənabınıza bir neçə məktub yazıb göndərmiş və qəzetin gecikməsinə də orada bildirmiş idim. İndi görürəm ki, taqşır xaraba qalmış İran poçtundadır. Çünki mən dəfələrlə poçtdan soruşmuşam ki, Hüseyn Rasizadə Naxçıvanlı adresinə qəzet varmı? Cavab veriblər – yox, Məhəmməd Hüseyn Abdullazadə... adına vardır. Hər həftə onun yanına gedib soruşmuşam, məndən üzr istəyib deyibdir ki,

baş a düşmədən və bilmədən poçtdan mənə vermişlər, mən də alıb oxuyuram. Qəzet oxumağa çox həvəsim olduğu üçün deməmişəm. Eybi yoxdur, biz buna sevinərik ki, xaraba qalmış İranda qəzet oxumağa həvəskar tapılsın, qoy bizə çatmasın. Bundan əlavə, xaricə göndərilən hər məktubda, ya qəzetdə göndərilən şəhərin adı mə'lum olmazsa sahibinə çatmaz. Xülasə, təqsir adres verəndə, yazanda, çatdıranda və onu alandadır, yoxsa burada heç kim günahkar deyildir. Allaha şükür iki həftədir poçtdan qəzeti alıb oxuyuram. Qabaqki qəzetləri də almışam, arxayın olun. Hörmətli cənabınızdan bir xahişim də var. O bundan ibarətdir ki... Özünüzdən əhvalınız və xəbərləriniz haqqında geniş mə'lumat mənə göndərüb, məni minnətdar edəsiniz. Əgər hal-hazırda Əlirza cənabınızın yanında oxuyursa heç, yox isə təkrar sizdən xahiş edirəm onu öz yanınıza çağırub gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olasınız. Zəhmət haqqında nəzərdə neçə tutsanız mən ödəməyə hazırım. Buna görə ki, o da mənim kimi avara-sərgərdan qalması və bir-iki ildən sonra onu İrəvana, ya nəsihət gördüyünüz digər yerdə məktəblərin birinə qoyaq, elmini təkmil etsin, insanıyyət bulağından, heç olmasa, bir qurtum dadsın. Ümid edirəm ki, xahişimi yerinə yetirməkdə səyinizi əsirgəməzsiniz. Təmənna edirəm xəttimin pisliyini bağışlayasınız. Mürəkkəbin olmaması və gecə yarı özümü pis hiss etməyim xəttimin pozğunluğuna və mətləbin pərişanlığına səbəb olmuşdur. Məktubla başınızı ağrıtdığıma görə əfvinizi diləyirəm. Həmişə Sizə xidmət üçün tapşırıqlarınızı və təsadüfi müraciətlərinizi gözləyirəm. Hörmətli Ağa məşədi Qurbanəli Ağa Şərfiov cənablarına salamım var, vəssəlam.

Kiçiyiniz Hüseyn Rasizadə

5

Naxçıvanda. Hörmətli ağa, izzətli başçı Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarının (Allah onun yüksək mərhəmətini əbədi etsin) nəzərinə çatacaqdır.

2 cəmədiyəvvəl 1321 (1903)

Ruhum sənə qurban olsun! Birinci, ümid edirəm ki, cənabınızın yüksək iqbali varlığını tam sağlığa malikdir. İkinci, Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, mən rəbiul-əvvəl ayının 13-də (21-ci il) Urmiyəyə

çatdım. Poçtdan keçəndə istədim ki, kəlmə yazıb başınızı ağrıdım və bir qədər qiymətli vaxtınızı alım. Çapar vaxtı keçirdi və vaxt dar idi. Buna görə də məktub yazmaq mümkün olmadı. Bu gün fürsətdən istifadə edərək, heç olmasa, bu neçə kəlməni yazıya bildim:

Bu qiymətsiz qulunuz Urmiyəyə çatdıqda yüksək dərəcədə seçinc, şadlıq və fərəh mənə üz verdi, ürəyim açıldı. Doğrudan da Urmiyə Rim ölkəsi qitələrindən biridir. Şəhər özü səfali, cəmaaəti saf ürəkli, sadələvh, hamısı sənaye və kənd təsərrüfatı işlərində məharət sahibi, kəsbkarlıqda, ticarətdə qabiliyyətli olaraq, ölkənin və mədəniyyətinin inkişafına rəğbət göstərirlər.

Lakin minlərlə təəssüf olsun ki, ingilis və rus kilsələri zənglərinin gurultusu ünsiyyətsiz müsəlmanların və iranlıların azan səslərinə üstün gəlir. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyənlərini e'tinaları yoxdur. Gündən-günə öz işlərinin irəli getməsinə çalışır, millətlərini artırmağa və başqa işlərinə sə'y göstərirlər. Şəhərin hər tərəfində, ortada yerləşən geniş sahələri, o cümlədən eni və boyu azı üç-dörd verst olan "Dilgüşa" bağını ingilislər əlinə alıb orada geniş layihələr üzrə gözəl binalar, xəstəxanalar, xoşa gələn məktəblər tikmiş, kilsəyə oxşar möhkəm qalalar çəkmiş, şəhər əhalisi içərisində onlara kilsə kimi şöhrət qazandırmışlar. Eləcə də burada rus kilsələri Naxçıvanda olan kilsələrdən on dəfə artıq geniş və böyükdür. Bunlar eyni halda möhkəm qaladır ki, adını kilsə qoymuşlar.

Adres: Urmu, Hüseyin Rasizadə

Q.ŞƏRİFZADƏYƏ MƏKTUBLAR

1

Naxçıvanda cənab məarifşüar və fəzilətasar, qəmküsari-millət və cannisari-mədəniyyət, əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə lütfəhü həzrətlərinin hüzeni-alilərinə vüsul olan 1428 rəbiül-əvvəl Dərsəadət.

Maarifpərvər əfənlim həzrətləri!

Əvvələnlər ümid və rica ediyorum ki, ricali-himmət və ərbabi-qeyrət həpsi səlamülmizac olub kəmalı-sihhət və istiqamətdədirlər.

Və saniyənlər lillahi-həmd vəlminnə, fədəvi sayeyi-mərahim-vayeyi-həzrəti-xülaftəpnahdə kəmalı-əmnıyyətlər və məmnuniyyətlər seyrü

səyahət və kəsbi-mə'rifət edib, dürlü-dürlü istifadələr edirəm. İnşallah təala, bundan sonra bə'zi əhvalatı-layiqə və ittifaqiyyət lüzum peyda edirsə, müsamiyə etməyib, təfsilən xidməti-aliyəniyə mə'ruz edirəm. İştə artıcaq müzahimi-Övqat olmayıb, bir parça ixtisərə şərhi-hal ünvanilə ifadəyi-məram edəlim.

Fəzilətli əfəndim! Haman gün ki, fədəvi cənabınızla xudahafiz edib şimendifer mövqifinə rəvan oldum, gömrük qabağında beş arqadaş bir faytona minib əsnayi-rahda bir zavallı bələyə uğradıq, böylə ki, fayton yüzüqoylu olub bizim həpimizi altına aldı və qayət rahatsız etdi; pərişanhal və pəjmürdəhal mövqifə varıb kəndimizdə yaman bir fənalıq müşahidə etdik. Sonra artıq zəhmətlə bilet götürüb şimendiferə minib gecə saat 9-da Uluxanlı mövqifinə varıb, bir qaç saat orada istirahət edib, sonra Batuma yeksərə bir bilet aldım; Tiflis mevqifində arqadaşlarım maraqlanıb iki gün onlarla Tiflisdə qalmağımı xahiş etdilər. Bəndə təmərrüd etməyib şeylərimi “xraneniyyə” kantorusuna ısmarlayıb faytonla “Axundov” mehmanxanəsinə gedib də qərar tutduq. Haman gün bir parça səyahət edib kəndi obamıza evdət eylədik. Yarınki gün bir ofitserə bomba atılmasını eşidib kəndimizdən dolayı bir parça və fənalıq müşahidə etdik.

Şimendifer biletinin vaqtının bitməsini və biri gün dəxi artıq bir fənalığa uğramağı məddi-nəzər edib də aqşam çağı şürişli və fəna bir zamanda kəndim fərdi-xeyir dışarda Şeytanbazarı keçdikdən sonra bir nəfər müsəlman bulunmaz ikən labüd və naələc qalıb, Tanrıya pənah edib mevqifə yanaşdım. İçərisinə varıb da dəxi bir müsəlman görəmədim. Canım dəxi ziyadə sıqıldı, çünki hər bir tərəfdən fənalıq və darlıq görüb də ziyanlı bir kötülük müşahidə olunurdu.

Qərəz, tuli-kələmə mübtəla olmayalım. Batum şimendiferinin vaqtı yaqınlaşdıqda qəbzə nasilşikə verdim, şeylərimi eyi bir kupədə cəm edib bizi rahatlandırıb getdi. Üç nəfər gürcü bənə Batuma kibi arqadaş oldu. Bir buçuq saat qədər onlarla alışdıqda bə'zi mətləblərdən: kəndilərinin məzlumiyyətdən ermənilərin cinayət və xəyanətindən və Qəlyanovun zülm və şəqavətindən nəql edib, atəşparə kibi yanıb yaqılırlar idi. Sonra həpimiz uyquya nail olarkən yekdigərimizdən istizən edib gecə saat 11-də uyuduq.

Səhər sübhədən uyqudan qalqarkən, şimendifer yolunun ətrafını seyr etmək ünvanilə baqarkən, gözümüz zavallı gürcülərin yanıb yaqılmış,

qarət və yəğma olmuş dam və daşlarına düşdü: çe quyəm ki, nəqoftənəm behtərəst¹.

Qərəz, Batuma varid olub, bir qaç gün iqamətdən sonra “zaqraniçni pasport” alıb az-çoq yol tədarükü mühəyya edib və bir dəst “alafranqa” əlbisəsi və bir eyi fəs və başqa bir taqım şeylər cəm edib, “Paqi” adlı fransız vaporilə aprelin 19-da aqşam Dərsədət tərəfə azim oldum və vaporda dörd nəfər osmanlı türklərilə arqadaş olub, bir parça ümur oruşdum, çünki əfəndilər Moskovdan gəlmiş mali-fəturə taciri və oqumuş, dünyanın şimdiki əhvalü evzanından xəbərdar həriflər idi.

Ayın iyirmisində sübh vaporumuz Trabzona yanaşdı. Altı saət orada yük alacağını bilib, ufaq qayıqlara minib də bir qaç saət bə əzmi-səyahət Trabzonda dolaşdıq... Trabzon çoq eyi və səfalı, ruhpərvər və nəş'ətgüstər bir bəldədir. Əvvəl dənizdən ufaq bir qəsəbə kibi görünürdü. Seyr edib gəzəndən sonra mülahizə etdim, böyük bir bəldə və kəndisi də vilayət (quberniya) məhsub olunur. Naxçıvana ordan bir açıq məktub da yazıb yolladım. Altı saatdan sonra vapora evdət edib rahət olduq. Vaporda iki nəfər dəxi arqadaş artı. Birisi məktəbi-tibbiyyeyi-mülkiyyə mütəəlimlərindən və digəri dəxi məktəbi-tibbiyyeyi-nərbiiyyə şagirdlərindən idi. Çoq zəki və kamallı çocuqlar idi. Bir-iki saat söhbətdən sonra uyuyub, sübh səhər çağı uyqudan qalqıb da kəndimizi Samsuna yetişmiş gördük və orada dəxi vaporun tə'viq etməsini sorub bildikdən sonra qayıqlarla altı arqadaş iskələyə yanaşıb doquz saət yeyib-içib səfalanıb hər bir soqaq və caddələri səyahət etdik və rüşdiyyə məktəbinin həyətinə gedib çocuqların jimnastik məşq etmələrinə tamaşa etdik və postaxanə qarşısından keçdikdə bir açıq məktub dəxi Naxçıvana yazdım. Vapora evdət edib, bir sutka dəxi yol getdik. Vaporumuz üç iskələyə yanaşdı, lakin çoq qalmadığından və küçük qəsəbələr olduğundan, düşüb getmədik. Axırınıcı iskələ ki, Anapoldan ibarətdir, üç saət ora yanaşıb, sonra bir buçuq sutka – 36 saət birbaşa yol gəlib gecə saat üç buçuqda İstanbulun boğazına daxil olduq. Öylə ki, sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz nə Boğaz!!! Allah zaval verməsin... Cayi-həmə yaran və əzizan xali!² Müxtəsər, üç saət gözütləmədən sonra topçu əskərlərdən və iki nəfə kaptan təşrif gətirib, vaporu müayinə edib, sonra icazə verdilər. Bir buçuq saət Boğazın içi ilə yol

¹ Nə deyim, danışmasam yaqşıdır!

² Bütün dostların və əzizlərin yeri mə'lum! (*farsca*)

gəlib aqibət köprüyə yanaşdıq və Boğazın əvvəlindən köprüyə kibi hər bir tərəf imarət, məscid, bulvar, səyahət etməli və səfəli yerlər idi. Sərriştə əldə getməsin qayığa minib rıxtıma çıxdım. Amma Boğazın içində silah və bir para yazıdan dolayı bizi aradırlar, lakin hiç bir şey bulamadılar. Haydı, yavrum, haydı, oğlum, Allaha ısmarladım – deyib bıraqdılar. Gömrükxanəyə çıxdıqda şeyləri açmağa və pasportları pişnihad etməyə paşalar əmr verdilər. Pasportu təqdim edib, şeyləri də açıb hazır məddi-nəzərdə qoydum. Bir çert tütünə səkkiz quruş cəza aldılar. Ələl-icmal qaydalı və pakizə zakonlar icra edirlər, amma əfsus, on bir tanə səccadəmin gömrükləməkdə 25 quruşa kibi bəndən yazıçılar rüşvət aldılar. Əhvalım yenə digərgun oldu, fəfəndim.

Cümleyi-mö'tərizə: “Mərhəmətli əfəndim! Əgərçi fədəvi şu səhifələri belə bir tulani yazmaqda kəndimə zəhmət bilmiyorum, amma sizin oquyan vaqt bıqmağınızı, yə'ni təngə gəlməyinizi təsəvvür edib də sizin fikrinizə qalıyorum.

Barı Sirkəcide Babi-ali caddəsinin qarşısında “İzmir” otelində 13 gün iqamət edib, dünkü gün Validəxanda bir oda qonuşdum da, təğyiriməkan etdim... Səyahət etməli yerləri tədricən bir qaç günlər gəzib tamaşa etdim. Böyük məscidlər və bə'zi əntiqanələr, tramvaylar və yeraltı maşınları və bə'zi vaporlar və qeyrə və qeyrə. Qafqasyadan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb aqibət bir qaçımı buldum və hər iki gündən bir bir yerdə olub, söhbət edirik. Yeddi-səkkiz nəfərə kibi Beyruta dəxi təşrif aparıblar, amma hansılar ki, azca mə'lumatı var, bə'zi alçaq məktəblərə qəbul eyləyirlər, bu şərtlə ki, sinni az ola. Amma onlar ki, bir parça mə'lumat sahibidirlər, onlar hiç biri məktəblərə qəbul olunmaq istəmiyorlar, fəqət qabil ədiblər və fazil, zəkiler indində qeyri-rəsmi surətdə kəndilərinin marağınca hansı bir elmə talib isələr, təhsil etməyə şüru ediyolar.

Bəndə də əvvəl həvəsləndim ki, hər bir işdən sərfi-nəzər edib fəqət təhsilə məşğul olum. Sonra mülahizə etdim ki, bənim param bənim xərcimi ancaq bir bucuq sənə görə bilir. Ondən sonra hardən para bulacağam? Mütəhəyyir qaldım və boşladım.

İştə bənim əfkarım: bən, inşaallah-təala, əgər mümkün olursa, bütün müxtəsər partiya ilə olan bir iş və ticarət nəzərdə qoymuşam ki, gündə altı saət vaqt itirsin, fəqət sonra həm osmanlı üsuluca, həm də fransızca kəndi qomşumdan Şeyx əfəndi ki, qabil və zabitəli və ezvai-

ruzgara xəbərdar bir müəllim və ədibdir, gündə üç saət kəndi əfkərimca təhsil edim. Müxtəsər, nərdə olursam, oqumaqda müsamihə etməyəcəyim. Və inşallah təala, təhsil etməyə gəlmiş əfəndilər ilə Qafqasyaya evdət etdikdə eyicə mə'lum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və bən nə kəsb etmişim.

Qərəz, baş ağrısı oldu. Bən ölüm, əfv ediniz!

İstanbulun havası gözəl, Boğazının havası pək gözəl və qarşısının havası dəxi gözəl və eyicədir. Vəssəlam. Ərzi-səlam məxsusi bəxidəmati-aliyyəi-mütai Əsədəğa Kəngərli, səlləmohumullahi ənil-hədəsan və ümdəttüccar Kərbəlayı Nəsrullah və Mirzə Nəsrullah ağa Əmirov və cənab Nəsirbəyov və Bektaşov və Şeyxov, E.Sultanov və Məhəmmədov və Məşədi Məhəmməd ağa Şərifov və hər ki, başəd zi hali-mən pürsan yək bə yekra duayı-mən bərəsan¹ və əziz və ərəcüməndim Əbdüləziz və Əbdüləzim və Əli əfəndiyə dəxi məxsusi salamım var.

Digər, əfəndim həzrətlərindən übeydanə rica ediyorum ki, məktubumun mütəvvəl və xəttinin müşəvvəş və kəlimatının mütəfərriq və hərcümərc olmasını əfv buyurub və üyubatından iğməzi-nəzər etsinlər. Əgərçi bə'zi əhvalatlar da qaldı, lakin nasıl edəlim, vaqta müsaidə yoq. Yoqsa təfsilən yazacaq oluyorum. Və illa xəkpayınızdan təvəqqə ediyorum ki, cənab Şeyx əfəndiyə hər vəqt “Həblül-mətin” ruznaməsini oquyandan sonra verəsiniz və görəndə təməddünə qarşı təşviq və tərgib edəsiniz. Əl-əqəll Hüseyn Salik Rasizadə Naxçıvani, Dərsədətdə, Validəxanda”.

2

Naxçıvanda. Səmahətli və fəzilətli əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə iqbaləhu həzrətlərinə vüsul olacaq bir məktub. Dərsədət.

26 şə'ban 1324 mütabiq 2 təşrini-əvvəl, yaxud oktyabr 1906

Əsalətli əfəndim həzrətləri!

Ümüdvarım ki, Naxçıvanın əhvali-hazirəsi rifahiyyə və əmniyyə və üzrə olub vücudi-məs'udunuz səhhət və e'tidal ilə bərdavamdır.

¹ Kim halımı soruşsa, bir-bir dualarımı çatdır (*farsca*).

Mə'zirəti-məxsusə: zati-alilərinizdən şu məktubun səhvü nisyan və qələtati-təhəkkümisindən sərfi-nəzər edib əfv buyurmağınızı rica ediyorum.

Bəyani-hal və şərhi-əhval: mərhəmətli əfəndim! Əgərçi kəndimə dair xüsusi əhvalatımı İstanbula varid olan kibi hüzzuri-mərhəmət zühurunuzda müfəssələn yazıb təqdim etmişdim və ondan daha şimdiki kibi hənz cəvab da almamışım; zati-alilərinizin kəsəti-məşğələsindən naşi imiş, yaxud nədən nəş'ət etmişsə, eyicə fərqi varamıyordum. Ancaq bəndəniz yenə müsəmiyə etməyib mücəddədən müzəhimi-əvqati-şərifə oluyordum.

Nasıl ki, iləricə mə'ruzi-xidmət olunmuşdu, İstanbula varid olan kibi hiç bir yerə aşına olmadığımı, əvvəlcə "İzmir" otelində on, on iki gün iqamət edib qafqasyalı qardaşlarımız ilə buluşub tapışdıqdan sonra mükəmməl surətdə İstanbulun bə'zi yerlərini səyahət edib layiqincə bir parça mə'lumat aldım; amma oteldə və s. apartmanlarda olan arqadaşlarımızda bir parça bə'zi sıqıntılar mülahizə edib, Validə-xanda bir oda kəsəti-məşəqqətlə icarə edib ələ gətirdim, çünki Validə-xanda sakin olanlar həp əcəmlər, iranlılar olduğundan devlət nəzərində o qədər mütənahə deyil, amma dışarılarda olan arqadaşların mənzillərində bir qəzetə, yaxud istiqlalə dair bə'aks bir söz oquması və qonuşulması həp məmnə olub artıcaq mühalətdandır. Belə ki, müşarileyhimdən hiç biri istiqlal ziddinə dair bir mətləbin oquyub yazmasına iqdəm edəməyirlər və yenə edəməzlər, amma Validə-xan və qarşığı İstanbulun ötə tərəfinə, yə'ni köprünün o biri səmtinə təsmiyə olunur, "kürr və hürrdür", bə'zi quyudət və can sıqıntısından azaddır.

Validə-xanda iranlıq nöqtəyi-nəzərincə və qarşıda əcnəbilər sakin olduğu cəhətə, amma hər bir əhraranə qəzetələr gətirmək əcnəbi postaları təvəssütü ilə pək qolay və pək asandır. Odur ki, şimdi qafqasyalıların və qazanlıların çoxusu qarşıda və bir-ikisi də Validə-xanda və civarında oluyur. Fəlihaza fədəvi də müəllimin Validə-xanına yaqın olduğundan, Validə-xanını kəndimə məskən etdim...

Amma mədəniyyətimiz və təhsilimiz:

Rəbiüs-saninin əvvəlindən bəndəniz dərs və təhsilə şüru edib gündə bir saat fransızca və iki saat də türk lisanında bə'zi ədəbiyyat və tarixə dair elmlərdən oxuyorum və üç-dört saat də gündə məzkur dərsləri hazırlamağa məşğul oluyorum. Əlhasil, başqa bir şügl və iş yapmağa daha vaqtım olmyor. Həftədə ancaq cümə günü ki, tə'til edib, istehmam

və qeyri bir ləvazimatı ələ gətirib dörd-beş saat də arqadaşlarımız qafqasyalıların məyyətilə Boğaz içinə və bə'zi hissiyyat artıran yerlərə gedib bir nev təğyiri-hava edirik və Validəxanında bir qaç İran tələbələrini şərəkətən “Həblül-mətin” gətiririk və “İrşad” da Mirzə Abdullaha gəlir. Qafqasın möhnətəngiz xəbərlərini oduq-da pərişanhal olmağı nəzərə alıb, bə'zi sıqıntıları rəf' etmək için “Molla Nəsrəddin” əmiyə də yazdım ki, qış gecələrindən ötrü fəna deyil deyə, bir müddət Rusiyanın İstanbuldakı postasına yollasınlar.

Müxtəsər, tuli kəlama mübtəla olmuylım. Hər dürlü xaricə qəzə-tələrində olan əhvalatlardan hər gün mə'lumat alırıq və cümə günlərində də bə'zi qiraətxanalarda, gah-gah da Kütübxaneyi-Ümumiyyə-Osmanidə bir qaç saat əyləşib, əhvali-daxiliyyəyi layiqincə mülahizə edirik. Əhəsil, bekar və asudə bir vaxt bulamıyordum ki, həm zati-alilərinizə, həm də əhəbdən bə'zisinə bər səbili-ixtisas və iradə tərizənigar olub, lüzumunca izhari-həyat edəyim. Ümidvarım ki, həpsi elm təhsilini başqa bir məhəbbət və məvəddətə tərcih verib, daini mə'füvv buyuralar. Miriş ağa der ki: “Söz çoq, vaqt yoq”. Nə yapalım?! Naxçıvanda təhsil edib məktəbdən qurtarandan sonra müddətlərcə fevt etdiyim fürsətlərin və vaqtların tələfiyi-mafatına burada çalışmalıyım. “Mala yədriku vələ yətrik külləhu”¹. Məzmununca mümkün olduğu qədər bə'zi əvalimi dərk edib anlamağa və lüzumunca aşına olmağa məcburum; keçdi cəhalət zamanı!.. Gəldi hürriyyət zamanı...

Bahəməyi-in şu müddətləri fevt etməyimə yenə bəis gözlərimin bir parça zəif olmasıydı ki, əlhəmd İstanbula yetişən kibi “Ziya əfəndi ki, Almaniyanın göz dokturluğunun məktəbini ən birinci imtiyaz ilə bitirmiş diplomantlarından” yanına gedib, gözümü göstərdim. Bir dava və ilac verib, sonra bir gözlük nömrəsi yazdı ki, arayıb İstanbulda bulamadım. Parisə yollayıb on dörd gündən sonra aldım. Şimdi onun vasitəsilə bu səadətə müvəffəq oldum. Əgərçi bu xüsusda üç lirə məsrəf qoydum, amma, şükür gecə-gündüz təhsili-elmə lap eyicə dəvam edə biliorum...

...Boğaz içinin havası pək lətif olduğundan, Qara dənizə qarışana kibi həp gözəl-gözəl köylər və seyfiyələr tə'min etmişlər və altmışa qədər şirkət vaporu, amma ufaq vaporlar ki, ancaq 500 adama havi ola bilir, məhəllə vaporu ismilə və ucuz fiyatla minikləri şuraya-buraya

¹ Hamısını dərk edə bilməsən də hamısını tərk etmə (əərbəcə).

taşımaqdadırlar, keçən gün “İqdam”da oqudum ki, yenə iki böyük və çox iti yol gedən vaporlar gəlmiş, biri “Tiri-müjgan” və digəri “Feyzi-aləm” ismində ki, Bəhri-Səfiddə qullanmalıdırlar. İstanbulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon oluyor, qarşıda köprü-
rünün o biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yoquşa qalqıyor. İstanbulda çox böyük qıraətxanə və kütüb-xanalar var, amma layıqlərincə kitabları və qəzetələri yoqdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır. Böylə anlaşılır ki, dörd-beş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıqı tutulmazmış, ələlxüsus Kütübxaneyi-Ümumiyyə-Osmaninin bir tərəfində yedi-səkkiz sandığa kibi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq və məmnü deyilmiş, amma şimdi yasaq olmuş...

...İstanbulda mütəəddid və gunagun teatrolar var; ələlxüsus ramazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükənləri gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrolar daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rağib oluyurlar. Qarşıda kibi, köprü-
rünün o biri tərəfidir və səkənəsinin də çoqusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə mümaniət yoq, ama müsəlmanlara həp yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz. Amma İstanbulun bu biri nisfində ki, peyğəmbərin əbası, əmmaməsi və sancağı-şərif və sair mütəbərrikə şeylər oluyor, hiç bir tanə dükənda açıq içki satılmaz və bu biri tərəfdə o şeylər səbəbilə qarşıdan devlət və camaat indində möhtərəm və əzəmətli məhsub olunur, böylə ki, kərrat süfərə və konsullardan bu səmtə sakin olmağa talib olublarsa da, devlət kimsəyə izn verməmiş. Kart vərəq bil’ümmum yasaqdır... Ünas firqəsi, büsbütün xanımlar üzüaçıq və hürrdürlər, amma namünasib bir şey yapamazlar. Xilafişər’, bir iş nəş’ət ediyorsa, devlət çoq sıqı tutuyor. Amma bə’zilərinin də müxtəsər bir yüz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox təlaş və sə’y olunur. Keçən günlərdə bir teatroya getmişdik. İran hürüyyətxahlarının fransızca şəbehini çıxarırlardı. İstanbulda dəbistəni-iraniyan olduğu kibi, Trabzonda da olub, İzmirde də yeni bu günlərdə müşiri-hüzur təvəssütü ilə tə’sis olundu...

...Gecə yarısıdır. Əfəndim, ibarələrin yekdigərindən birəbt olmasını əfv ediniz. Daha vaqt qalmadı. Səlamə-mən bə anan ki, bəhəqq təkəllüm gərdənd, bəhəqq qoftənd, bəhəqq xoftənd¹. Əbdüləziz

əfəndiyə bəndən məxsusi səlam. Xudahafiz. Əgərçi bə'zi sözləri yazmağa yer qalmadı, amma nə yapayım?! Daha vicdanımda halət və vaxtda da müsaidət yoxdur. Yenə xudahafiz.

Hüseyn Rasizadə Naxçıvani. İstanbul

3

Naxçıvanda. Mə'rifətli, mərhəmətli və tə'rifə sığmaz Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov cənablarına çatacaqdır (müvəffəqiyyətləri daha artıq və mərhəməti daha daimi olsun.

2 rəməzan 1324, mütabiq 16 təsrini-əvvəl oktyabr 1906.

Ruhum fədası olduğu cəvahir! Birinci, ümid edirəm ki, Naxçıvanın indiki vəziyyəti rifah və əminamanlıqdır. Sizin yüksək dərəcədə bəxtiyar varlığınız da sağlam və səlamətdir. İkinci, qısaca o böyük Ağanın nəzərinə çatdırıram ki, keçən həftə hörmətli cənabınıza məktub yazıb, imkan daxilində geniş mə'lumat vermişəm və yenidən başınızı ağrıtməyə ehtiyac yoxdur. Lakin nə deyim ki, deməməyim daha yaxşıdır. Bu gün naxçıvanlılardan bir-birinin ardınca iki məktub Şeyx Məhəmməd ağadan və gözümlün işığı Əlirzadan aldım. Birinci məktubu oxuyub sevindim. İkinci məktubun məzmunundan isə kədər dəryasına cumdum. Əlirzanın məktubu onun təəssüflü əhvalını bildirirdi. Ürəyim kəbab oldu, əhvalım iztirabla doldu. Mən İstanbul səfəri fikrinə düşdükdə cənabınıza bildirdim. Siz də məni bu iş təşviq etdiniz. Sonra isə anamın halını düşünüb məndən ayrı qaldıqca halı necə olacağını təsəvvürünüzə gətirdiniz və yenə getməyimi məsləhət bildiniz. İndi Sizin mərhəmətinizdən ürəyim istədiyi kimi arzularıma nail olmuşam. Lakin!.. Lakin məni asudə öz halıma qoysalar:

Bu ölkədə ürəyim min yerə parçalanmış,
Hər biri min nazənin dilbər əlində qalmış.

Bu, bir işarədir. Mədəniyyətə həsr edilmiş bu əsrdə hamı elm əldə etməyə rəğbət və hər kəs mə'rifət qazanmağa qeyrət göstərir, heç

¹ Mənim salamımı haqq danışanlara və haqq yolunda ölənlərə yetirin. (*farsca*)

insafdır ki, biz bəsirət gözüümüzü yumaq, qəflətə, cəhalətə cumaq? Bu, bir fürsətdir ki, hal-hazırda əlimə çatıb, tale üzümə səadət qapısı açıbdır. Lakin təəssüf, min təəssüf! Bu qədər çoxlu məşğələlərlə bərabər, Əlirzanın məktubları ürəyimi solğun və əhvalımı pozğun edir. O, arası kəsilmədən yazır ki, beş-altı aydır qardaşım Şeyx məni nə oxumağa göndərir, nə də bir işə düzəldir! Bilmirəm nə edim, nə çarə qılım? Nəyin dalınca gedim?! Az qalır ki, qüssədən həlak olum. Xülasə, bu dərdə nə edim, nə çarə qılım, tutulmuşam, vəssəlam. Mənə bir çarə yolu göstərin ki, işsizlikdən ciyərim qana dönmüşdür, ya bir tədbir görün İstanbula gəlim, ya da haraya məsləhət bilirsiniz, oraya gedim? Cəvab.

Mənim ağam! Başınızı ağrıtsam da, cənabınıza mə'lumdur ki, onun nə İstanbula getməsinə, nə də başqa yerə getməsinə mən qısqanmıram. Lakin Siz bildiyiniz kimi, əgər o da mənimtək oxumaq üçün qürbət vilayətə gedərsə, anam ikimizin ayrılığına tab gətirməyəcək, "Həyat" qəzeti kimi diri-diri vəfat edəcəkdir. Sözün qıyası, Sizə bu baş ağrısı verməkdən məqsəd budur ki, öz yüksək mərhəmətinizlə məni minnətdar edib, lütf qılıb ya Şeyx Məhəmmədi yanınıza çağırırsınız, ya da özünüz onun yanına gedib, Əlirzanın oxuması haqqında onunla bir-iki saat məsləhətləşəsiniz. Hər növ ilə olursa, Naxçıvanda onu inspektoriya nəzdində qorodskoye uçilişşenin iste'dadlı müəllimlərindən birinin, ya Mirzə Abbasın, ya da cənabınızın məsləhət gördüyünüz hər kimin yanına qoyasınız oxusun. Aylıq nə olarsa, Şeyx cənabları bankda onun öz pulundan götürüb ödəyər. Xülasə, əgər onu bir işlə məşğul etsəniz, bu qiymətsiz qulunuzu sevindirir və məni kədərli xəyallardan xilas edərsiniz. Onun sinə qəfəsi çox dardır və bə'zi hadisələr ürəyinə sığmaz. Onun haqqında bir qədər də ehmal-karlıq və e'tinasızlıq olarsa, özünü itirər. Gümanım budur ki, ürəyini ələ almağa nail olacaq və boş xəyalları başından çıxaracaqsınız. Rus dilini təkmilləşdirməyi ona tövsiyə edin. Mümkün olarsa, fars və türk dillərini də təkmilləşdirsin. Vaxtı imkan verməzsə, mən Naxçıvana qayıdandan sonra özüm onu bu işə təşviq edərim, vəssəlam. Məndən ağzını haq sözlərlə açan və həqiqət danışmış olanlara salam.

Ən kiçik duaçınız Hüseyin Rasizadə

Təsadümi-əfkardan bariqəyi-həqiqət parlar. Ümidim fəqət Sizin lütfünüzədir, əfəndim!

Naxıvanda. Miri-möhtərəm, vətəndusti-müəzzəm Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov həzrətlərinə təqdiməyi-acizanəm.

Eydi-əzha 1326.¹

Əfəndim! Məktubunuzu – o səmimiyyətpərvər məktubu keçən gün postadan aldım (Xeyir, kantordan aldım). Bəndənizi məs'ud Türkiyənin böyük bayramı ilə, Məclisi-məb'usan güşadı ilə təbrik ediyorsunuz. Filhəqiqə məs'ud kibiyim, bəlkə də məs'udum, fəqət bəhərhal bu məs'udiyət, bu şərəf şərifovların, sidqilərin tərbiyyəi-nikbinanələrinin nəticəyi-şə'ədarı ilə təşviqati-qiymətdarına rəcedir. Sizlər ülüvv cə-nabrlarınızla pəriyi-hürriyyət və mədəniyyətin yüzünü qaplamış o müciç pərdələri, o qaranlıq örtüləri yırtmış, parçaladınız da, təhsili-mə'rifət, ülüvvü əzəmət, məhəbbəti-hürriyyət nə olduğunu bana anlatmış, yoqsa... ilələbəd zəlalət uçurmlarında, cəhalət bataqlıqlarında məhv olub gedəcəkdiniz. Bən daima sizə minnətdarım, əfəndim!

Unutulmasın da, “bayram təbrikiylə əllərinizi sıqar, ərzi-səmimiyyətə müsaraat edərim”.

On beş gündə bir Hacı Baba ağa kontoruna getməklə mö'tadam. Hacınin Süleyman bəy ismində bir böyük oğlu var. Qayət nazik və düşüncəli, fəzilət və kəmalata malik bir zati-möhtərəmdir. Bə'zən məktub üçün kontorlarına getdiyim zaman (xüsusi) və başqa bir odada müşarileyhlə bir-iki saat söhbət və məhəbbətə baqarız. Keçən gün də bər mö'tad və bayram təbriki için kantora getdim, əfəndilərin həpsilə birər-birər görüşdüm. Sonra Süleyman bəy Ağa Zeynal ilə bəndəni görüşdü və məktubu da verdi. Oquduqdan sonra ixlasım Ağa Zeynala bin qat ziyadə artdı, səlamınızı ərz etdim. Sonra Süleyman bəyin nəzakəti-muşikafənəsilə ikinci odaya keçdik, bol-bol, geniş-geniş söhbət etdik. Maşallah, eyi cavandır. Pək çapuq islah olunur. Hasili, bizə həmməslək (?) bir zətdir. Tərəqqiyə müstəidd, həqiqətə müştəq bir gənədir. Bir-iki saat həsbə-hal etdikdən sonra vida edib, Hacı Rəsul ağaya getdim, odada yoq, kart biraqdim. “Müşarileyhi şimdüyə qədər ancaq iki-üç dəfə xüsusi görə bilmişəm. Əksəriyyəni getdiyim zaman odada bulamam, bulduğum zaman da bir qaç həşəratül-ərzlə bulurum

¹ Miladi 1908

ki, işimizə gəlmiyor, quru-boş lafdan başqa bir şey zikr olunmuyor. Mümkün olsa bir daha sizin səlamınızı yetirmək için görəcəyim”.

Sonra Tağızadə Mir Cavad ağaya da bir kart bıraqdım. Sonra bir evə getdim ki, orada İran əhrarından Naci bəy ismində bir zətə ziyarət edəcəkdim. İçəri girdim, məgərsə Hacı Rəsuldan maəda bildiyim gənc İran əhrarının ən həmiyyət pərvərlərindən yeddi-səkkizini orada buldum. Eyicə söhbət etdik, yemək yedik, sona doğru Boğaz içi vaporlar ilə həpimiz bir yerdə Kazı köyü ismində bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədəli xan (Seyid Həsənin yoldaşı) orada iqamət ediyor. Müşarileyhlə bir qiraətxanədə buluşduq, kəmalı-məhəbbət və səmimiyyətlə iki-üç saat qədər söhbətə məşğul olduq. Bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmuşdum. Söhbətlərimizin nisfi zati-alinizə dair oldu. Və müfəssəl surətdə sizin başınıza gələn bəlalərin (daha doğrusu, vicdan və insaniyyət naminə yaptığınız alicənablıqdan dolayı çəkdiyiniz üzüntülərin, düçar olduğunuz sıqıntılərin) həpsinin birər-birər yanaraq nəql etdi. Doğrusu, bən bir az eşitmişdim. Fəqət, bu dərəcə bilmiyordum. Nə qədər mütəəssir olacağımı, qəlbimin və qəlbimizin nə böyük alan və ikdara hədəf olacağımı kəndi qəlbimizə müraciətlə pək eyi bilə bilərsiniz. Minəl qəlb iləlqəlb...¹ fəqət, şimdindən sonra quldurlara, haydutilərə – bir az olsun – e'timaddan çəkinəcəkmisiniz? Haşa! Qabil deyil, imkan xaricində bir şey. Bu hal, bu vicdan, bu ülüvv cənab sizdə (ba şir əndərun şod və ba can bə dər rəvəd)². Hər şey dəyişsə, təbiət dəyişməz.

Nə isə, miri-müəzzəmileyhdən də kəmalı-təhəssürlə ayrıldıq. İstanbula gəldik. Qürubun o hüznalud bulutları, o kədərnişud qaranlıqları arasında, yuvarlana-yuvarlana doğru otelimizə gəlib, odamızın xəfəgah sükununa çəkildik. Və bir-iki kəlmə ilə sizi tə'ciz və təsdi etmək için yorğun bir halda şu ərizəyi qaralamağa qərar verdik. İştə bir günlük ruznaməm. Və bunu da unutmuyalım ki, Məmmədovların, Mirzə Məhəmmədəli xanın və s. əhrarı-İraninin zati-vətənpərvəranələrinə xüluskarənə səlamları, səmimanə ərzi-ehtiramları var... Səid Səlməsi isə bir qaç gün bundan iləri o tərəfə əzimət etmişdir.

Şimdi, – arzu buyurduğunuz vəchlə, – bir qaç kəlmə də öz məişətimə dair yazım.

¹ Ürəkdən ürəyə (*arəbcə*)

² Südlə gəlib, canla çıxar (*farsca*).

Əfəndim! Bəndəniz ta Ramazana qədər beş-altı ay (e'dadi) proqramını ikmala çalışırdım və hər həftə də məşhur filosof Riza Tevfiq bəydən bə'zi həqayiqə dair bir-iki dərs proqram xaricində oquyurdum. Sonra hürriyyət alınır-alınmaz Riza Tevfiq bəy Ədirnə məb'usu intixab edildi. Bə'zi asarı-nafiə nəşrinə başladı, darülfünunun ədəbiyyat şö'bəsinə professor tə'yin edildi. İttidat-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu. Xülasə, iş iş üstündən aşdı, daşdı, bizə vaxt qalmadı. Sonra Ramazanda darülfünuna istida təqdimilə ədəbiyyat şö'bəsinə qeyd və qəbul olundum. Şimdiyə qədər də davam ediyorum. Şimdilik bənim tə'qib etdiyim dərslər: ədəbiyyati-osmani, ədəbiyyati-farsi, tarixi-ədəbiyyat, məbadiyi-fəlsəfə, tarixi-ümumi və siyasi, coğrafiyayi-tarixi, təbii və ümrani, həftədə on dörd dərs birinci sınıfta oquyuram. Fürsəti fevt etməmək üçün yeddi dərs də ikinci sınıfta davam ediyorum. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sınıfdən ibarətdir. Əgər bu sənə birincidən imtahan verəcək olursam və keçinəcəyim biəyyi nəhvini kanə¹ yolunda olursa, gələcək sənə də, həftədə yeddi dərs ikincidə və on dörd dərs üçüncüdə istima edib mə'lumati-laziməni əldə etmiş oluram. Fəqət ikincidən şəhadətnaməyə müvəffəq olsam belə, ehtimal ki, üçüncüdən olamam. Fəqət, bə hər hal hər üç sənəlik mə'lumata dəstrəs oluram. Çünki hər sənənin dərslərini çocuq kibi əzbərləmək lazım (madam ki, bana elm lazımdır, şəhadətnamə lazım deyil), o surətdə əgər müqtədir olursam, ikisini çocuqcasına imtihana hazırlanırım, fəqət üçüncüsünü bilib öyrənərim. Zəhəmati-məşəqqəsinə paybənd olmam. Bu proqram ustadi-möhtərəm Riza Tevfiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır (Şəb abistənəst, ta çi zayəd səhər)².

Demək ki, bərhəyat olursam və keçinəcəkdə zorluq çəkməzsəm, topu-topu bənim İstanbuldakı övqati-təhsiliyyəmə bir bucuq sənə qədər küçük bir müddətdən ibarət olacaqdır.

Fəqət?!

İştə məsələnin ən yaralı nöqtəsi bu istifhamlı, bu heyrətli "fəqət?!"dən ibarətdir: çünki bu fəqət bəndənizi çocuqluğumdan bəri görmədiyim, bilmədiyim, sevmədiyim, sevmiyəcəyim o qorqunc, o müdhış hiçliyə... (dilənçilik) denilən o quduz illətə yalvartmaq istiyor. Fəqət əfsus, həzar əfsus, bənim təbiətim, yaradılışım bütün-bütünə bu

¹ Keçmişdə olduğu kimi.

² Gecə boyludur, kim bilir səhər nə doğacaq.

illətdən qaçar, bu zillətdən qorqar. Bən hamallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevərim. Fəqət böylə bir devri-hürriyyət və zəmani-səadətə bənliyimi satmaq, əsir almaq istəməm (əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqət və məhəbbətdir). Əsarət zəncirinə bağlanmaq, o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olamıyorum. Səbəbi isə ağır yük taşımaq, məğruranə bir minnət çəkməyə bir dürlü könlüm qane olamıyorum. Məşhur Kəmal bəy demiş ki “kimsənin lütfünə olma talib, – əvəzi cəvhəri-hürriyyətdir”. Bilməm hiç ki, ömrünüzdə özgülərə ehtiyac hissilə mütəhəssis oldunuzmu?

Bəndəniz sizin Tiflisdən yazdığınız məktubu aldıqdan sonra Rəhim xana iki məvəddəti məktub yazdım. Fəqət para, filan için bir işarət etmədim, ba həmeysi-in yazdığım məktub guya bəni əzir, bəni boğuyordu. (Sonra Tiflisdən Hacı Seyid Bağır ağadan üçər-beşər rublələrlə toplanan məbləğin surətini istədim. Ondan da bir cəvab alamadım. Pək ziyadə sıqıldım) Çünki siz bana iqraz deyər yazmışdınız, onun için bilmək istədim, mütəəssif ki, biləmədim. Sözün ən qıyası bəndəniz şimdilik əlimdə olan beş-üç lirədən yemiyə-yemiyə (daha doğrusu, həftələrlə penir-əkməklə qənaət edərək) kamali-səfalətlə artıra bildiyim cüz'i bir məbləglə bir qaç ay kəndimi idarə edə bilirim. Yalnız burası bilinməli ki, həyatım fəlasifeyi-kəlbiyyun ki, yaşayışları kəlb yaşayışından təfriq olunmaz – həyatından pək fərqli deyil. Lakin keçən sənə yazdığınız proqrama tevfiqən və o təəhhüdata istinadən yapıdığım ən böyük yanlış üç sənəlik geniş bir proqramdan iləri gəlmə bir xəta oldu ki, onu təhvil etmək imkan xaricində ədd olunacaq qədər gücdür. Fəqət bununla bərabər şu müddəti-mə'luməyi hər dürlü fəlakətə köks gərməli olsam belə dəvam etdirəcəyim, bu xüsusda hər məşəqqəti biryolluq gözə aldirmişim.

Hacı Rəsula şimdiyə qədər bir söz söyləmədiyim kibi – yazdığınıza rəğməni – Təbrizə də əsla bir kəlmə işarət etmədim və etməyə də cəsəratim gəlmədi, çünki cavanmərdanə təəhhüd edilən bir sözə – bir və'də – istər iqraz, istər həmiyyət olsun – təkrar-təkrar biz batırmaqdamı lazım?! Bu bəncə bir zilldir. Həqiqətən, dünyada hər bir şeyin də bir qanunu var. Əgər iqraz məsələsi isə, ona kəfil, zəmin lazım, ac, biilac tələbədən nə bəklənir. Əgər həmiyyət və üxüvvətə məbna bir təsəvvür isə tələbəlik naminə isə, o da seyiddən, molladan bir şey olmalı ki, o təhsilin dünyasına mənffəti olmasa belə, axirətini abad edər ki! Deyilmi? Mühəqqəq böylə!

Nə isə, bu dərəcədə kədərli və sıqıntılı bir zamanınızda mə'mulunuzun xaricində olaraq tə'ciz və təsdiq ediyorum isə də (Cormi ke mirəvəd bəomid-e ət-ye tost¹) misrası istinadgahımdır. Bütün vətəndaşlara səlam və ərzi-əhtiram, baqi xülus və səmimiyyət. Müntəziri-cəvabım.

H.Rasizadə

İlk istid'ayi-acizanəm xəttimin çirkinliyini əfv etmənzidir, çünki bir dəfə sür'ətlə yazmağa alışdıqda, sonra tərki gücdür.

5

Naxıvanda.Cənab məxdum və möhtərəm ağayi-Şərifzadə Qurbanəli həzrətlərinə ərizeyi-acizanəmdir.

23 şubat – fevral 1909

Eydi-səidi-novruzunuzu bilxassə təbrik edərim.

Həqayıqpərvər əfəndim həzrətləri! Şərəfsüdur buyurulan iltifatnamənizi iki gün əvvəl günortadan aldım. Oracıqda açıb oqumağa başladım. Süleyman və Zeynal bəylərə səlamınızı söylədim, hər ikisi izhari-təşəkkür etdilər. Sonra oradan odama gəldim, məktubu çıxarıb bir daha kəmalı-diqqət və əhəmiyyətlə nəzəri-tədqiqdən keçirdim. Oqudum, bir daha oqudum. Oquduqca məsrur və məmnun oldum, məmnun olduğum qədər də məhzun oldum. Məktubunuz qevsi-qüzehli hava kibi bir anda, bir baqışda həm bahar çiçəklərini tənzirə qalqışır, gözəl və mütəməvvic əlvan sərpıyordu, həm də o rənglər, o qevsi-qüzehli, o ləm'ədar və fərəhli rənglər arasında bir rəngi-matəm, bir levheyi-nürələm, bir barani-sitəm sisləri yağdırıyordu. (Fəqət heyhat!.. İnsan daima aldanmağa məhkumdur)

Əfəndim! Başqalarına məktub yazdığım zaman nasıl isə hiç özən-məm, xeyir, yanlış söylədim, hiç düşünərək yazmam, yə'ni düşünüb də yazmaq istəməm. Fəqət sizə gəlincə, bir yapraq kağız əlimə aldım-mı? Dərhal geniş- geniş sahələr, parlaq-parlaq ülvıyyətlər, acı-acı həqiqətlər, xüsusən təsvir və təsəvvürü güc bir çox fikirlər alay-alay gözümdə təcəssüm edər kibi olur. Nə qədər mə'nalı bir şey yazmağı arzu ediyorum isə də ən sonunda hiç bir şey yazamadığımı görərək, hiddətləniyorum, çünki sizə məktub yazarkən, düşünüyorum ki, kaş mümkün olaydı da bir səhifədə, bir sətirdə, bəlkə bir kəlmədə fikrimi,

¹ Sizin bağışlayacağınızı ümid edərək, təqsirə yol verirəm.

duygumu, məhsulati-təcrübiyyəmi sizə ərz edə biləydim, heyhat, olmuyor, olamıyor ki! Fəqət, bir həftə yan-yana, diz-dizə oturulsa, yenə bir dürlü kəşfi-həqiqətə doğru bir qədəm, bir addım atılmaq ehtimalı var. Əfsus ki, o da şimdilik namümkün!..

Bə'zən vicdanınızın nazik və pak səhifələrini oquyorum da, dərin bir inşirah, geniş bir səfvət aləmində yaşıyorum, zənn olunur. Fəqət o saf vicdanın bir az daha ifratını hiss etdiyim zaman tüklərim ürpəşiyor. Sonra bütün-bütün safdəruluğun əleyhində bulunacağım gəliyor. Daha doğrusu, bulunuyorum da. Məsələn, “əmmamə”, “came”, “məsələyixilafət”, “mədəniyyət”, “həmiyyət” və “tərəqqi” kəlmələri bir-birinə qarışaraq, bir mühəssələ təşkil edəcəyini, yaxud edə biləcəyini düşü-nürkən, bütün-bütün bir xəyal, bir kölgə, bir namütənahilik, bir hiçlik qarşısında bulduğuma hiç şübhə etmiyorum. Və möhtəşəm bir filosof-kəbirin dediyi kibi: “təbiətdə hiç bad-hava (müftə) bir şey olmadığını, qeyri-təbii olaraq, şö'ləpaş olan həqiqətlərin puç bir xəyal-dan ibarət olduğunu” göz önünə gətirərək, hiç bir şeyə dərhal etimad edərək, göydən zənbil ilə nazil olduğuna etiraf etməmiyorum. Hasil-əhbablıq, mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət həp birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxışsan, dərhal qarılr! Dərhal pozulur, dərhal söner... (Mən günü-xabdövü aləm...¹)

Nə isə, əfv edərsiniz. Dilimin pəltəkliyindən, kəkələməsindən naşi sükutu daha mürəccəh görüyorum. Bən sözlərimdən mə'na çıxaramadığım kibi, ehtimal ki, siz də düşünməyə, özənməyə məcbur olacaqsınız.

Artıq yenə kəndimizə, kəndi əhvalımıza dair qonuşalım.

Əfəndim! Hacı Rəsulun məktubunu yapışdırılmamış bulduğum için kəndi-kəndimə müsaidəkarənə bir hiss duydum, sonra zərfin yapışqanına diqqət etdim, yerində, yə'ni əvvəlindən yapışdırılmamış... Sonra sizdən istizən edər kibi bir vəziyyət alaraq, məktubu oqudum. Ayrı, qeyri bir şey bulamadığım için sərbəst bir məktub olduğunu anladım. Fəqət kəndimə aid olan qismini bütün-bütün qələmlə cizdim və lüzumsuz bir adi dilənçilikdən fərqsiz olduğuna hökm edərək, naqabill-i-təsəvvür bir halda müğbərr oldum, çünki bəndəniz məktəbi-tərbiyəyə girdiyim zaman “əmələyi-mevtalıq” təbiətini kəndimdən atmışdım və şimdiyə qədər də o hal ilə, yə'ni o saf və pak vicdanla yaşıyorum və yaşadım. Halbuki hal-hazırkı vəziyyətim bütün-bütün

¹ Bən yuxu görmüş bir lalam, aləm isə... (*farsca*)

bəni şaşırtdı. Şu vəziyyətlə yaşamağı hiç bir surətdə, hiç bir zaman sevmə, sevmə. Və sonra təcari-bi-tüccariyyəmdən də bana çox istifadələr olmuşdur. Ən birincisi isə hər şeyə, əvət, hər adı bir şeyə, hətta çürük soğan qabığına belə bir fiyat, bir qiymət vardır. Qiymətsiz bir şey olmaz. Olsa-olsa, Kuhkəmə, seyidləri ilə Nəcəf mollalarının məzhəbində, məsləkində olur. İştə bu qədər!..

Doğrusu, həm Hacı Rəsulun məktubunda, həm bənimkindəki əsəfamiz, sıqıntılı sözləriniz və “qələm incə rəsəd sər beşikəst!..”¹ kibi mərhəmətpərvərliyiniz mükəmməl bir makina (maşın) təzyiqlə bəni sıqıdı, sıqıdı və ruhumu, hissiyyatımı parça-parça etdi. Ciddən sizin bu qədər məhvliyyətinizə mütəəssif oldum... Bən kəndim o qədər əcaizəm bir hal ilə ianə tələbinə qalqışsam, buracıqda bilmədiyim və bildiyim osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilirim, yə’ni dilənə bilirim.

Sözün açığı, şu rəzalətdən bu qaç gündə bütün-bütün kəndimi şaşırdım. Üç-dörd sənələr ilə hər sənə altmış-yetmiş lirə sərf edən sair Qafqaz tələbləri şimdüyə qədər bizim bu dibsiz, hiçahiç rəza-tətimiz qədər böyük və çirkin bir zillətə hədəf olmadılar.

Şimdi bən, ən lazımlı təhsilimə bitmiş nəzərilə baqıyorum. Bundan sonrası isə darülfünün dərsləri peydərpey məcmuə surətində nəşr olunacaqdır. Ha məktəbdə xocadan dinləmək, ha dəftərdən, məcmuədən tədqiq və tətəbbö etmək – hər ikisi bəncə müsavidir. O da həm burada mümkün, həm Qafqazda.

Şimdi bu təslimdən məqsəd bu ki, artıq xalqa boyunduruq olmaq istəmə və istəmiyəcəyim və ianə torbasını da yırtıdım, parçaladım ki, bir də həm gözüm görməsin, həm də hissiyyatım xırpalanmasın. Biz istiqraza talib idik, ianəyə isə talib olmadığımı təkrar ərz edirəm. Bir də xulasə olaraq, acizənə, həm də pək acizənə rica edirəm və pak vicdanınıza and verirəm, bir daha nə Rəhim xana, na Hacıyevə, nə Hacı Rəsula, nə cəmiyyəti-xeyriyyəyə, nə də cəmiyyəti-şəriyyəyə müraciət etmə-yəsiniz, edəcək olsanız, həm sizdən inciyərim, həm də qəbul etməm. Burada qalmaq iqtidarım bitdikdən sonra orada ərzi-vücut edirəm.

Bütün qardaşlara salam. Ələlxüsus Əzizimin əllərini sıqarım.

Xüluskari-bimiqdarınız Hüseyin Cavid Rasizadə

P.S.Bəndəniz bə’zi xüsusatda açıqca izahat verməkdən çəkiniyorum. Binaənileyh rica edirəm məktubi-acizənəmi kimsəyə oqumayın.

¹ Buraya çatanda qələmin ucu sındı (*farsca*).

Möhtərəm Şərifzadə həzrətlərinə xüsusnameyi-acizanəm.

10 mart, sənə 1909

Səmimiyyətpərvər əfəndim həzrətləri!

Keçənlərdə müfəssələn təsdiə cəsarətyab olmuşdum. Bu gün fəzilətpərvər qardaşım Şeyx Məhəmməd ağa cənablarından bir məktub aldım. Lüzumu icabında sıqınmama razı olmadığımı və təmdidi-təhsil için xərclik göndərəcəyini tə'min ediyordu. Üç-dört gündür ki, bir-iki tələbəyə dərs verib onlardan da əlli-altmış quruş həqqi-tədris alıyorum. Demək ki, istiqbalımız bir dürlü eyilənəcək kibi ədd oluna bilir. Binaənileyh keçən məktubumda qələyani-hissiyatımdan təvəllüd edən bir fikri şimdiki xalisanə bir surətdə təkrarə lüzum hiss etdim. Zatinızdan pək ziyadə rica edərim ki, bir daha kimsəyə para xüsusunda əsla, əsla bir şey yazmıyasınız. Həm sizin, həm bənim şimdikiyə qədər sıqıldığımız yetər...

Keçən məktubunuzda Naxçıvana dair səthi bir mə'lumata nail oldum. Bu dəfəki məktubunuzda da əgər mümkün olsa, İrəvanda türkcə təhsil haqqında və maarifi-islamiyyə naminə hiss olunan təşəbbüsət və iqdamatə dair bir şey yazmanızı rica edərim. Dirig buyurulmayacağıni səmimanə ümid edərəm. Keçən məktubumda unuttum isə, şimdiki, uğurlu bayramınızı acizanə təbrik edərim.

Lütfidəniz Rasizadə Hüseyn Cavid Naxçıvani

Naxçıvanda hüzuri-həmiyyətməndanələrinə.

14 həziran – iyun, 1909

(Yalnız kəndiniz oquyacaqsınız...)

Əfəndim! 20 mayısda mühərrər məktubunu (yaxud məktubunuzu) keçən həftə Hacıbaba ağanın kantorundan aldım. Bidayətindən nihayətine qədər iki-üç dəfə təkrar-ələttəkrar oqudum. Gah məsrur, gah

məmnun, gah məhzun oldum. Şu mütənəvvəri, müxtəlif əhvəla mə'ruz oluşum da məktubunuzda mündəric müxtəlifülməal cümlələrdən irəli gəliyor. Məktubun bir tərəfi güldürüyor, digər tərəfi ağlatıyor, bir tərəfi gah giryələr, qəzəblər içində xəndələr saçıyor, gah ümidlər, təbəssümlər içində ruhu, vicdanı titrətiyor, müəzzib ediyor. Bununla bərabər şu cümlələr, şu girişlər, şu düşüncələr hər nöqtəyi-nəzərdən olursal olsun həpsi gözəldir, həpsi mühakiməlidir, həpsi həqiqətdir.

Məktubun ilk səhifəsi hər şirindillinin, hər insaniyyətpərvər qiyyəsinə girənin iddialarını boş və şarlatanlıqdan ibarət kibi göstəriyor. Və sonra da “xud qələt bud ançe ma pəndaştım”¹ misrai-mütəəssifənəsilə o məsələyə xitam veriliyor. Bu xüsusda ciddən pək haqlısınız, əfəndim! Lakin eyicə düşünməli ki, “təbiət”də bad-həva hiç bir şey olamaz. Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyəyi-müntəzəmə, bir mümariseyi-məxsusə vardır ki, insan o tərbiyə ilə tə'qib edəcəyi məsləkdə kəsbi-ixtisas etməlidir, böyük bir nüfuzi-nəzərə malik olmalıdır. Bizim milləti-nəcibədə bu ixtisasa, bu iqtidara təsadüf edilməz. İrənin (həzarpişə, kəmmayə!) sənətkarlarına məxsus buqələmun bir iste'dada malikiz ki, ciddən nəzəri-mühakiməyə alınsa, hiç birimizdə iki paralıq fikir olmadığı təbyin edər.

Hələ Naxçıvana dair yazdığınız mütəliati mühakimə edərəkən pək ziyadə mükəddər oldum. Sonra düşündüm ki, bu da bənim bu məhzun oluşum da boş bir şey... Niçin? – deyəcəksiniz. Çünki naxçıvanlılardakı hissi-millə, əcəba, bir tərbiyəyi-mədəniyyə məhsulumudur, yaxud nagahani bir ətiyyə, bir ilham nəticəsimidir? Təbiidir ki, ilham-milham nəticəsi deyil, o bir qələyani-müvəqqət, bir həyəcani-həvayidən başqa bir şey deyildir. Mə'lumunuzdur ki, “Hay ilə gələn huy ilə gedər”. Çünki ani bir həyəcan ancaq ani bir həvəskarlıq təvliid edə bilir, fəzlə edəməz.

Tərbiyəyi-mədəniyyəyə gəlincə ki, əsas odur – əlhəmdülillah, o, külliyyəni məfquddur. Bu səbəbə bəndəniz iranlıların və Qafqasın hənuz mədəniyyəyə yaxlaşmamış tərəflərinin atisini iyirmi, otuz sənəyə qədər pək zəhmətli və qaranlıq görüyordum. Niçin? – deyəcəksiniz... Çünki əsas yoqdur, əfəndim, əsas!? Əsası, kökü bərkitmək için yalnız “evolyusion” – qanuni-təkamülə ehtiyac vardır. Cüz'i və səthi bir idman və mümarisə istər, yoqsa işdə əsas olmaz isə, inqilab hiç bir

¹ Bizim düşdüklerimizin həpsi yanlış imiş (*farsca*).

fayda verməz. Fəqət məməfih mən Qafqasyanın istiqbalını – İrana nisbətlə – daha ziyadə parlaq görüyürəm...

Bizə yalnız məktəb lazımdır, bütün inqilabati-mədəniyyə həp məktəb məhsuludur...

Sonra kəndimizə dair də bir-iki sətir yazmaq istiyürəm.

Əfəndim! Keçən aylarda Hacı Rəsul ağaya yazdığınız məktubu – açıq olduğu için – oxuduqdan sonra müşarileyhə təqdim etmişdim. Fəqət bana dair yazılmış olan yedi-səkkiz sətirlik istirhamati-məskə-nətrərvəranəyi çizdikdən sonra... çünki bənim kəndim cahil olmaqla bərabər, hər nasılsa qəlbim pək çox həssas yaradılmışdır. Hər bir incə şeydə, bir iğbirar tuyuyordum və hər bir hərəkətimi hissiyyatıma uydurmağa məcburum. Baxüsus ki, Türkiyədən də əl öpmək, ətək öpmək mərasimi çoxdan bəri qalqmışdır?! Bəncə təməllüq, müdahənə bilməyən və qeydi-minnətdaridən varəstə olan bir çoban Sultan Rəşad kibi hürr bir padşahdan daha hürrdür, daha heysiyyətlidir. Şimdi burada bir adama tə'riz etmək istəmiyürəm. Bəlkə bəncə bu hal bir dəsturi-səmimidən ibarətdir. Şərəfi-ziyarətinizə nail olacağım zaman pək uzaq deyil, o zaman uzun-uzadıya qonuşuruz.

Əvət, sözü müzə gələlim: Hacı Rəsul ağanın ailə və bəradəri İstanbula gəldikdən sonra başı çox qarışıqdır. Ziyarət etmək pək mümkünsüzdür. Şimdiyə qədər odasına bir qaç dəfə getmişim, təşərrüf edəməmişdir. Keçən gün də uğradım, yenə yoq... Fəqət məsələyi-ətiqədən bütün-bütün vaz keçməni təkrar rica edərim...

Keçən gün Mirzə Məhəmmədəli xan cənabları ilə müfəssəl surətdə görüşdük. Zati-alilərinə pək ziyadə ərzi-əhtiram ediyörlər... Zeynalabdin Səfvətə gəlincə, onunla da iyirmi gün əvvəl öpüşdük, vidalaşdıq. O, şimdi Təbrizdə, təbii şimdiyə nə vəchlə olursa-olsun, bilmış olursunuz.

İstanbula dair hiç bir şey yazmaq istəmiyürəm. İdareyi-ürfiyyə qalqmış, sükunət və əmniyyət hökmfərma, ciddiyyət və fəaliyyət azacıq görünməyə başlayır. İngiltərəyə hey'əti-məxsusə göndəriliyor. Zətən vüquati-hazirəyi siz bə bizimlə bərabər biliyörsünüz, yazmaq fəzlə...

Qaldı kəndim. Kəndimə dair sizə bir məsləhət etmək istiyordum. Öylə bir məsləhət ki, ən lüzumlu və əhəmiyyətlidir. Bən kəndim bə hər hal istədiyim kibi düşünüyürəm.

Əfəndim! Bən, sağlıq olsun, marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağım. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soğumağa başlayürəm. Səbəbi isə məsləkimize

aid səfəhatı qismən – yə’ni bizə lazım olacaq dərəcədə görmüş kibi oldum və qüvveyi-maliyyə də zətən yan baqmağa başlayır, hətta qüvveyi-maliyyəyə malik olsam belə, yenə İstanbulla vida etməyi məsləhət görürəm. Şimdi mükəmməlcə bir əcnəbi lisanına ehtiyacım var ki, iki-üç sənə uğraşmaq lazım, ona da para yoq. Ən məsləhəti bu ki, ruscaı öyrənməyə çalışırım. Əgərçi ingiliscə, almanca, fransızca lisanlardan birini layiqiylə öyrənmək vacibdir, fəqət na çarə ki: “Dəsti-biçərə çün bə camə nəhəd, çarə cöz pirəhən dəridən nist”¹. Lakin burası da var ki, gələcək sentyabrda rüşdi məktəblərindən birində ayda üç lirə qədər, bəlkə daha ziyadə maaşla tədris edə bilirim. Çünki əsnayi-müzakirədə bildiklərimdən bir-ikisi bana söz verdilər. Zətən sözə nə hacət. Darülfünun və e’dadi müəllimlərinə (farsi tədrisatı) nöqtəyi-nəzəridən faiq olmasam belə, bərabər olacağıma hiç bir şübhəm yoq.

Şimdi bən düşünürəm ki, əgər bir əcnəbi lisanını, o millətin kəndisi kibi, yə’ni layiqiylə bilmək arzu etsəm, laəqəlli üç sənə hiç bir şeyə baqmadan onunla uğraşmalıyım. Şimdi burada hər zəhmətə mütəhəmmil olub da aldığım maaş ilə, fəqiranə bir güzəran ilə burada üç-dört sənə qədər dəxi həm tədris, həm də təderrüs edə bilirim. Lakin, lakin... validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün-bütün unutulacaq bir hala gəlir. Şimdi burada binlərcə iş başında sahibi-heysiyyət tatar, türküstanlı, qafqaslı, kırımli vardır ki, hər təhsilini ikmal etdikdən sonra İstanbullu olmağı da onlara zəmlə, bir osmanlı olub getmişdir. Bu bəncə pək güc...

Şimdi bənim son nöqtəyi-nəzərim rusca qayət mükəmməl bilmək və ən birinci düşüncəm də budur. Zənn edərsəm, eyi çalışsam, iki sənədə müvəffəq olurum. Əlsineyi-səlasəyə gəlincə, onlardan birini ruscadan sonra, ehtiyac hiss edəcək olsam qırq yaşında belə oqurum. Şimdi Qafqasyaya döndükdən sonra Naxçıvan ilə hiç işim yoq. Səbəbini anlatmağa qalqışsam, on yarpaq daha yazmaq lazım. Bəlkə siz yek nəzərdə o əsbabı mühakimə ilə anlarsınız.

Şimdi əsil məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqiylə xidmət etməkdir. Bakıda kafi dərəcədə müəllim var. Gəncədə hakəza. Şimdi bəndəniz əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan. Bunlardan hər hankisini məsləhət görürsəniz, bəncə də məqbul olur. Bən dərs verəcəyim yerdə gecələri bir tərbiyəli rus ailəsi içində yaşamaq arzu ediyorum ki, həm tədrisatımda istədiyim kibi ciddi çalışırım, həm də dörd sənəlik

¹ Çarəsiz adam ətəkdən tutduqda, köynəyi yırtmaqdan başqa çarə yoxdur (*farsca*).

zəhmət və məsaiyi iki sənədə bitiririm. Əgər rus evində qalmaq mümkün olmasa da, başqa nöqteyi-nəzərdən yenə arzuma nail olurum.

Fəqət Naxçıvanda yaşamaq bəncə ən məhalatdandır. Lakin Naxçıvanda da hər yazın tə'til zamanları istədiyimiz projeləri tərtib edər, ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmarız. Əgərçi bir naxçıvanlı bir məsələyi mühakimə edərkən – bəqeyri həqq – maaş, para kibi xəyalata da qapılır, fəqət bizim yeganə məqsədimiz xidmət, həm də səmimənə xidmətdir. Bənim düşündüyüm qazanc-zıyan: iki sənə evlənməmək, hər gün dörd-beş saat dərs oqutmaq, iki-üç saat də rusca çalışmaq. Nə bir qəpik artırmaq, nə bir qəpik borclu qalmaq. Bir qəsəbə, bir köydə olsa da olur. Bən bu hesaba razıyım, vəssələm.

Məktubun cəvabını bəklərim. Bir az da bu xüsusa dair mə'lumat. Baqi buseyi-müxalisət.

H.Cavid

8

5 mart, 1910

Hüzuri-həmiyyətərvəranələrində...

Əfəndim, çoxdan bəridir ki, ərzi-səmiyyət və ibrəzi-məhəbbət-dən məhrum qaldıq. Buüsəmiyyəti sizə həml edəməm, olsa-olsa yenə bənim tənbelliyimdən nəş'ət edər bir haldır, daha doğrusu, səmimi bir qüsurdur. Fəqət əfv edərsiniz, deyilmi? Bir çox zamanlarımı bilmə-yərək kor-koranə keçirdiyim için şimdiki böyük bir inqilab içindəyim, keçmiş boşluqları doldurmalyım, bir an qayıb etmədən təlafiyi-mafatə çalışmalıyım...

Bir kitab mütilə edərkən, sizinlə qonuşmuş kibi bir hiss duyurum. Onun için mə'zur görülcəyimə əminim. Çünki qəlbiniz pək genişdir.

Əfəndim, yıl başını – şətarətli bayramınızı, təbəssümnüma baharınızı təbrik edərim. Cəsarəim əfv olunsun, bayram vizitlərində ruhlarımız arasında səmimi bir münasibət olan dostlara, məsləkdaşlara, mümkün olsa bənim tərəfimdən də təbriki-eyd edərsiniz.

Baqi, əlinizi sıqar, ağzınızdan öpər, ehtiramatımın qəbulunu acizənə rica edərim, əfəndim...

Küçük qardaşınız – Rasizadə Hüseyn Cavid

28 avqust, 1912, Tiflis

Hüzuri-alilərinə:

Möhtərəm və müəzzəz əfəndim, yenə sizi bir az təsdi etmək istiyorum. Bəndə sizdən ayrıldıqdan sonra Aqaraya, Faiq əfəndinin yanına getdiyimi biliyorsunuz. Orada bir ay qədər həm gəzib, həm də bağçada işləyib məmulun xaricində saf və sağlam bir hala gəldim. Sonra Qurcavaniyə gəlmək təstədim, fəqət bir-iki ofitser osmanlı türkcəsi öyrənmək üçün rica ilə bəni Tiflisdə saqladılar, nə sizin yanınıza gəlmək, nə də Naxçıvana getmək bana mümkün olmadı. Şimdi yavaş-yavaş məktəblər açılmağa başladı. Bir həftə əvvəl oraya gəlib sizin işlərdə işləmək üçün məktub yazmaq istədimsə də, iki ay əvvəl “Payızda iş başlanacaq, o zaman gələrsin” – dediyinizi xatırlayaraq, birdən-birə gəlmək arzusunda bulundum. Lakin məktəbdən əl çəkərək, xaric bir işlə məşğul olmaq qeydi bir az bana vicdan əzabı veriyordu. Nihayət, bu gün Gəncədən bir məktub aldım ki, məktəbi himayə edən ə'zayi-möhtərəmə yorulduğu! münasibətlə – hökumət mane olmadığı halda – məktəbi-ruhaniyyəyi bağlamağa qərar vermişlər, Bakının Səadət məktəbi də proqramı rus lisanında tə'qib etməyi müqərrər qılmış. Tiflisdəki İttifaq məktəbinə gəlincə, bunlar da Səadət planında yol getmək istiyor. Demək ki, milli lisana o qədər ehtiyac hiss edilmiyor.

Şimdi bu təfsilatı əldə etdikdən sonra bənim nə yolda hərəkət edəcəyimi düşününüz. Artıq hərçi badabad, işçiliyə – çornı raboçiliyə – qərar verdim. Daha bəndə vicdan əzabı olmaz. Bən də atamın proqramilə böyüseydim, şimdi kim bilir nə məsləkdə idim? Sidqinin məktəbinə, İstanbulla bəni təşviq edən siz oldunuz, başqalarının və kəndi paralarını sərf edərək şimdiki hal və mə'lumata dəstrəs oldum.

Naxçıvanda bir gün bizim evdə məvaciblə yaşayanlar haqqında söylədiyiniz təcrübələri xatırlayaraq, bir müddət də o yolda hərəkət etmək istiyorum. Bəni iki yola sevgi etdiniz. Haydı, üçüncüsünü də imkan ediniz, baqalım nə çıxır. Bir zaman rütubətli, havasız xanımlara məxsus odalarda vaxt keçirdik, bir zaman da qoy tozlu, topraqlı, yağmurlu, tufanlı səhnələrdə dolaşalım. Allah kərimdir, zənn edərsəm, fəna nəticə verməz. İşin nihayətində büsbütün zərərli çıqsam da, yenə kəndimi qazanclı ədd edərim.

Və böylə sizin yanınıza gəlməyimdə də əsla sizə məmariət etmə-yəcəyəm. Əgər xoşlansanız, bir az yaqın bulunurum. Yoqsa, bir asuri işçisi kibi, işimə məşğul olurum, vəssəlam. Yalnız sizin bana eyiliyiniz küçük bir sərriştə vermək, iki gün yol göstərmək olacaqdır. Həndə-sənin nəzəriyyatını gördük, əməliyyatını görmək də fəna deyil. Rus lisanında da az-çoq söyləmək və xırda-mırda işləri yazmaqda zəhmət çəkməm. Əgər təşəbbüs edəcəyəm işdə az-maz para lazım olursa, borc-xərc onu da düzəldə bilirim. Hasili hər nə şərt icad etsə, çöl həyatına qarşı bəndə bir arzuyi-şədid var. Və böylə yazıb da sizi tə'ciz etməkdən məqsəd budur ki, siz də kəndi məmnuniyyətinizlə gəlmə-yimə cəsaret verəsiniz, bir də gətirilməsi lazım olan əşya varsa, mə'lum edəsiniz. Aqarada qaldığım bir aylıq çöl həyatı bəni öylə dirilti ki, mədəni həyatdan bütün-bütünə sıqılmağa başladım.

Məktubumu aldıqdan sonra bir-iki saat düşünərək əvvəlimgi pos-tadan cəvab vermənizi acizənə rica edirəm. Fəqət soyuq cəvab versə-niz?! Çox sıqılacağım.

Qardaşım Əzizə səlam, Cavadı öpürəm.

Baqi ərzi-ehtiram.

Hüseyn Cavid

MƏHƏMMƏDƏLİ SİDQİYƏ MƏKTUBLAR

1

8 iyul, 1913

Əzizim Məhəmmədəli! Cənabımızdan etdiyim xahişi, ehtimal ki, unutmamışsın. Bu bir neçə gün zərfində şübhəsiz rahatlanmış və oğul-uşağı yan-yön eləmişsiniz. İyulun iyirmi-iyirmi beşinə qədər mümkün olsa uşaqlardan birinə zəhmət verib, “Şeyx Sən'an”ı yazdırıb göndər-səniz bəni pək ziyadə məmnun etmiş olursunuz. Hüseyn Minasazov cənablarına məxsus ərzi-ehtiram...

Naxçıvan siz getdikdən sonra pək çox təbəddülata uğramış. İnsan hava yerinə adətə od-alav tənəffüs ediyor.

Baqi müntəzirim.

Adres: Naxçıvan

Hüseyn Cavid Rasizadə

8 sentyabr, 1913

Möhtərəm Məhəmmədəli!

Lütfnamənizi aldım. İltifatınıza təşəkkür edirəm. Lakin və'd etmiş olduğunuz kitabçanın tə'xirindən yana cəzaya müstəhəqsiniz. Üzr və bəhanəniz yerində isə də, tənbelliyinizi də inkar etməmək mümkün deyil. Nə isə, canın sağ olsun. Bu gün olmasın, bir həftə sonra, bir ay sonra olsun... Tiflisə aid uzun-uzadıya yazmaq arzu ediyorusa da, məktəbimizin qarmaqarışq işləri müsaidə etmiyor. Bir də tənbellikdə bən də səndən geri qalmam. H.Minasazov həzrətlərinə səlam. Həmşirə və validə xanımlara, uşaqlara məxsus ərzi-əhtiram. Kitabçayı Paşadan istərim.

Hüseyn Cavid

28 oktyabr, 1913

Möhtərəm Məhəmmədəli! Əvvələn, bayramınızı təbrik edirəm. Saniyə, sizə ismarladığım dəftərçədən bir xəbər yazmanızı rica edirəm. Nə oldu, bəradər? Bu məsələ İskəndərin zülmətdən abi-həyat bulmasını keçdi! Şübhəsiz meyliniz, fikriniz olsa, onu ələ gətirmək bir o qədər də güc bir şey deyil, zənn edirəm. Yazılışına gəlincə bir-iki rublə ilə hər kəs yazıb Sizə təqdim edir. Bə hər hal bu dəfə cavab olaraq məktub-filan bəkləmiyorum. Yalnız dəftərdən, ağızdan, nərdən olsa məzkur dəftərçəyi istərim, əzizim. Anana, həmşirə xanıma və uşaqlara məxsusi səlam.

Hüseyn Cavid

ƏZİZ ŞƏRİFƏ MƏKTUBLAR

30 mayıs, 1916

Əziz! Məktubunu aldım, təşəkkür edirəm. Keçmiş günlərdə, qəzə-tələrdə bir xəbər var idi: "Bakı ətrafındakı köylərin birində bir çocuq oynarkən, elektrik qüvvəsi daşıyan bir dirəyə dırmaşıb çıxar. Fəqət

bir-iki dəqiqə keçməz, bir ana çocuğunu qucağında nasıl atıb-tutarsa, elektrik telləri də zavallı çocuğu öyləcə atıb-tutmağa başlar. Seyr edən küçük arqadaşları, onun havada teldən-telə atılıb böylə mahiranə rəqs etməsini görüncə, qəhqəhə ilə gülməyə başlarlar. Fəqət o halda çocuğun yanmış vücudu yerə düşüncə, hər kəs böyük bir heyrət içində qalır”.

İştə, məktubunu oqurkən məzkur çocuğu xatırladım. Elektrik telləri onu nasıl havada rəqs etdirmişsə, sənin məktubun da son dərəcə gevşəklik və durğunluq keçirən ruhumu, öyləcə rəqs etdirməyə başladı. Fəqət bir fərq var ki, elektrik telləri diri və şətəratli çocuğu yandırır məhv etmiş, sənin məktubun isə ölü və yorğun könlümü dirilti, fərəhləndirdi.

Məktubunda diyorsun ki, “ümidvarım, köhnə dostluğumuz, yaqınlığımız yadımdan çıqmayıb, yoqsa bu məktubu yazmağa və səni narahat etməyə cəsəret (?) eyləməzdim”.

Əvət, dünyada bir çoq əzizlərə təsadüf etmək mümkün olsaydı, bəlkə tez unutulurdun, fəqət əfsus ki, təsadüf edilmiyor. “Məktub yazıb bəni narahat etmək cür’ətinə” gəlincə, sana qızmamaq, darılmaq mümkün deyil... Çünki bu kəlmələrdə bir qədər rəsmiləşiyorsun.

Əziz! Məktubunu Rzaya da oqudum. Bə’zi tə’birlərin bizi çoq güldürdü. O da bənim qədər sevindi, bənim qədər elektrikləndi. Yenə Rzanın təbiətindən bəhs etmişsin. Sana, bana qarşı olmasa da, inan, başqalarına qarşı haqsız deyil... Gözəl və müəttər bir gül dikənsiz olmadığı kibi, fəzilətli, müstəid bir insan da qüsursuz olamaz. Fəqət bu qüsur, bəncə sənətkaranə bir rəsmi ətrafında gözə çarpan ləkələr qədər təbii görülmə bilər.

Deyəsən çoq uzun getdim, ancaq burasını bilməlisən ki, ya bən, ya Rza hər nə zaman səmimi və ruhani bir söhbətdə bulunmuşsaq, o söhbət Əzizsiz keçməmiş, keçəməmiş və keçəməz də... Ehtimal ki, bu sözümlü cunbulument (kompliment) hesab edərsən. Xayır, doğrusu da budur. İstərsən, qəlbinə sor, o sana söylər.

Atanı təqdis ediyorsun – “böyük ruhlu qoca”... – deyə, ən səmimi hissiyyat ilə kəndisinə qarşı hörmət bəslədiyini söylüyorsun. Haqsız deyilsən, əzizim, çünki o, düşündüyündən daha böyük, daha alicənabdır. Hətta yalnız sən deyil, bən və bənim kibi Naxçıvan mühitində yetişmiş gənclər həp ona qarşı mə’nəviyyatca mədyuni-şükran olmalıdır, iştə bu qədər...

Evlənmək məsələsinə gəlincə: fəna şey deyil... şübhəsiz, kəskin bir mühakimə və səmimi bir hiss ilə birləşən iki könül daima məs'udur. Şimdi bir az da kəndimdən yazım:

“Şeyx Sən'an”ı vaxtsız nəşr etdim. Daha münasib vaxtda biraqmalıydım, çünki o, nəşr edildiyi günlərdə siyasət aləmi həyəcanlı dəqiqələr keçiriyordu. Xalq da, təbii, bütün ruhuyla müharibəyi tə'qib ediyordu. Zətən bu bir qanundur: siyasət rol oynarkən, ədəbiyyat susar. Təbii, susmalıdır da...

Əgərçi məşhur ədiblər və tənqidçilərimiz tərəfindən bir çox təqdirlər eşidildi, sükut ilə keçmədi, fəqət bən çox arzu edərdim ki, yalnız təqdir ilə qalması, qüsurları da göstərilsin. Şübhəsiz, “İstiqbal” er-gec onu da yapar.

Keçən sentyabrdan bəri hiç bir iş gördüyüm yox, yalnız dərslər ilə məşğul oluyorum. Lakin bir ay var ki, mənsur olaraq “Şeyda” adlı bir faciə, sadə bir şey yazmağa başladım. Yazın narahat olmazsam, bəlkə yazar, bitiririm.

Bədənim qüvvətcə fəna deyil, fəqət ciyərimdəki xəstəlik keçən yıla nisbətə yarıya enmiş kibidir. Baqalım, sonu nə olur. Yazın hər halda tədavi etməliyim. İştə onun için də, əfsus, çox əfsus ki, Naxçıvana gələmiyəcəyim. Sənin və Məşhədinin o ruhasına söhbətlərindən uzaq olacağım. Ehtimal ki, Rza da gəlməz. Kəndisi sana kağız yazar.

Pədəri-möhtərəminə, validən həmşirə xanıma səmimi ərzi-ehtram... Həmsöhbətin olan arqadaşlara məxsusi səlam... Səni və Cavadı dərin bir səmimiyyətlə öpər, əllərinizi sıqar, Allaha ısmarlarım, qardaşım!..

Qardaşın Hüseyin Cavid

Məktub yazmaqda son dərəcə tənbel olduğumdan Məşhədiyə qarşı pək məhcubum. Qısa, qırıq, mə'nasız bir məktub yazmağı pək mə'nasız buluyorum. Onun için də şimdiyə qədər bir şey yazdığım yox. Hər halda onun ruhu böyükdür, qəlbi genişdir. Təbii, əfv edər, mə'zur görər. Bəndən ona təkrar səlam...

Adres: Bakı, “Açıq söz” idarəsi

Hüseyin

Bakı, 22 iyun, 1916

Əziz! Keçən məktubun bəni nə qədər məsrur etdisə, şu məktubun da bir o qədər məhzun və mütəəssir etdi. Sana təsəlli vermək istəməm, çünki bənim düşüdüklərimi, şübhəsiz, sən də düşünmüşsün. Ancaq qıscıq bir sözlə deyə biliorum ki, İbrahim mühit və əqrəbaca, dost və aşınalarca pək böyük bir itkidir. Əvət, İbrahim yazıq və məzlum oldu. Məşhədiyə, ata və anasına səmimi ərzi-təsliyət.

Hüseyn Cavid

13 yanvar, 1917

Əzizim! Məktubunu aldım. Şahbəyim xanım tərəfindən yazılacaq məktubu yazıb idarəyə verdim. Məzkur məbləğ hənuz postadan alınmamış, şübhəsiz, alındıqda məktub ilə bərabər təb' və e'lan edilir. Məşhədinin xəstəliyi bəni nə dərəcədə sıxdığını təsvir edəməm, qardaşım! Dəhşətli bir fəlakətdən qurtulduğum sırada böylə qorqunc bir xəbər bəni daha ziyadə dəhşətləndirdi.

...Əziz! İlk postadan Məşhədiyə dair qısaca bir məktubunu gözlərim, saqın, unutma. Məşhədiyə məxsusi ərzi-əhtiram...

Adres: Bakı, "Təbriz" mehmanxanası, otaq №21

Qardaşım Hüseyn Cavid

Bakı, 24 yanvar, 1917

Möhtərəm Əziz! İkinci məktubunu aldım. Məşhədinin səhhətinin iadə edilməsindən son dərəcə məmnun və məsrur oldum.

Məzkur əlbisə cəmiyyəti-xeyriyyəyə verilməlidir. Lakin sən bana göndərdiyin 410 rublənin 10 rubləsi qəzetə üçündür deyə, hiç bir şey işarə etməmişdin, şübhəsiz o da başınızın qarşılığından nəş'ət etmə bir hal olsa görək. "Açıq söz" idarəsinə söylədim, idarə on rublə geri alaraq bu günlərdə xanımın qəzetəsini göndərəcəklər. Məşhədiyə və bildiklərə məxsusi ərzi-əhtiram...

Qardaşım Hüseyn Cavid

4 mart, 1923

Pək hörmətli və dəyərli qardaşım Əziz! Lütfən yazmış olduğun məktubu dün ikinci çağrı möhtərəm Artaş bana verdi, kəndisini bozbaş yeməyə də'vət etdimsə də, qəbul etmədi, yalnız məktubun cəvabı için gələcəyini bildirdi. "Sən'an" və "Uçurum" haqqındakı yazılarını bana söylədilər, fəqət oquyamadım. "Yeni fikir" bizim məktəbə martın 28-dən bəri gəlməyə başladı. Mümkün olsa, məzkur nömrələri bulub oqurum. "Uçurum" haqqında məktubən yazacaqlarını arzu edərim.

"Şeyx Sən'an"ın mənzum oynanmasını bən də arzu edərim. Lakin keçən sənələrdə aktyorlar mənzum pyesdən qorqduqlarından həpsini nəsrə və yerli şivəyə çevirmişdim. Şu sonlarda ehtimal ki, onu da "İblis" kibi nəzmən islah edərim, gələcək sonbahar için aktyorlarımıza verirəm.

"Plamya" jurnalı münasibətilə əsərlərimi istəmişdiniz. Əziz, ehtimal ki, inanmazsın, əfsus, hiç birindən yoqdur. Mətbu mevcud olmadığı kibi, qeyri-mətbular da qurşun qələmilə pozulmuş, bərbad bir haldadır. Təmiz yazılmışını teatroya verdiyim için bəndə hiç yoq... Basılmış əsərlərimdən yalnız 25 danəsi və hər birindən 100-ə yaqın kitabçılar aldıqdan sonra səkkiz bin kitabça 1918 mart hadisəsində bir saatda mətbəədə yandı. Onun için də deyil bəndə, həтта kitabçılarda da bulunmaz. Bulunsaydı, şübhəsiz, satın alıb göndərirdim. Yalnız ümidim bir Naxçıvana gəliyor. Çünki Şeyx Məhəmməddə hər birindən bir qaç nüsxə var idi. Naxçıvana yazarsınız, mevcudu qalmış olsa, şübhəsiz, göndərər. Mişkinaz və Toquş səlamətdirlər. Sana, anana, rəfiqənə, qardaşına ərzi-əhtiram edərlər. Bənim halıma gəlincə, pək durğun və donuq bir haldayım. Yeni yazmış bulunduğum "Peyğəmbər"i islah edib ortaya çıxarmağa vaqtım yoq... Çünki qardaşım Əlirza üç aydır ki, vodyanka xəstəliyilə yatıyor. Pək zəifdir. Başım bir qədər onunla məşğul, həm də fəzləcə yoruluyorum. Baqalım, sonu nə olur. Rzaya səlamımı söylədim...

...Əziz, yenə təkrar edərim: kitabçaları göndərəmədiyimdən pək mütəəssifim, təbii, əfv edərsin...

Qardaşın Hüseyin Cavid

16 nisan, 1923

Pək möhtərəm Əziz! Nisan 12-də yazdığın məktubu aldım. Fəqət, gətirəni hənuz gördüyüm yox. İkinci məktubu gətirən bəndən cavab istəmədiyindən yazmadım. Bilməm, bunu gətirən də cavab için gələcəkmi? Yazdığına görə “Şeyx Sən’an”ın bütününi tərcümə etməni arzu ediyorlarmış. Orasını sən bilirsən. Bəni rus qəzetələrində tərif ediyormuşsun? Çoq nahaq... Bir şey ki, səni məhcub edə bilir, niçin yapıyorsun? Bir də, bən o qəzetələrin hiç birini ziyarət etmədim. Yalnız “Yeni fikir”də “Uçurum” haqqında yazdığını oqudum. Pək nakafi buldum. Bə’zi mühüm məqalələr yazdıqda, onların basıldığı qəzetəyə məcmuədən birer danə göndərmək çətin bir iş olmasa gərək... “Uçurum” haqqında xüsusi məktubunu gözlədim sə də, şükür, bir mə’lumat alamadım. Üç-beş mühüm nöqtəsinə işarət etsəydin, istifadə edərdim və dikənli nəvazişlərinə də bir az haq vermiş olurdum.

“Şeyx Sən’an”ın ya bir pərdə, yaxud bütün tərcüməsinə gəlincə, əlbəttə, tək-tük zəif yerlərini bırağıb keçə də bilirsən. Lakin bunu bilməlisən ki, məs’uliyət boyunduruğunun bir ucu bənim boynunda olduğu kibi, biri də sənin boynunda olacaq. Ona görə də diqqətli və ehtiyatlı davranmalısın. Əhəmiyyət verəcək olsan, bəni də adamlar sırasında saydırmış olursun, cızma-qara yapacaq olsan, həm kəndini, həm də bəni saldat bazarına göndərmiş olursun. Sən hər halda bəndən təcrübəli və mə’lumatlısın. Fəqət bir tərəfdən azacıq nigaranım, bə’zi tərkib və tə’birləri incədən-incəyə mə’na və ruhlarına kəsbi-nüfuz edərəcəsinə təhlilə qoyulmalısın ki, ən birinci şərt də işlə budur.

Bir də rəsmimi istəmişdin. Kəndimdən o qədər bezarım ki, hənuz adamağıllı bir rəsm aldırtdığımı xatırlamıyorum. Hətta teatronun əlli illiyi münasibətilə istənildi, yenə rədd etdim, çünki nə həvəsim, nə də fəzlə pulum var idi. Lakin sənin israrına uyaraq, dün rəsmimi aldırtdım və haqsız olaraq kəndimi zərərə soqmuş oldum. Və bu gün sabahleyin birini aldım, məktubu gətirəni bəkliyorum. Gəlsə, qulluğuna gətirər...

...Bir də çıxan jurnaldan və bə’zi qəzetə nömrələrindən birer nömrə göndərsən fəna olmaz.

...Səni öpürəm.

Qardaşın Hüseyn Cavid

7 iyul, 1923

Pək möhtərəm Əziz! Bu günlərdə bir qac kərə türkcə “Kommunist” qəzetəsi idarəsindən bəni çağırır diyorlar ki, “Plamya” bizə yazmış ki, əsərlərindən bir-ikisini göndərəlim. Həm sən həqqi-tə’lif alırsın, həm də “Plamya” idarəsindəki mütərcimlər.

Ondan başqa Bakıda bir rus şairəsi bir türk tələbə ilə kiçük mənzulərimdən bir qaçını, başqa şairlərinki ilə bərabər tərcümə etdiklərindən şimdi əsərlərdən bə’zilərini tamamilə tərcümə edib əsil müəllif həqqi da vermək istiyorlar. Şimdi bu başağrısından məqsəd bu idi ki, “Plamya” əgər yalnız tərcümə edəcəyin yazılarda sana həqqi-zəhmət verib də müəllifi (yə’ni bəni) haqsız, hüquqsuz biraqacaq olursa, o zaman bir sətir belə yazılıb zəhmət çəkilməməsini rica eylərim. İştə bu qədər!.. Bu xüsusda fikrini yazıb bildirməni istərim. Əgər zəhmət lazım gəliрсə zərər yoq, bən əsərlərimdən “Kommunist” vasitəsilə doğru “Plamya”ya göndərərim. O da bənim hüququmu tə’min etməklə bərabər istədiyi kibi tərcümə etdirər. Baqi ərzi-ehtram...

Hüseyn Cavid

MİŞKİNAZ XANIMA MƏKTUBLAR

1

24 həziran 1927. Kislovodsk

Əziz sevgili Mişkinaz! Şimdiyə qadar dörd-beş açıq məktub yazmışım. Ərtəğrolun otkritkasından başqa bir məktub alamamışım. Bilmiyorum, cavab yazmıyorsun, yaxud postaxanamı vermiyir? Hər halda bu qədər tənbellik yaramaz.

Desəm ki, vannalar və erektrik bəndə hal qoymamış, nəinki uzun məktub yazmaq, hətta qısasına da ərinirim. Daha doğrusu, Məşədi İbad kibi adıımı da özgədən soruşuyorum. Vannalar bütүн-bütүнə ə’sabı və hafizəyi bərbad ediyir. Az qalmış ki, tədavi proqramımı yarılıayım. Bu gün-yarın qulluğunuzdayım. Çocuqlardan muğayat ol! Ərtəğrola söylə ki, gözü Turancığın üzərində olsun, savaşmasınlar, yoqsa acıq edib biryolluq Mərdəkana gəlmərim. Çocuqları bənim tərəfimdən öpərsin...

Hüseyn Cavid

30 iyun, 1927. Kislovodsk

Mişkinaz! Bu gün üçüncü məktubunuzu aldım ki, Ərtoğrol ilə bərabər yazmışdınız. Çox məmnun oldum. Keçən gün doktorun yanında idim. Üçüncü dəfə müayinə etdi. Yenə narzan və elektrik və digər ilaclar yazdı. Doktorun fikrincə iyulun 20-ə qədər tədavi bitər, sərbəst olarım... Bən bir də doktora gedəcəyim. Proqrama bir şey ilavə etməsə, ayın 23-də çıxacağım, çünki qərubsəməyə başladım, tanış da çox az... Pənah bəy də dünən yox srağa gün gəldi¹. Kislovodskın yağmurları dad-bidad eyliyor. Dışarı çıqmaq mümkün deyil. Yenə beş-altı girvənkə kökəldim. Professor, qətiyyəni yaramaz, – deyər ac biraqıyor. Gündüz yatmağa hiç qoymuyor. Gələn dəfə Ərtoğrola şəkilli otkrıtka yazacağam, bu dəfə bağışlasın. Çocuqları şapır-şapır öpərim. Ərtoğrol Həlimənin² də dərslərinə baqsın. Pək müəzzəz Fəramuş xanıma ayrıca məktub yazmadığım için məhcubim, təbii, qüsurə baqmaz. İdris və Şaiqə ərzi-əhtiram... Şahzadə xanıma səlam...

Baqi əhtiram, səni öpərim.

Cavid

¹ Pənah bəy Qasimov görkəmli maarif xadimi olmuşdur. O zaman Bakı darülmüəlliminin müdiri idi. H.Cavidin ailəsi Kommunist (indiki İstiqlaliyyət) küçəsindəki 8 №-li evin 3-cü mərtəbəsində yaşadığı zaman qoşsu idilər.

² Həlimə – o zaman H.Cavidin ailəsində xidmət edən qız.

Ə L A V Ə L Ə R

DƏLİ KNYAZ

Libretto

BİRİNCİ PƏRDƏ

Tiflisdə

Dəli Knyaz (*əksinqilabçı*). Öz dayısı S o l o m o n ilə balkonda eysü işrətə məşğuldur. Dayısı kənd katibinin oğlu imiş. Özü də liberal düşüncəli bir ziyalıdır. Knyazın gənc qadını gözəl J a s m e n gələr, onları salamlar və söhbətdə iştirak edər. Knyas Jasmenin tərcümeyihalını söylər. O, qız ikən Batum tərəflərində bir köylü erməni müəllim qızı imiş. Knyaz o tərəflərə öz mülkünə bacmağa gedərkən onu almış (bu, ikinci arvadıdır). Əvvəlki ölən arvadından L e n a adlı bir qızı var. 15 yaşındadır... 20 yaşında A n t o n isə Knyazın evində xidmət edən anası M a r q o n u görməyə gəlmiş. Antonun ölən babası da Knyazın bağbanı imiş. Anton kommunist və mühəndis-texnikdir. O, daima Knyaza zidd gedər.

Məclisin ortasında bağlarını dolu vurmuş bir köylü, rütubət zirzəmilərdə yatan və tütün fabrikasında çalışıb xəstələnən beş-altı işçi gəlir. Yaşadıqları podvalların rütubətli olduğundan və maaşların azlığından bəhs edərlər və Knyaza dikanlı sözlərlə hücum edərlər. Knyaz onları təhqir edər. Anton işçiləri müdafiə edər. Nihayət Knyaz onları qovar və bütün ehtiyac və istəklərini rədd edər. Onlar da, Knyaz da məclisi tərk edər. Antonun anası Marqo oğluna məsihət edər. O isə İnternasional marşını zümzümə edər, anasını dinləməz. Bu sırada dışardan ıslıq (fit) səsi eşidilir. Anton yoldaşlarının çağırıldığını söyləyərək gizli iclasa gedər.

Pərdənin əvvəlindən sonuna qədər Ş a k r o adlı yalançı və satıcı bir sosialist də iştirak edər. Hər adımda Antonun təhqirlərinə rast gəlir.

İKİNCİ PƏRDƏ

Botanik bağında, havuz kənarında. Tiflis

Jasmen, Lena və Marqo bağ seyrinə çıqmışlar. Anton, onlar bir tərəfə getdikdən sonra gəlir, fikirli halda qəzetə oqur. Şakro gəlir,

Antona yanaşır və deyir ki, Tiflisdən qaç, səni tutacaqlar. Firqənin sirtini öyrənmişlər. Anton işçiləri və yoldaşlarını bıraçmayacağını və getməyəcəyini söylər. Onu qorçaq olduğu için təhqir edər.

Şakro gedər, Jasmən gəlir. Antona örtülü sözlərlə məhəbbətini söylər. Anton isə istehza ilə gülərək söylər ki, bu mümkün deyil. Bən fabrikalar, paslar içinde, sən incilər, elmaslar içinde... Bunlar ikisi köydə ikən sevişmişlərsə də Anton illərlə onu görməyə vaxt bulamamış, nihayət, Knyaza getmiş. Jasmən iztirabdan qəlbim içəridə çırpınır, – deyər Antonun əlini köksünə, ürəyinə qoyar, Anton əlini şiddətlə çəkər. Fəqət bu sırada Knyaz gəlir, görür və qısqançlığı artar. Anton gedər, Knyaz Jasməni təhqir edər, Solomon gəlir. Qızıl ordunun Gürcüstana olan hücumlarını söylər. Knyaz daha çılgınlaşır. Polis və xəfiyyələr gəlir, Antonu yaqalar, qolu bağlı götürür. Anası fəryad edər, düşər, bayılır.

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Knyazın evi. Süslü salon

Ad günü, şən bir ziyafət. Qonaqlar sərxoş... Gürcü rəqsləri oynanır. Qonaqların bir qismi gənclər inqilabi marş oqur. Knyaz və Şakro qızar. Marqo həbs edilmiş oğlu Anton için qəmlər içinde. Knyaz Antonun anasını təhqir edər, o da qədəhlə dolu padnosu yerə çırpır, Knyazı təhqir edib çıxar. Bir ziyalı qonaq gəlir, arvadını aparır və Knyaza der ki, bolşeviklər Tiflis ətrafını sarmış, inqilabçılar coşmaqda, ətrafdə top səsi eşidilməkdədir. Bir az sonra Anton saqallı olaraq gəlir, anasını soruşur və həbsxanadakıların xilas olduğunu söylər. Və istehza ilə Knyaza: artıq sizin devran bitdi, – der. Höcətləşib sözləşirlər. Knyaz onu yaralar, düşər. Tiflisin alındığı top səslərilə bilinir. Qonaqlar qaçışar. Knyaz da Avropaya qaçar.

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Berлиндə otel pansionunda bir salon...

Knyaz Berлиндə Solomonla Tiflisi xatırlar, gəzmək için dışarı çıxarlar.

Şakro Jasmənə e'lanı-eşq edər və Knyazın içkidən sərsəmləşdiyini söylər. Jasmən isə onu rədd və təhqir edər. Anton Hamburq şəhərinə sənaye alətləri almaq için gələr. Oteldə Knyazın qızı Lenaya rast

gəlir, Lena Jasmənə xəbər verir, görüşürlər. Marqonu soruşarlar. Anton, çocuqlar evində müdirə olmuş deyərək Gürcüstənin başqa müvəffəqiyyətlərindən bəhs edər. Jasmən peşiman olduğunu və zor ilə Knyazın onu gətirdiyini söylər, təkrar Gürcüstəna dönməyini və proletar quruluşunda çalışmaq istədiyini söylər. Anton gedər. Knyaz onu gördüyü için Jasməni və qızını təhqir edər. Jasmən çıxar gedər. Qızı Lena Knyaza xəbər verər ki, Şakro bütün var-yoqumuzu aparmış. Sandıqları sındırır pul, cəvahirat nə varsa əldən çıxarmışdır. Knyaz büsbütün şaşırır və buradan dəliliyin müqəddəməsi başlanır.

BƏSİNCİ PƏRDƏ

Berlində kafe–restoran. Knyazın dayısı Solomon – müdir

Bu səhnədə keçən cihan müharibəsində bir qolunu itirmiş zabıt də bulunur. Qardaşı cihan hərbində öldüyündən bəhs edər. Və qardaşı qızı müsyölər ilə rəqs edərəkən onu pis yola də'vət edərlər. Nifrətlə məclisdən çıxar, gedərlər. Şura ölkələrindən qaçmış qraf, fabrikant qız və qadınları restoran xidmətçisi vəzifəsində...

Knyaz dəli qiyafəsində gəlir. Özünün və bunların keçmişincə sər-səmcə sözlərlə bəhs edər. Solomon Knyazın içəri odaya getdiyini görüb qapıyı qapar. Qadın və erkək müştərilər gələr. Solomon özü gah qəzetə oqur, gah küçük xidmətlər edər. Hamburqdan dönmüş Anton da gəlir. Solomon ona külqabı gətirərəkən tanıır, qonuşurlar. Knyazın halını təsvir edər. Jasmən Gürcüstəna qaçmaq için Antonla buluşmuş... Bir az sonra oraya gələcəyini Anton söylər və dalınca gedər. Müştərilər Çarlston rəqsi ilə məşğul olur. Knyazın qızı Lena rəqqasəlik vəzifəsi ifa edər və iki lirik parça ilə Gürcüstəna aid şərqlər oqur. Knyaz yenə çıxar. Dəli sözü ilə coşar. Müştərilər dağılır. Daşarıda Rot–front marşı eşidilir. Knyaz onları əksiqılabçı ordu zənn edər, coşar, gülər, ağlar, yardım istər. Silah çəkib hərbe hazır olduğunu söylər. Niyahət, bizimkilər basıldı – deyə özünü vurub ölər.

Qeyd: Əsər mənzumdur. Lazım gəlsə, təbii, bə'zi yerlərinə xorlar ilavə edilir və son pərdədə rəqs bitmək ikən bugünkü Berlinin işsiz işçiləri də gələr və burjuaziyanın rəqslərinə qarşı e'tirazlar, aclıq marşları və kinli çıxışlarla e'tiraz edərlər. Bu xüsusda rejissor və bəstəkarın tevsiyələrini dinləmək lazım gələcəkdir.

TELLİ SAZ

Anam Mişkinaz Cavid 1945-ci ildə Hüseyn Cavidin əlimizdə olmayan “Telli saz” pyesinin məzmununu mənə diqtə etmişdir. İndi mən onu oxuculara olduğu kimi təqdim edirəm.

Turan Cavid

İŞTİRAK EDƏNLƏR:

Qurban – Məcnunşah – xalça fabrikinin işçisi
Lalə – onun arvadı – xalça fabrikinin işçisi
Qumral – onların qızları, Bakıda konservatoriya bitirmiş
Baxşı – Lalənin qardaşı – xalça fabrikinin işçisi
Fərman – Baxşının oğlu, elektrik mühəndisi, ali təhsilini Bakıda almış,
Qumralın nişanlısı
Münşizadə – maarif naziri
Böyükağa – xalça fabrikinin sahibi
Balacaxanım – onun arvadı
Püstə – onların xidmətçisi
Şəppərəxatun – ümumxana sahibəsi və başqaları

...Hadisə Təbrizdə baş verir. Xalça fabrikinin sahibi Böyükağa fabrikdə fəhlə işləyən Qurbanın arvadı Laləni ələ gətirmək istəyir. Lakin o, buna nail ola bilməyir. Laləni müdafiə edən Qurbanı Böyükağanın adamları bərk döyür, başına ağır zərbələr endirirlər. Qurban çox pis vəziyyətdə ordan baş götürüb qaçır. Bütün bunlardan sonra Lalə qızı Qumral ilə, qardaşı Baxşı da oğlu Fərmanla birlikdə Bakıya gəlirlər. Lalə Bakıda tikiş fabrikində işləməyə başlayır. Uşaqlar da burda təhsil alırdar. Qumral konservatoriyanı bitirərək musiqiçi, Fərman isə elektrik mühəndisi ixtisası alırlar.

Bakıya gələn Təbrizin maarif naziri Münşizadə Baxşı ilə görüşüb, Təbrizdə mütəxəssislərə böyük ehtiyac olduğunu söyləyərək, Qumral ilə Fərmanı orda işləməyə dəvət edir. Hər iki gənc vətənləri Cənubi Azərbaycanda çalışmaq təklifini böyük həvəslə qəbul edirlər.

Qumral Təbrizə gələndən sonra həm məktəbdə, həm də Böyükağanın arvadı Balacaxanıma evdə dərs verir. Böyükağa tərbiyəli, ağıllı, gözəl Qumrala “aşiq” olur, nə yol ilə olursa olsun onu ələ gətirmək istəyir. Ona bahalı brilyant biləzik bağışlayır. Qumral

isə qaşların “ləkəli” olduğunu söyləyərək rədd edir. Böyükağa Qumralın nəyə işarə etdiyini belə anlamır. Böyükağa Qumrala nail olmaq məqsədilə Fərmanı həbs etdirir.

Məcnunşah adını qazanmış Qurban qızı Qumralı tanıyır. Onu, kənardan hər addımını izləyərək qoruyur. Böyükağagilə dərs verməyə gedəndə də, onu həmişə kənardan müşayiət edir.

Qumralı ərinə qısqanan Balacaxanım, qulluqçusu Püstənin vasitəsilə onu aldaraq, guya Böyükağanın həbs etdirdiyi Fərmanı azad etmək üçün adam görmək məqsədilə Şəppərəxatunun ümumxanasına apardırır. Burda Qumral... bir neçəsini nifrətlə rədd edir.

Həmişə Qumralı izləyən Məcnunşah nəhayət onun burda olduğunu öyrənə bilir və Münşizadəyə xəbər verir. Münşizadənin vasitəsilə Qumral buradan azad olur.

Lalə ilə Baxşı vətənlərini və uşaqlarını görmək məqsədilə Təbrizə gəlirlər. Lalənin gəlişi ilə hər şey açılır. Qurban – Məcnunşah qəzəblənib Böyükağanı boğub öldürür.

Lalə Qumrala Məcnunşahın onun atası olduğunu bildirir. Ailə yenidən birləşir.

“Telli saz” əsərindən əlimizdə qalan üç şeir parçasına görə qardaşım Ərtəğrol Cavidə minnətdarıq. O, adətən xoşladığı şeir parçalarını özünə məxsus dəftərinə köçürərdi. Xoşbəxtlikdən həmin dəftərlərdən biri – 1933-cü ilə məxsus olanı bu gün əlimizdədir. Mən həmin şeirləri oxuculara təqdim edirəm.

I

Gönül vuruldu o şuxun mənəksə gözlərinə,
O nə halət, o nədir işvə əda?
Bən uymadım bu diyarın hər incə dilbərinə,
Sanma oxşar xəyalı hər sevda.
İpəkli bir gecə məhtaba qarşı yıldızlar
Hiç unutmam, solub-sararmışdı,
Çiçəklərin arasından gülümsəyən qazlar
Sevdiyim pəmbə nuru sarmışdı.
Süzüldü keçdi o bayğın, o möhtəris gözlər,
Pək yaqından gülümsüyordu bana.
Gülümsədikcə o, sandım gülümsüyor hər yer,
Bən də uydum o nəş'ə yavrusuna

II

Bir gövərçin uçdu qondu
Qaraçalı budağına.
Halı bana pək toqundu,
Gəldim onun sorağına.

Gönül xain avcılardan
Hər gün yeni bəla gözlər.
Bəni yalnız, ağlar qoyan
Ala gözlər, ala gözlər.

Altın qəfəs cənnət olsa,
Qırmalıdır tellərini.
Cəllad yüz bir tövbə qılsa,
Kəsməlidir əllərini.

Duydunuzmu, parlaq günəş
Ürküb qaçar yarasadan?
Bilməz ki, yoq bəndə atəş,
Sönüb getdin parlamadan.

III

Nərdəsin, telli qız, kimdir ənisin?
İzlər hər adımda fəlakət səni.
Gəl, yüzünü xain gözlər öpməsin,
Yaqar həsrət bəni, xəyanət səni.

Keçdiyim yoq əsla bu viranədən,
Ala gözlərinə uyub gəldim bən.
Gönlümü dinləsən, bənimlə getsən,
Üzməz qucağında səfalət səni.

Təxminən 1931/32–ci il mövsümündə Bakı Türk İşçi Teatrında tamaşaya qoyulması nəzərdə tutulan “Telli saz” tamaşasında Məcnunşah rolunu ifa etmək üçün opera teatrında çalışan Azərbaycanın xalq artisti H.Q.Sarabski dəvət olunubmuş. Müəyyən səbəblərə görə baş tutmayan bu tamaşada oynayacağı Məcnunşah rolunu aktyor çox böyük həvəslə məşq edir və deyirmiş ki, bu mənim yaradıcılığымda tamamilə yeni bir obraz olacaqdır. Mən çalışacağam ki, qayğılı insan taleyinin rəmzi olan Məcnunşahın obrazını tamaşaçılara olduğu kimi göstərə bilim.

MÜNDƏRİCAT

DRAM ƏSƏRLƏRİ

Xəyyam	7
İblisin intiqamı	144

MƏQALƏLƏR

Urmiyədən məktub	183
Urmiyədən	184
Naxçıvandan təbsirə	187
Naxçıvanda nə gördüm?	190
Naxçıvana nə lazım?	192
Həsbi-hal (1)	194
Həsbi-hal (2)	198
Həsbi-hal (3)	202
Həsbi-hal (4)	205
Həsbi-hal (5)	214
Nakamlıq	218
Mirzə Abdulla Məhəmməd yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq	219
Teatr yaxud sən'əti-tamaşada təbəddül və tərəqqi	229
Tiflisdə "İttifaq" məktəbi	231
"İttifaq" məktəbinə bir nəzər	232
Müharibə və ədəbiyyat	233
M.Qurbanəli Şərifzadə	239

MƏKTUBLAR

M.T.Sidqiyyə məktublar	243
Q.Şərifzadəyə məktublar	249
Məhəmmədəli Sidqiyyə məktublar	272
Mişkinaz xanıma məktublar	279
<i>Əlavələr</i>	281

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəşad Həmidov*
Korrektor: *Pərvanə Məmmədova*

Yığılmağa verilmişdir 23.09.2004. Çapa imzalanmışdır 11.03.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 18. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 45.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.